Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

Ն. ՏԷՍՏԷԿԻԻ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Բ. ՀԱՏՈՐ

Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

9147-9251
S-34

9147.9251
S-34

1
0
58.0
or 1

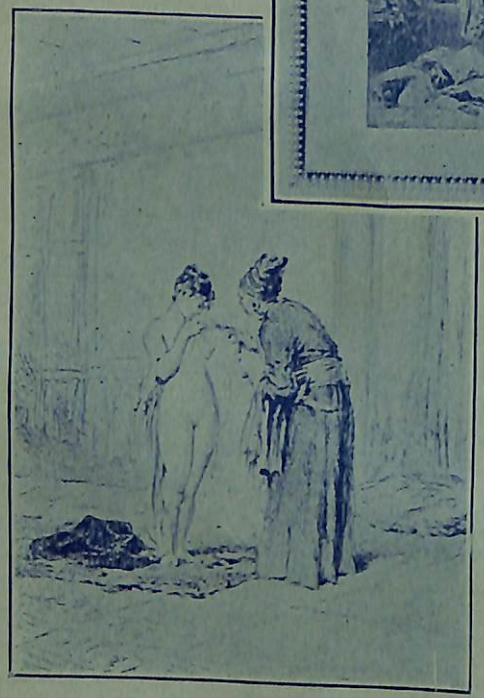
... ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՒ ...

ՀԱՋԱՐ ՈՒ ՄԷԿ ԳԻՇԵՐՆԵՐ

Բ· ՀԱՏՈՐԸ

Գեղարուեստական
Պատկերներով
Զարդարուած

ԳԻՆ $1·25

ԵՐԿՈՒ
ՀԱՏՈՐԸ
ՄԻԱՍԻՆ
$2·50

Ն· ՏԷՍՏԷԿԻԼ

ՊԱՏԳԵՊՐԱԶԱՐՓ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

Հրատարակիչ
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԳՐԱՏՈՒՆ
13-15 Shawmut Street
Boston, Mass.

1 3 SEP 2013

Հայաստանի ազգային գրադարան
-5929-2011

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա.

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ԴՐԻԳՈՐ ԱՆԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

Երբ ամրան տաք օրերն անցան եւ աշնան զովութիւնն սկսաւ իջնել քաղաքին վրայ, Պապիկ կանչեց Սուրէն ու Շուշանիկ ու ա-նոնց ըսաւ.— Անցեալ ձրջանին ձեզի պատ-մեցի մեր ազգին պատմութիւնը սկիզբէն մինչեւ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաս-տան. այս ձրջանին՝ ձեզի պիտի պատմեմ մեր պատմութեան մնացած մասը:

Ինչպէս գիտէք, Քրիստոս տակաւին երկրի վրայ էր, երբ Աբգար Թագաւոր քր-իստոնեայ եղաւ: Հայերուն մէջ քրիստո-նէութիւնը քարոզեցին Թադէոս եւ Բար-ղուղիմէոս առաքեալները: Բայց, հակա-ռակ այս քարոզներուն՝ Քրիստոսի կրօնքը խոր արմատ գտած չէր տակաւին, որովհե-տեւ հայերը պատրաստ չէին հասկանալու Քրիստոսի բարձր սկզբունքները: Ուրիշ պատճառ մըն ալ այն է որ քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւնը բուն Հայաստանի մէջ չէր, այլ Միջագետքի Հայաստանի մէջ:

Այսպէս քրիստոնէութիւնն ու հեթանոսութիւնը երկար դարեր կողք կողքի ապրեցան: Միջագետքի մէջ, Աբգարէն յետոյ, եղան իշխաններ, որ հալածեցին Քրիստոսի առաքեալներն ու քարոզիչները, բայց, չկրցին ջնջել զայն: Երբ իշխանութիւնն հակառակ կը դառնար նոր կրօնքին, անոր հետեւորդները կը պարտաւորուէին գաղտնի կատարել պաշտամունքները եւ գաղտնի քարոզել անոր սկզբունքները:

Բուն Հայաստանի մէջ հեթանոս կրօնքն աւելի զօրաւոր էր. քաղաքական իշխանութիւնն ու կրօնական դասը, քուրմերն ու քրմապետները չատ զօրաւոր կերպով կ'ընդդիմանային Քրիստոսի սկզբունքներուն եւ չէին ուզեր տեսնել անոնց տարածումը ժողովուրդին մէջ: Բայց, կը պատմուի որ քրիստոնէութեան անվեհեր քարոզիչները ցաներ են սերմերն ամէն կողմ, նոյնիսկ արքայական պալատին մէջ: Կ'ըսուի որ Թադէոս Առաքեալին աշակերտներն են Ոսկեանք, որոնք երկար տաեն Ծաղկեոյ լեռներուն մէջ ճգնելէ վերջ իջեր են Արտաշատ եւ նոյնիսկ մուտք գտեր են Արտաշէս Բ.ի պալատը: Սաթենիկ թագուհին ազգականներէն ոմանք, ինչպէս Սուգիսեանները քրիստոնեայ դարձեր են այդ օրերուն: Յետոյ, Սուգիսեաններն ու Ոսկեանները նահատակուեցան Արտաւազդի հրամանով: Անոնց նահատակութիւնն աւելի արծարծեց նոր հաւատքի հետեւորդներուն եռանդը: Քրիստոնեաներու թիւը հետզհետէ բարձրացեր է այս հալածանքներու չրջանին,

այնպէս որ հայ թագաւորներէն ոմանք, ինչպէս Խոսրով Ա., որ կ'իշխէր 213 թուին, Քրիստոսէ յետոյ, հալածանքի հրովարտակ հաներ է քրիստոնեաներուն դէմ, եւ կոտորած սարքեր է: Այս ցոյց կուտայ որ Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքեալներուն ցանած սերմերը աճեր են եւ պտուղ տուեր հեթանոս Հայաստանի մէջ, ուր կրօնական հալածանքն անպակաս էր:

Կրօնական կեանքն այսպիսի վիճակի մը մէջ կը գտնուէր, երբ երեւան եկաւ մեր ազգին մեծ քարոզիչը, Լուսաւորիչը, Գրիգոր Անակ Պարթեւը, որ իբրեւ անվախ եւ կորովի պաշտպան Քրիստոսի հաւատքին՝ քարոզեց, պայքարեցաւ, հալածուեցաւ եւ վերջին ճակատամարտը մղելով հեթանոս կրօնքի նոյնքան եռանդուն եւ կորովի պաշտպաններուն դէմ, վերջնականապէս յաղթեց անոնց եւ տէր դարձաւ երկրին կրօնական եւ քաղաքական կացութեան: Պէտք է գիտնաք, որ վերջին կռիւը մղուեցաւ զէնքի ուժով: Մեհեաններու պաշտպանները պարտուեցան այդ ճակատամարտին մէջ եւ քաշուեցան հրապարակէն, ասպարէզը բաց ձգելով Գրիգոր Լուսաւորչի եւ անոր կողմնակիցներուն առջեւ:

Անցնելէ առաջ յետագայ դէպքերուն եւ փոփոխութիւններուն, կ'ուզեմ համառօտ կերպով տալ Հայաստանի քաղաքական եւ պետական կեանքի պատկերը Արտաշէս Բ.էն յետոյ, որուն մասին խօսեցանք ներկայ պատմութեան Ա. հատորին վերջը:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ.Ի ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Արտաշէս Բ.ի յաջորդեցին իր երեք որդիները, որոնց մասին խօսեցայ անցեալ շրջանին: Անոնց առաջինը Արտաւազդ Բ. հազիւ քանի մը օր թագաւորեց, թէեւ իր հօր կենդանութեան ժամանակ ամէն գործի կը խառնուէր, եւ երբեմն ալ պէտք եղածէն աւելի, եւ կը դառնացնէր իր հօր սիրտը: Ինչպէս գիտէք, Արտաւազդ չարացաւ իր հօր փառաւոր թաղման ժամանակ եւ դանդաղեցաւ. իր հայրն ալ անիծեց զինք:

Հոս, Շուշանիկ սկսաւ կրկնել Արտաշէսի անէծքը ուղղուած Արտաւազդին:

Այո՛, զաւակներս, վրայ բերաւ Պապիկ, այդ անէծքը բանեցաւ. Արտաւազդ հազիւ քանի մը օր թագաւորեց: Երբ օր մը ձին նստած Արտաշատի կամուրջէն կ'անցնէր որպէսզի երթալու համար «յազատն ի վեր ի Մասիս» յանկարծ ցնորեցաւ եւ իր ձիին հետ ինկաւ գուբի մը մէջ ու անյայտացաւ:

Արտաւազդ Բ.ին յաջորդեց Տիրան Ա. (131–151): Տիրան Ա. որսով եւ զբօսանքով անցուց իր օրերը, եւ մեռաւ արկածով, ձիւնի տակ մնալով:

Տիրանին յաջորդեց Տիգրան Գ. (151–193), որ Հռոմէացիներուն հպատակութենէն ազատելու համար միացաւ Պարթեւներուն Պերոզ թագաւորին: Տիգրան Գ. եւ Պերոզ միացած բանակով յարձակեցան Հռոմէական նահանգներուն վրայ, Ասիոյ մէջ: Պերոզ անցաւ ասորիներու երկիրը, մինչ Տիգրան կը պատրաստուէր երթալ արեւմտեան կողմը, երբ Սեւերիանոս՝ Կապադովկիոյ իշխանը անոր դէմ ելաւ, բայց, կռիւին մէջ չարաչար պարտուեցաւ եւ սպաննուեցաւ: Այս յաղթութենէն յետոյ Տիգրան Գ. անցաւ Փոքր Ասիա, բայց, հոն յոյն իշխանուհիի մը ծուղակն ինկաւ եւ բանտ դրուեցաւ: Յետոյ, Լուկիոս Վերոս կայսրը զօրաւոր բանակով եկաւ Արեւելք, նուաճեց Հայաստանը եւ Տիգրանը ազատեց բանտէն եւ իր ազգական օր. Ռօփին անոր կնութեան տուաւ: Տիգրան Գ. դարձեալ գահ բարձրացաւ այս կերպով: Ժամանակ մը յետոյ Տիգրան ձգեց Ռօփին եւ անկէ ունեցած զաւակներէն կազմեց Ռօփինեան նախարարութիւնը, զանոնք Արշակունեաց գերդաստանէն անջատելու համար:

Տիգրան Գ.ին յաջորդեց իր որդին Վաղարշ (192–213), որ չինարար աշխատանքի ձեռնարկեց առաջին օրէն իսկ, բայց, յետոյ հարկադրուեցաւ պատերազմներ ալ մղել: Մուրց եւ Երասխ գետերուն խառնուած տեղը քաղաք մը չինեց եւ Վաղարշաւան կոչեց: Նոյնպէս լաւ մը ամրացուց Վարդգէսի աւանը եւ կոչեց զայն Վաղարշապատ, ուր փոխադրեց նաեւ իր աթոռը: Վաղարշ ազգային ոճն հաստատեց Նաւասարդ (օգոս-

տոս) ամսուն առաջին օրը, որ հայոց Նոր Տարին էր: Այս տօնը մեծ չուքով ամէն տարի կը կատարուէր Բագաւանի մէջ: Հոն չինեց նաեւ բազին մը Տիգրան Գ.ի նուիրուած: Ճամբորդները հոն կը դիշերէին եւ կը պատսպարուէին անխտրաբար:

Վաղարշ պարտաւորուեցաւ կռիւ մղել Կովկասի հիւսիսային կողմը բնակող Լեռնականներու դէմ, որոնք Կուր գետն անցնելով՝ կը փորձէին ասպատակել հայոց երկիրը: Վաղարշ մեծ ջարդ տուաւ անոնց եւ մնացածներն ալ հալածեց: Վաղարշ հարուստ աստցաւ եւ մեռաւ:

Վաղարշին յաջորդեց իր որդին Խոսրով Ա. (213), որ անմիջապէս գնաց հօրը վրէժը լուծելու: Անցաւ Կովկաս, մտաւ Լեռնականներու երկիրը, խորտակեց անոնց ոյժը եւ յոյն գրերով արձան մը կանգնեցուց հոն իբրեւ նշան յաղթութեան:

Անկէ վերջ Խոսրով խաղաղութեամբ վարեց իր երկիրը պահելով բարեկամական կապ պարթեւներուն եւ հռոմէացիներուն հետ, եւ մնալով չէզոք՝ երբ այս երկու տէրութիւնները կռիւ մղեցին: Այս խաղաղ օրերը անցան: Պարսկաստանի մէջ տեղի ունեցաւ յեղափոխութիւն մը, որուն պատճառաւ Խոսրով Ա. պարտաւորուեցաւ ակամայ կերպով կռիւներու մէջ մտնելու:

Ի՞նչ էր այդ յեղափոխութիւնը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

ՍԱՍԱՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՔԸ

Պարթեւական իշխանութեան ազդեցութիւնը Պարսկաստանի մէջ հետզհետէ կը մօտենար իր վախճանին: Ներքին խռովութիւններ՝ ամէն կողմ:

Պարսիկ ազատամբութեան գլուխն անցած էր Արտաշէր Սասանի պարսիկի որդին, որ հզօր կուսակցութիւն մը ունէր իր ետին: Այս ատեն իշխանութեան գլուխը կը գտնուէր Կարինեան պարթեւական տունը, որուն հակառակ էր ո՛չ միայն պարսիկ հզօր կուսակցութիւնը, այլ նաեւ երկու պարթեւ տոհմեր, Սուրէնեան եւ Ասպահապետեան Պահլաւունիք:

Սուրէն միջամտեց եւ հարցուց Պապիկին.—

— Այդ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, Պապիկ, կը տեսնեմ որ պարթեւական անուանները նման են հայկ. անուններու:

— Այո՛, զաւա՛կս, պարթեւներն ու հայերը, ինչպէս նաեւ պարսիկները չատ մօտիկ ազգեր են իրարու եւ որդեգրեր են չատ մը նման անուններ, բարքեր, սովորութիւն-

ներ: Քրիստոնէութիւնն էր, որ եկաւ այդ ժողովուրդները իրարմէ բաժնելու եւ հեռացնելու: Քրիստոնէութենէն առաջ, անոնք նման էին իրարու չատ մը կողմերով՝ աւանդութեամբ, պատմութեամբ, կենցաղով, բարքերով ու սովորութիւններով եւ չափով մըն ալ լեզուով: Հիմա, անցնինք մեր պատմութեան: Կարինեան արքայական Տան այդ առենուան Թագաւորը Արտաւան Գ. սպառնաց ապստամբներուն, բայց, պարսիկ ապստամբապետը անվհատ չարունակեց իր ազատագրական գործը եւ քիչ յետոյ ճակատեցաւ Թագաւորին դէմ: Պարթեւները երեք մեծ ճակատամարտներ մղեցին, բայց, վերչապէս յաղթուեցան: Վերջին կռուին մէջ Արտաւան Թագաւորը սպանուեցաւ, եւ Արտաշիր ապստամբապետը տէր դառնալով կացութեան՝ դրաւ հիմը նոր Թագաւորութեան մը, զոր իր հօր անունով կոչեց Սասանեան Հարստութիւն (226):

Այս յեղափոխութիւնը սպառնալիք մըն էր Հայաստանի, ուր կը Թագաւորէին Արշակունիները, ցեղակիցներ՝ պարթեւական տան, որ պարտութեան ենթարկուած էր Պարսկաստանի մէջ:

Խոսրով Ա. լսելով Արտաւան Թագաւորին ձախողանքը՝ փութաց օգնութեան, բայց, չատ ուշ, որովհետեւ հպիւ Ասորեստան հասած՝ լսեց Արտաւանի մահուան գոյժը:

Ասոր վրայ Խոսրով տրտում տխուր եւ

կը դառնայ եւ պատրաստութիւն կը տեսնէ գալիք պատերազմներու համար:

Մինչ մէկ կողմէն Խոսրով կը փութար նոր զինակիցներ ձեռք բերել, ինչպէս Աղեքսանդր Սեւերոս, երբ վրայ կը հասնին պարսիկ Թագաւորին՝ Արտաշիրի դեսպանները պահանջելով որ կայսրը Ասիայէն դուրս քաչէ հռոմէական զինուորները: Այս պահանջը պատճառ եղաւ, որ հայ Թագաւորին խնդրանքն ընդունուի Աղեքսանդր Սեւերոսի կողմէն, որ չէր ուզեր կորնցնել իր ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ: Հռոմէացիները կ'ուզէին Հայաստանի անկախութիւնը պահել, գոնէ ձեւականօրէն եւ այդ կերպով իրենց ազդեցութիւնը զգալի դարձնել Ասիոյ մէջ: Ուստի, Աղեքսանդր Սեւերոս օգնութեան փութաց հայոց Թագաւորին: Պատմիչներուն համաձայն՝ Աղեքսանդր Սեւերոս անձամբ զեկավարեր է հայ-հռոմէական բանակը, երեք կէտէ յարձակելով պարսիկ բանակին վրայ, որ կը բաղկանար 120,000 զօրքէ: — TROOPS

Այսպէս, մինչ Արտաշիրը նեղ դրութեան մէջ կը գտնուէր, չրջապատուած՝ հայ եւ հռոմէական բանակներով*), պարթեւ իշխանական տոհմէն մէկը (Սուրէնեան տոհմ) Անակ Պահլաւունի, որ մեր պատմութեան մէջ չատ ծանօթ է իր անքակտելի դաւաճանութեամբ, խորամանկու-

---

*) Հայ պատմիչներուն համաձայն՝ Խոսրով կռուեցաւ Արտաշիրին դէմ եւ զայն վռնտեց մինչեւ Հնդկաստան:

թեամբ օգնութեան հասաւ պարսիկին:

Սուրէն եւ Շուշանիկ աչքերնին լայն բացին հետաքրքրութենէ եւ կախուեցան Պապիկին բերնէն: Պապիկ նկատեց այդ:

— Այս դաւաճանը, որուն խորամանկութիւնը հայ ժողովուրդի անկախութեան տուաւ մեծագոյն հարուածներէն մին, հայրն է Գրիգոր Լուսաւորչի, յարեց Պապիկ:

Սուրէն եւ Շուշանիկ բացագանչեցին.

— Ի՞նչպէս, Պապիկ, ի՞նչպէս...

Անակ Պահլաւունին, որ Խուշանոյշ թագուոր ըլլալու խոստումն առեր էր Արտաշիրէն, ուզեց դաւաճանել հայերուն: Ուստի, իր ընտանիքին հետ ապաւինեցաւ Հայաստան, այնպէս ձեւացնելով թէ Արտաշիրի կողմէն հալածական դարձեր էր: Խոսրով թագաւորը սիրով կ'ընդունէ զայն իր ձմեռանոցը, Ուտի դաւառին Աշխաշ քաղաքին մէջ: Անակ կը հիւրասիրուի հոն իբրեւ հալածական իշխան մը: Գարունը բացուելուն՝ Խոսրովի արքունիքը կը փոխադրուի Վաղարշապատ, ինչպէս նաեւ Անակի ընտանիքը:

Օր մը որսորդութեան ժամանակ, Անակ իր ծրագիրը յաջողցնելու համար կ'ընկերանայ խումբին: Անտառներուն մէջ Անակ ծածուկ բան մը բսելու պատրուակով՝ Խոսրով թագաւորը մէկ կողմ կը տանի եւ կը հեռացնէ միւս նախարարներէն եւ թիկնապահներէն: Այդ պահուն՝ Անակ դաւաճանօրէն մահացու հարուած մը կուտայ Խոսրով թագաւորին եւ կը փախի: Թէեւ նախարարները

կը հասնին Անակի ետեւէն եւ զայն ու իր եղբայրը բռնելով Արտաշատի կամուրջին վրա՝ Երասխ գետը կը նետեն, բայց, չկըրցին մահամերձ հայ թագաւորը ազատել մահուան ճանկէն:

Խոսրով թագաւոր մեռնելէ առաջ հրամայեց, որ Անակի ամբողջ գերդաստանը կոտորուէր: Հրամանը կատարուեցաւ անմիջապէս (261):

Այդ կոտորածէն ազատեցաւ միայն Անակի որդին, Գրիգոր, որ յետոյ կոչուեցաւ Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Խոսրովի եղերական մահէն յետոյ պարսիկ Արտաշիրը Հայաստանի ճամբան բաց գտաւ իր առջեւ: Հայերը դիմեցին Հռոմէացիներու օգնութեան, բայց, վերջ ի վերջոյ տեղի տուին պարսկական տէրութեան: Արտաշիր Հայաստան մտնելով՝ դուրս քշեց Հռոմէացի զինուորները եւ երկրին մեծ մասն իր գերիշխանութեան տակ առաւ: Նախարարները, որոնք դիմադրութիւն կազմակերպեր էին, փախան լեռներն ու բերդերը պրծելու համար անոր վրէժխնդրութենէն եւ կատաղութենէն: Ոմանք ալ ափ առին Յունաստանի ճամբան:

Արտաւազդ Մանդակունին Հռոմ փախցուց Խոսրովի զաւակը Տրդատ կամ Տիրիթ, իսկ Օտա Ամատունին ալ թագաւորական գանձերը վերցուց եւ ապաստանեցաւ Անիի ամրոցը իր հետ տանելով Խոսրովի աղջիկը Խոսրովադուխտ: Արտաշիր կատաղութենէն չնչեց Մանդակունեաց ամբողջ ցեղը. ապաստեցաւ միայն Արտաւազդի քոյրերէն մին, զոր Տաճատ Աչոցայ իշխանը կեսարիա տարաւ եւ հոն ամուսնացաւ անոր հետ:

Հայերը բոլորովին մինակ մնացին

պարսիկներուն դէմ, որովհետեւ հռոմէացիները կռիւ ունէին սկիւթացիներուն դէմ եւ զբաղած էին տարբեր ճակատի վրայ: Ասկէ յետոյ, Հռոմի գահին վրայ չուտ չուտ իրարու յաջորդեցին կարգ մը թագաւորներ, որոնք պատեհութիւն չունեցան զբաղելու Մերձաւոր Արեւելքի խնդիրներով: Ասկէ օգտուեցան պարսիկները, եւ իրենց ուզածին պէս չարժեցան Հայաստանի մէջ: Վերջապէս, Տակիտոս կայսրը Արեւելք գնաց չափելու պարսից հետ եւ վերահաստատելու Հռոմի ազդեցութիւնը Հայաստանի մէջ, ուր հռոմէասիրութիւնը զօրաւոր դարձեր էր այլեւս իշխանական դասուն մէջ: Տակիտոս պարտուեցաւ, եւ յետոյ դաւադրութեամբ սպանուեցաւ Արտաշիրի կարգադրութեամբ, ինչպէս սպանուեցաւ մեր Խոսրով թագաւորը: Տակիտոսի յաջորդը Պրոբոս հաշտութիւն կնքեց պարսից հետ եւ վճռելի երկիրները բաժնեց պարսից հետ: Այս հաշտութեամբ եւ դաշնագրութեամբ Հայաստան կորսնցուց իր անկախութեան վերջին բեկորն ալ եւ դարձաւ նահանգը՝ պարսկական պետութեան: Պարսիկ գործակալները կառավարեցին Հայաստանը 26 տարի, 261–էն մինչեւ 287 թուականը:

Պարսիկ թագաւորը տէր դառնալով հայոց երկրին՝ աշխատեցաւ բարեկարգել զայն: Արշակունեաց տոհմի իշխանները առաջուան նման բնակեցուց Այրարատ նահանգին մէջ, եւ ամսական կապեց անոնց:

Երկրէն դուրս ելած կամ փախած նախարարներն ու իշխանները ետ կանչեց եւ զանոնք վերահաստատեց իրենց սեփական կալուածներուն մէջ: Օտա Ամատունին, որ թագաւորական զանձերն առած՝ Անիի ամրոցին մէջ ապաստանած էր՝ չուզեց անձնատուր ըլլալ պարսիկ թագաւորին, եւ երկար տարիներ ապահով մնաց ամրոցին մէջ:

Արտաշիր թագաւորը մտածեց ամուր կերպով Հայաստանը կապել Պարսկաստանի հետ. ուստի Արտաշէս Բ.ի հաստատած սահմանաքարերը փոփոխեց եւ իր անունով կոչեց Արտաշիրեան: Դարձեալ Աբչակունեաց աստուածներու արձանները խորտակեց եւ հրաման հանեց որ Որմիզդի, պարսկական աստուծոյն կրակը անշէջ պահուի Բագաւանի մեհեաններուն մէջ:

Պարսիկ թագաւոր Արտաշիրի նպատակն էր առանց աւելորդ կռիւներու հետզհետէ Հայաստանը նոյնացնել Պարսկաստանի հետ, մէջտեղէն վերցնելով այն տարբերութիւնները, որ կային հայոց ու պարսից մէջեւ, իբրեւ ժողովուրդ: Իշխանական եւ նախարարական դասուն հանդէպ ցոյց տուաւ բարեացակամ վերաբերում, որովհետեւ գիտէր որ ապստամբութեան զեկավարները անոնք պիտի ըլլային. հետեւաբար, ճարպիկ կերպով սիրաշահեց ժողովրդական վերին խաւերը, որպէսզի ժողովրդական զանգուածը հնազանդութեան մասին մտածէր միայն, երբ տեսնէր որ պարսիկ թագաւորը կը փորձէր զսպել նաեւ կրօնական հաստատութիւնները:

5929-2011

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՏՐԴԱՏ ՀՌՈՄԻ ՄԷՋ

Մինչ Հայաստանի մէջ կը կատարուէր քաղաքական եւ պետական կեանքի սիստեմատիկ քայքայումը, Խոսրով Ա.ի զաւակը Տրդատ կամ Տիրիթ կը մեծնար եւ կը զարգանար Հռոմի մէջ, Լիկիանոս կոմսին հոգատարութեան ներքեւ: Տրդատ եղաւ քաջ եւ անձնուէր իշխան մը. այդ բանին համար գինք չատ սիրեցին հռոմէացիները: Տրդատ չատ զօրաւոր էր եւ ճարտար գինուորժ: Շատ անգամ կը մասնակցէր Ողիմպիական խաղերուն եւ մրցանակը կը չահէր գերազանցելով հռոմէական իշխանները: Անգամ մը Տրդատ իշխանը վայրի ցուլի մը եղջիւրները մէկ ձեռքով դուրս քաշեց, անոր վիզը ոլորեց եւ սպաննեց: Ուրիշ անգամ մը, դարձեալ կառարշաւի ժամանակ, երբ հակառակորդը կառքէն վար ձգեց Տրդատ իշխանը, ան անմիջապէս ոտքի ելաւ, վազեց կառքին եաեւէն եւ բռնեց ու կեցուց զայն, այնպէս որ ձիերը ա՛լ չկրցան իրենց ոտքերը փոխել ու յառաջ երթալ:

Տրդատ մեծ քաջագործութիւններ ցոյց տուաւ նաեւ հռոմէական բանակին մէջ: Անգամ մը, երբ հռոմէացիները կռիւ կը մը-

Հայաստանի ... գրադարան

ղէին Գոթաց դէմ, Տրդատ ստոյգ մահէ ազատեց Լիկիանոս կոմսը, իր խնամատարը, մինչ հռոմէական զինուորները սովէն կատղած՝ կը սպաննէին իրենց թագաւորը Պրոբոս: Այսպէս, երբ ըմբոստ զինուորները կատաղութեամբ կը յարձակէին իրենց առաջնորդներուն վրայ, զանոնք սպաննելու համար, Տրդատ միամինակ կանգնած՝ իր խնամատարին՝ Լիկիանոս կոմսին դրան վրայ, թոյլ չտուաւ որ կատղած եւ ապստամբ զինուորները ներս մանէին եւ սպաննէին Լիկիանոս կոմսը: Այս չատ կարեւոր դէպքը տեղի ունեցաւ 282 թուին: Այս թուականն ու դէպքերը լաւ միտք պահեցէք, որովհետեւ յետոյ չատ մեծ արժէք ունեցան, բարձրացնելով Տրդատի արժանիքը հռոմէացիներուն աչքին: Դէպքեր, որոնց չնորհիւ Տրդատ մեծարանքի արժանացաւ եւ յետոյ հռոմէացիներու աջակցութեամբ դահ բարձրացաւ իբրեւ թագաւոր Հայաստանի:

Երբ Կարոս կայսրը պարսից դէմ պատերազմի գնաց, մեր իշխանը Տրդատ հռոմէական բանակին մէջ կռուեցաւ քաջաբար պարսից դէմ: Այս կռիւներուն ընթացքին՝ կայսրը յաղթուեցաւ եւ հռոմէական բանակը ցրուեցաւ: Տրդատ չկրցաւ հետեւիլ փախչողներուն, որովհետեւ իր ձին սպաննուեր էր կռուի մէջ, ուստի իր զէնքերն ու ձիուն սարքը, թամբ եւն. չալակած՝ անցաւ Եփրատը լողալով եւ անվտանգ հասաւ հռոմէական բանակը (284):

Տրդատ ցոյց տուաւ ուրիշ քաջութիւն մըն ալ: Մինչ հռոմէացիները կռիւ կը մղէ-

լին գոթաց դէմ, երկու կողմի թագաւորները համաձայնեցան մենամարտիլ, փոխանակ բանակներն իրարու դէմ հանելու եւ ժողովուրդը ջարդելու: Գոթաց թագաւոր Հուչէի դէմ ելաւ մեր իշխանը Տրդատ, հռոմէացի կայսեր՝ Դիոկղետիանոսի փոխան, և մենամարտին մէջ յաղթելով Հուչէին, զայն իր ուսերուն վրայ առած՝ Դիոկղետիանոսի առջեւ բերաւ:

Սուրէն եւ Շուչանիկ կը հրճուէին եւ կը խայտային լսելով այս քաջագործութիւնները: Պապիկ նկատեց այդ եւ չարունակեց ոգեւորութեամբ:

Ահկէ յետոյ Դիոկղետիանոս կայսրը Տրդատին զօրք յանձնեց եւ Հայաստան դրկեց, որ իր տարաբախտ հօր՝ Խոսրով Ա.ի թագաւորութեան տիրանայ: Երբ Տրդատ կեսարիա հասաւ հռոմէական բանակի գլուխն անցած՝ հայ նախարարները դիմաւորեցին զայն եւ յետոյ անոր հետ մտան Հայաստան: Օտա Ամատունին, որ Տրդատի քրոջ Խոսրովադուխտի հետ ապաստաններ էր Անիի ամրոցը եւ հոն կը պահէր նաեւ թագաւորական գանձերը, դուրս ելաւ Խոսրովադուխտին հետ եւ ամէն ինչ յանձնեց Տրդատին: Վարձատրելու համար Օտա Ամատունիի հաւատարմութիւնն ու անձնուիրութիւնը, Տրդատ նշանակեց զայն տէրութեան հազարապետ, իսկ Արտաւազդ Մանդակունին, որ իր ազատարարն էր եղեր, սպարապետ կարգեց բանակին: Տաճատն ալ Աչոցայ նախարար կոչեց:

Յետոյ, Տրդատ ինկաւ պարսից վրայ,

հալածեց զանոնք եւ ամբողջ Հայաստանն առաւ իր իշխանութեան տակ: Յաջորդ տարին արշաւեց պարսկական հողը եւ իր յաղթական բանակով հասաւ մինչեւ երկրին խորերը: Այս արշաւանքին մէջ Տրդատ հրաշքներ գործեց, չատ անգամ մինակ կըռուելով եւ իր անձը վտանգի ենթարկելով: Հայ ժողովուրդին մէջ այլեւս առակի կարգ անցած էր Տրդատի քաջութիւնը.— Իբրեւ զհէդն Տրդատ, որ սիղալովն իւրով աւերեաց զթումբս դեւտց, եւ ցամաքեցոյց խակ ի սիղալ իւրում զյորձանոցս ծովուց»:

Տակաւին հայ-պարսկական պատերազմները վերջացած չէին, երբ Տրդատ որոշեց ամուսնանալ: Ուստի, Սմբատ Բագրատունին ղրկեց Աչխաթար թագաւորին մօտ, խնդրելով անոր Աչխէն աղջկան ձեռքը: Այսպէս Աչխէն դարձաւ թագուհի հայոց:

Բայց, պատերազմը վերջացած չէր տակաւին: Տրդատ չարունակեց կռիւը պարսից դէմ, մինչեւ որ Հայաստան բոլորովին ազատեցաւ օտար լուծէն եւ Հայաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ հաչտութիւն կայացաւ ինչպէս երկու հաւասարիմ պետութիւններու միջեւ:

Խաղաղութեան այս տարիներուն էր, որ քրիստոնէութիւնը ծաւալեցաւ Հայաստանի մէջ, եւ յետոյ դարձաւ պետական կրօնք:

Աւա՛ղ, որ Տրդատի պէս քաջ իշխան մը եւ անպարտելի թագաւոր մը դուգադիպեցաւ այնպիսի չրջանի մը, ուր բարոյական սկզբունքները դերիչխող դարձան հետզհետէ, եւ աչխարհային քաջագործութիւնները եւ ֆիզիքական քաջութիւնը կորսնցուցին իրենց արժէքը քրիստոնէական վարդապետութեան խոնարհ ոգիին ազդեցութեան տակ:

Թերեւս, այս է պատճառը այն իրողութեան, որ մեր պատմութեան կարեւոր եւ ուժեղ դէմքերէն մին Տրդատ թագաւոր ծանօթ է մեր ժողովուրդին իբրեւ մէկը, որ խենթեցաւ, լեռներն ինկաւ եւ խոտ կերաւ, մինչեւ որ քրիստոնէութիւնն ընդունեց եւ բուժուեցաւ: Այս մասին յետոյ:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

(257—333)

Ինչպէս պատմեցի նախորդ գլուխնե-
րուն մէջ, Խոսրով Ա., որ դաւաճանօրէն
սպանուեցաւ Անակ Պարթեւի կողմէն, իր
վերջին շունչը փչելէ առաջ հրամայեց, որ
ոճրագործին ամբողջ տոհմը սրէ անցուէր:
Այս կոտորածէն ազատեցաւ մանուկ մը,
Գրիգոր, որ յետոյ կոչուեցաւ Սբ. Գրիգոր
Լուսաւորիչ: Գրիգոր զաւակն էր դաւաճան
եւ արքայասպան Անակ Պարթեւի: Ան ծնած
է 257 թուին, վաղարշապատ քաղաքին մէջ:
Անակ Պարթեւի տոհմին դէմ սկսուած հա-
լածանքին ժամանակ Գրիգոր երեք տարե-
կան էր: Կոտորածէն ազատելու համար,
Գրիգորի տնտուն Սուխիա զայն վախցուց
կեսարիա, ուր Պարթեւ մանուկը մկրտուե-
լով՝ կոչուեցաւ Գրիգոր եւ անուա Քրիստո-
նէական հաւատքով ու ոգւով: Գրիգոր սով-
րեցաւ յունարէն եւ ասորերէն, ինչպէս նաեւ
աստուածաբանութիւն: Երբ մեծցաւ,
ամուսնացաւ Դաւիթ անունով յոյնի մը
Մարիամ աղջկան հետ, ուրկէ ունեցաւ
երկու մանչ զաւակ — Վրդանէս եւ Արիս-
տակէս: Երկու տարի յետոյ, Գրիգոր եւ

Մարիամ բաժնուեցան իրարմէ սիրով եւ
համաձայնութեամբ: Մարիամ կուսանոց
գնաց պզտիկ զաւկին հետ, իսկ Գրիգոր
գնաց Տրդատին մօտ Վրդանէսը յանձնելով
դայեակի մը: Գրիգորի միտքն էր հաւա-
տարմութեամբ ծառայել թագաւորին եւ
հայ ժողովուրդին, սրբելու համար իր հօր
Անակի սեւ արատը:

Տրդատ Հռոմ եղած ատեն երբեմն նա-
մակ կը գրէր Գրիգորին եւ զայն կը յորդո-
րէր որ ձգէր Քրիստոսի հաւատքը: Եւ երբ
Տրդատ Հայաստան մտաւ եւ Երիզայի մէջ
(Երզնկա) Անահիտ դիցուհիին առջեւ զոհ
բերաւ իր յաջողութիւններուն համար,
հրամայեց Գրիգորին, որ արքայական սե-
ղանէն պսակներ տանէր Անահիտին: Գրի-
գոր իբրեւ քրիստոնեայ չուզեց հնազանդիլ
թագաւորին: Տրդատ հնարներով ուզեց
Գրիգորը դարձնել իր պապերուն հաւատ-
քին, բայց ի զուր· Գրիգոր անդրդուելի
մնաց քաղցր խօսքերու, սպառնալիքներու
եւ տանջանքներու առջեւ: Մինչեւ այս
ատեն Տրդատ թագաւորը չէր գիտեր թէ
Գրիգոր զաւակն էր այն դաւաճանին, որ
սպաններ էր իր հայրը Խոսրով Ա.: Այս
ատենները, Տաճատ Աչոցայ իշխանը Աբ-
տաւազդ զաղտնիքը պարզեց Տրդատ թա-
գաւորին: Տրդատ լսելով այս զգայացունց
զաղտնիքը զայրացաւ եւ հրամայեց, որ
Գրիգորը նետէին Արտաշատի խոր-վիրա-
պը, ուր, սակայն, Հայաստանի Լուսաւո-
րիչը երկար տարիներ ողջ մնաց եւ անվնաս:
Բարեպաշտ կին մը ամէն օր հաց կը տանի եւ

կը կերակրէ եղեր զայն, ըստ ժողովրդական աւանդութեան:

Գրիգոր Լուսաւորիչ տասնեւչորս տարի մնաց այդ դուրին մէջ, ինչպէս կը պատմէ աւանդութիւնը, քաշքշելով իր կեանքը օձերու եւ կարիճներու մէջ: Այդ օրերուն խումբ մը քրիստոնեայ կոյսեր Սուրբ Գահիանէի առաջնորդութեամբ անցան Հայաստանի սահմանը եւ հաստատուեցան Վաղարշապատի մօտ հնձանի մը մէջ: Այս կոյսերուն մէջ էր արքայական կոյս մը Սուրբ Հռիփսիմէ, որ փախեր էր Դիոկղետիանոս կայսեր ձեռքէն: Կոյսերը տեսին մը ապրեցան ծածուկ՝ հնձանին մէջ, ապակեայ յուշունքներ ծախելով ժողովուրդին: Դիոկղետիանոս իմանալով, որ Հռիփսիմէ Հայաստան անցեր է, նամակ գրեց Տրդատին, որ դանէր Հռիփսիմէն: Տրդատի հրամանին վրայ հնձանը շրջապատուեցաւ հայ զինուորներով: Յետոյ, հայկական պալատի սպասաւորները եկան եւ Հռիփսիմէն հազուեցնելով արքայական զգեստներով՝ Տրդատի պալատը տարին: Տրդատ հմայուած՝ կոյսին գեղեցկութենէն ուզեց կնութեան առնել զայն: Սրդէն, հարսանեկան հանդէսն սկսեր էր եւ ժողովուրդը հաւաքուեր՝ պալատին չուրջը, երբ Հռիփսիմէ քանի մը անգամ Տրդատ թագաւորին հետ կռուելով սենեակէն դուրս փախաւ եւ ամբոխը ճեղքելով իր ընկերուհիներուն քով գնաց: Բայց, գահիճները հասան եաեւէն ջահերով, կապեցին զայն չորս ցիցի վրայ, աչքերը հանեցին, մարմինն այրեցին եւ

կատր կատր ըրին: Հռիփսիմէի հետ նահատակուեցան 33 կոյսեր, Գահիանէ կոյսը, որ պալատ տարուած էր Հռիփսիմէն համոզելու համար, չարաչար նահատակուեցաւ ուրիշ երկու ընկերուհիներու հետ: Ուրիշ քանի մը կոյսեր ցրուեցան անծանօթ ուղղութեամբ:

Նահատակ կոյսերու խողխողումը ազդեց քաջասիրտ Տրդատի վրայ: Անվախ եւ հուժկու թագաւորին վրայ մելամաղձոտութիւն մը իջաւ. անոր հոգին տրտում էր միշտ. թերեւս Հռիփսիմէի գեղեցկութիւնը կ'ապրէր տակաւին անոր հոգիին մէջ: Օր մը, երբ նախարարներուն հետ որսի կ'երթար, յանկարծ դուրս ցատկեց կառքէն եւ սկսաւ թափառիլ անտառներն ու լեռները: Կը պատմուի, որ նոյն պատիժը կրեցին չատ մը պալատականներ ալ, որոնք մեղսակից եղեր էին կոյսերու հալածանքին: Թագաւորն ու պալատականները կորսնցուցեր էին իրենց հոգին եւ կը վիճտէին զայն քնութեան մէջ, ամբոխէն հեռու:

ԽՈՍՐՈՎԱԴՈՒԽՏ

ԳԼՈՒԽ Է.

ԽՈՍՐՈՎԱԴՈՒԽՏԻ ԵՐԱԶԸ

Այս միջոցին Տրդատի քոյրը Խոսրովադուխտ երազ մը կը տեսնէ, ուր լուսաւոր զգեստներով հագուած մարդ մը կը խօսի իրեն յայտնելով, որ Գրիգորը միայն կրնայ բժշկել թագաւորներն ու իշխանները: Երազը կը կրկնուի, եւ Օտա Ամատունին

կը ղրկուի Արտաշատ տեսնելու համար թէ Գրիգոր ողջ էր: Պարան մը իջեցնելով վիրապին մէջ ձայն կուտան Գրիգորին, որ պարանին փաթթուելով դուրս կ'ելնէ: Այս լուրը կայծակի պէս կը տարածուի ամբողջ Հայաստանի մէջ: Վաղարշապատի ճամբուն վրայ թագաւորն ու իշխանները Ս. Գրիգորի առջեւ կուգան, որ ծունկի իջնելով կ'աղօթէ անոնց համար. ասոր վրայ դիւահար թագաւորն ու իշխանները թեթեւութիւն մը կ'զգան: Յետոյ, Հռիփսիմեան կոյսերու նահատակութեան վայրն երթալով՝ անոնց նշխարները կը ժողվեն եւ կը տանին այն հնձանը, ուր բնակիր էին անոնք եւ հոն կը թեղաւորեն անոնց մարմինները: Երկրորդ օրը Տրդատ թագաւորը, նախարարները եւ երկրին ամէն կողմերէն հաւաքուած բազմութիւնը Ս. Գրիգորի մօտ գալով՝ կ'ընդունին քրիստոնէական հաւատքը: Հնձանին մէջ Գրիգոր Լուսաւորիչ կը քարոզէ Քրիստոսի կրօնքը եւ կը պատմէ Աստուծոյ արարչագործութեան, Քրիստոսի մարդեղութեան եւ եկեղեցիի հաստատութեան մասին: Այս մեծ եղելութիւնը տեղի ունեցաւ 301 թուականին, երբ Հայաստան պաշտօնապէս Քրիստոնեայ դարձաւ:

Երկու ամիս տեւող նախապատրաստութենէն յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչ ձեռնարկեց երեք վիճակներու չինութեան, նուիրուած՝ Հռիփսիմէին, Գահիանէին եւ միւսը կոյսերուն: Ամբողջ ժողովուրդը աջակցեցաւ այս մատուռներու չինութեան համար. նոյնիսկ թագաւորը բահը ձեռքին՝

կոյսերուն դերեզմանները փորեր է, հակ Աչխէն Թագուհին եւ Խոսրովադուխտը իրենց փէչերով հողը դուրս հաներ են: Տրդատ առով ալ չի բաւականացաւ. եօթ օր ճամբորդելով գնաց Մասիսի վրայ ելաւ եւ անկէ ութ խոչոր քարեր բերաւ Հռիփսիմէի վկայարանին վրայ չէնք բարձրացնելու համար: Վկայարանները չինուելէն եւ կոյսերուն նշխարները հոն տեղաւորուելէն յետոյ, հասարակաց մաղթանքներ կատարուեցան, եւ այն տեղ ուր Թագաւորն ու իշխանները բժշկուեր էին՝ չինուեցաւ առաջին քրիստոնէական եկեղեցին, եւ կոչուեցաւ Էջմիածնի Մայր Եկեղեցի:

Այսօեղ կը գտնուի մինչեւ այսօր Հայոց Մայր Աթոռը, ուր կը նստի բովանդակ Հայոց Աթեան Կաթողիկոսը: Էջմիածին մեր կրօնական կեդրոնն է, եւ դարաւոր աւանդութիւններու օրրանը:

Անկէ յետոյ Տրդատ եւ Գրիգոր ձեռք ձեռքի տուած՝ լծուեցան Հեթանոս կրօնքի քանդումի գործին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Երեւակայեցէք թէ երկիր մը ի՛նչ վիճակ կ'ըստանայ, երբ փորձ կը կատարուի ժողովուրդին դարաւոր հաւատալիքը քանդել, եւ անոր տեղը դնել նոր մը: Ժողովուրդը նախ կը սահմռկի, կը չուարի, յետոյ կը քրթմնջայ եւ վերջ ի վերջոյ դէնքի կը դիմէ, եթէ կազմակերպողները եւ առաջնորդները ունի: Նոյն բանը պատահեցաւ Հայաստանի մէջ, ուր կուռքերու պաշտամունքը չատ զօրաւոր էր: Թէեւ ժողովուրդը լսած էր նոր կրօնքին ձայնը, բայց, անկարելի էր որ ուղէր բաժնուիլ իր նախահայրերու կրօնքէն, որուն համար այնքան մեծ էր զանգուածին վրայ, որովհետեւ այդ կրօնքին տարրերը միս ու ոսկոր դարձեր էին հայ ժողովուրդին մէջ:

Այս պայմաններու տակ, Ս. Գրիգոր եւ Տրդատ Թագաւոր միաբանեցան երկրին մէջ տարածելու Քրիստոսի խօսքը եւ քանդելու հին հաւատքին արտաքին նշանակներն ու ոգին: Անոնք չրջեցան ամէն կողմ՝ Հայաստանի մէջ. հրդեհեցին եւ կործանեցին աստուածներու մեհեանները, բագինները եւ ար-

ձանները. բայց, ասոնք հին կրօնքի արտաքին նշաններն էին. հոն կար հին ոգին ժողովուրդին մէջ, որ դժգոհանքով պիտի ուզէր բաժնուիլ իր սիրեցեալ կուռքերէն եւ բադիններէն: Մեհեաններու տեղերը եկեղեցիներու չինութեան յատկացուեցան. բագիններու նուիրուած դանձերը բաշխուեցան աղքատներուն մէջեւ: Տրդատ Թագաւորը, որ մոլեռանդ հեթանոս մըն էր, դարձեր էր նոյնպէս մոլեռանդ քրիստոնեայ մը, եւ կը համոզէր ժողովուրդը, որ հրաժարէր հին կրօնքէն եւ վարէր քրիստոնէական հաւատքին:

Քանդումի արշաւանքը մեծ աւերներ գործեց Հայաստանի մէջ. գեղեցիկ արձաններ եւ արուեստի գործեր կատր փշուր եղան: Այս անխնայ քանդումէն չազատեցաւ նոյնիսկ տաճարը Անահիտին, որ հայ ժողովուրդին ամենասիրելի դիցուհին էր:

Ճետոյ, Ս. Գրիգոր եւ Տրդատ վերադարձան Վաղարշապատ: Թագաւորը ընդհանուրին հաւանութեամբ Ս. Գրիգորը նշանակեց ընդհանուր հովիւ հայոց աշխարհի: Վերջը, տասնեւվեց նախարարներու ընկերակցութեամբ եւ արքայական հրովարտակով կեսարիա գնաց, ուր Ղեւոնդ յոյն Մեսրապոլիտի կողմէն ձեռնադրուեցաւ եպիսկոպոսապետ հայոց (302):

Գրիգոր եպիսկոպոսապետը բազմաթիւ ասորի եւ յոյն կրօնաւորներով եւ Յովհ. Մկրտիչի ու Աթանագինոս վկայի մասունքներով Հայաստան դարձաւ քարոզելու հա-

մար Աւետարանը: Բայց, հին կրօնի ներկայացուցիչները նստած չէին ձեռնածալ. մինչ Քրիստոսի կրօնքը հետզհետէ կ'ամրանար Հայաստանի մէջ, հին հաւատքի հետեւորդները կը սթափէին իրենց թմբիրէն: Առաջին հարուածին չդիմեցուցիչ ազդեցութիւնը թուլացեր էր արդէն, եւ հակառակ այն իրողութեան, որ Թագաւորն ու պալատականները փարեր էին նոր կրօնքին, անոնք կազմակերպեցին զինուած դիմադրութիւն՝ պաշտպանելու համար Հայաստանի հին հաւատքը: Այս չարժման զեկավարներն էին Արձան քրմապետ եւ իր որդին Դիմեթր, որոնք առաջին կռիւը մղեցին Տարօնի մէջ, երբ Ս. Գրիգոր կեսարիայէն վերադառնալուն՝ իր հետեւորդներուն հետ փորձեց կործանել Դիմեթր եւ Գիսանէ հնդիկ աստուածներուն մեհեանը: Արձան եւ Դիմեթր խափանելու համար Ս. Գրիգորի այդ քայլը, բազմաթիւ քուրմերու հետ դարանակալ սպասեցին բլուրի մը վրայ, եւ երբ Լուսաւորիչը քանի մը իշխաններու հետ այն տեղէն կ'անցնէր, քուրմերը յանկարծ դուրս եկան իրենց դարանէն եւ վռնտեցին նոր կրօնի պաշտպանները: Այս անակնկալ յարձակումէն երեւան եկաւ, որ հին կրօնի պաշտպանութեան գործը կազմակերպուած էր լուրջ կերպով եւ զգալնի, մինչ Թագաւոր եւ Լուսաւորիչ առաջին ոգեւորութենէն գօտեպնդուած՝ կ'աշխատէին նոր կրօնքը դնել կազմակերպուած հիմերու վրայ: Նախարարները խոհեմութիւն սեպեցին Լուսաւորիչը եւ ասորի ու յոյն քահանաները տե-

զաւորել Ողկան բերդը, մինչեւ որ կարելը բլլար փարատել վտանգը: Առաջին բաղխումին միջոցին՝ Արձան քրմապետը, որ դեկավարն էր հին կրօնի ոչնչացած զինուորներուն, կը սպաննուի Անգեղ իշխանին ձեռքով: Բայց, անոր հետեւորդները չյուսահատեցան: Արձանին յաջորդեց իր որդին Դիմեար, որ 7,000 զինուորներու գլուխն անցած՝ մղեց երկրորդ ճակատամարտը, եւ ուր ինկաւ ան հերոսաբար հին հաւատքին պաշտպանութեան համար: Վերջապէս, քրիստոնէութիւնը յաղթեց հեթանոսութեան: Տարօնի կրօնական պատերազմը միակ դէպքն է, ուր հեթանոս հայերը զէնքի դիմեցին իրենց դարաւոր հաւատալիքներուն պաշտպանութեան համար: Քրիստոնէութեան վճռական յաղթանակէն յետոյ Գրիգոր Լուսաւորիչ աւելի ինքնավստահ դարձաւ, եւ կործանեց, քանդեց ու այրեց ինչ որ կար տակաւին հեթանոսական կրօնքէն: Իր ճամբան չարունակելով՝ հասաւ Բագրեւանդի Բագաւան քաղաքը, ուր պինք դիմաւորեց թագաւորն իր ընտանիքով եւ զինուորներով: Այստեղ՝ ամիս մը Քրիստոսի կրօնքը քարոզելէ յետոյ, թագաւորն ու անոր ընտանիքը մկրտեց, ինչպէս նաեւ զինուորներն ու բազմութիւնը: Եօթ օրուան մէջ չորս միլիոնէն աւելի հոգի մկրտուեցան Քրիստոսի հաւատքով:

Այլեւս հեթանոսութիւնը Հայաստանի մէջ իր հոգեվարքի ժամերը կ'ապրէր, մանաւանդ զինուած դիմադրութեան ձախողութենէն յետոյ: Քրիստոնէութիւնը ակը

դարձաւ կացութեան եւ հին կրօնքը մղեց դէպի գեղնափոր վայրերը եւ նկուղիները, ուր դարերով ապրեր էր քրիստոնէութիւնը:

Գրիգոր Լուսաւորիչ չրջեցաւ Հայաստանի հեռաւոր գաւառներն ու աւանները. քարոզեց, մկրտեց եւ եկեղեցիներ ու վանքեր հաստատեց ամէն կողմ: Գործին կանոնաւորութեան եւ տեւականութեան համար քրիստոնէական դպրոցներ հաստատեց, յոյն ու ասորի լեզուով, որովհետեւ հայերը գիր չունէին տակաւին:

Անցան տարիներ. կրօնական գործերը լաւ ընթացք առեր էին արդէն: Լուսաւորիչ մերթ ընդ մերթ կ'առանձնանար հանգստանալու համար, բայց, որպէսզի ժողովուրդը անոնց կրօնական պետի չմնար, թագաւորի առաջարկութեամբ Լուսաւորիչի որդիները կեսարիայէն բերուեցան Հայաստան, եւ անոնցմէ կրտսերը՝ Արիստակէս եպիսկոպոս օծուեցաւ իր հօրմէն եւ տեղապահութեան կանչուեցաւ 317 թուին:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԵԹԱՆՈՍՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

Երբ հայերը քրիստոնէութիւնն ընդունեցին, իրենց վրայ հրաւիրեցին չրջակայ ժողովուրդներու ատելութիւնը: Կեսարիացի Եւսեբիոս պատմագիրը կը հաղորդէ որ հայերը մեծ կռիւներ ունեցան Մաքսիմինոս կայսեր դէմ, որ խորթ աչքով կը նայէր քրիստոնեայ Հայաստանի. Մաքսիմինոս ուզելով հեթանոսութիւնը վերահաստատել Հայաստանի մէջ, կռուի մտեր էր հայերու դէմ 311 թուականին: Ուրեմն, կրօնական պատճառներով՝ Հռոմը թշնամացեր էր Հայաստանի, որուն քաղաքական անկախութեան վերահաստատման ալակից եղաւ Տրդատը բարձրացնելով Հայաստանի գահը: Երբ Կոստանդիանոս գահ բարձրացաւ Հռոմի մէջ եւ անոր հետ քրիստոնէութիւնը դարձաւ պետական կրօնք, Տրդատ ուզեց օգտուիլ այս հանգամանքէն նորոգելու համար հայ–հռոմէական բարեկամութիւնը. ուստի Լուսաւորիչն իր հետ առած՝ Հռոմ գնաց: Հայաստանի երկու զեկավարներուն հետ էին նաեւ Արիստակէսը, նախարարներ եւ բազմաթիւ զինուորներ, որոնց թիւը կը կարծուի ըլլալ 70,000: Այս ամբողջութիւնն

եղած է փառաւոր. Հայաստանի ներկայացուցիչներն արժանացեր են մեծ ընդունելութեան: Այցելութեան արդիւնքն եղաւ քաղաքական բարեկամութեան վերահաստատումը հայոց եւ Հռոմի միջեւ. ատոր վրայ աւելցուցէք կրօնական կապը, որ գոյութիւն ունէր քրիստոնէութեան չնորհիւ:

Մինչ Հայաստան իր աչքերը կը դարձնէր դէպի Արեւմուտք բարեկամներ եւ դաշնակիցներ ճարելու համար, հոն, Արեւելքէն վտանգը կը բարձրանար հետզհետէ: Պարսից Շապուհ Շահը օգտուելով Տրդատի բացակայութենէն, պատրաստութիւն կը տեսնէ Հայաստանի վրայ յարձակելու: Միւս կողմէն՝ պարսիկներու դաւադիր քաղաքականութեան հետեւելով՝ կը համոզէ Սլկունեաց Սղուկ իշխանը, որ ապստամբի իր թագաւորին դէմ: Շապուհ կը դրդէ նաեւ սկիւթացի լեռնականները, որ արշաւեն Հայաստան: Այսպէս, մեր երկիրը, որ իր ամբողջ կորովը վատներ էր քրիստոնէութեան հաստատման եւ հեթանոսութեան կործանման համար, ինքզինք գտաւ չատ մը թշնամիներու առջեւ, որոնք քաղաքական, ինչպէս նաեւ կրօնական ու ցեղային պատճառներով կ'ապառնային հայ ժողովուրդի անկախութեան: Սղուկ իշխանը նախ՝ կը սպանէ Ծերունի Օտա իշխանը, որ իր փեսան էր, եւ կը գրաւէ անոր Ողկան բերդը Տարօն գաւառին մէջ: Սիմ լերան բնակիչ–

ները Սղուկի կողմն անցնելով, կ'աղմկէին հրապարակը:

Այս փոթորիկներուն լուրը կը հասնի Հռոմ: Տրդատ անմիջապէս կը վերադառնայ Հայաստան, կը ժողվէ բանակը, կը ճակատի հիւսիսային լեռնականներուն դէմ եւ իր սովորական քաջութեամբ կը ջախջախէ թշնամին բանակը: Տրդատ մէկ հարուածով երկու կտոր կ'ընէ Բասլաց թագաւորը, եւ անոր զօրքը, որ խուճապի մատնուած էր, կը քշէ մինչեւ Հոնաց երկիրը:

Տարօնի ապստամբութիւնն ալ զսպուեցաւ Տրդատի հասնելէն առաջ: Մամգուն արքայազուն իշխանը, որ Զինաց թագաւորին ձեռքէն Հայաստան ապաստանած էր, կը սպաննէ Սղուկ իշխանը եւ տէր կը դառնայ կացութեան:

Տրդատ իմանալով Մամգուն իշխանի այս արարքը Տարօն գաւառը կը նուիրէ անոր եւ իր ցեղն ալ կը բարձրացնէ նախարարութեան աստիճանին: Նախարարական այս տունը — Մամիկոնեան՝ Հայաստանի ամենաքաջ եւ ամենահաւատարիմ պաշտպանը կը դառնայ յետագայ դարերուն:

Այս մասնակի յաջողութիւններէն յետոյ, Տրդատ պիտի զարնուէր պարսից հետ. բայց, մտածելով որ սկիւդացիներուն դէմ մղած կռիւին մէջ շատ կորուստ ունեցեր էր, խոհեմութիւն սեպեց սպասել հռոմէական ուժերու ժամանումին: Սպասման այս օրերուն՝ Տրդատ վերակազմեց իր բանակը եւ նոր հրամանատարներ նշանակեց իր զօրաբաժիններուն: Երբ հռոմէացիները հա-

սան եւ յարձակեցան Ասորեստանի վրայ, Տրդատ մտաւ հիւսիսային Պարսկաստան եւ գրաւեց Ատրպատականի մեծ մասը: Շատ հաշտութիւն խնդրեց հռոմէացիներէն. Տրդատ Հայաստան դարձաւ պահակ զինուորները թողելով Դավրէժի մէջ:

325–ին տեղի ունեցաւ Նիկիոյ Տիեզերական ժողովը, որուն մասնակցեցան բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիները: Հայաստանէն կանչուեցան Տրդատ եւ Լուսաւորիչ իբրեւ ներկայացուցիչներ հայ ժողովուրդին, բայց, Լուսաւորիչ եւ Տրդատ յարմար չնկատեցին երկիրը ձգել. ուստի, իրենց տեղը ղրկեցին Լուսաւորիչին որդին Արիստակէս եպիսկոպոսը, որ իբրեւ հայ ներկայացուցիչ՝ մասնակցեցաւ քրիստոնէական առաջին տիեզերական ժողովին, դատելու համար Արիոս հերետիկոսը:

Երբ Արիստակէս Հայաստան դարձաւ, Գրիգոր Լուսաւորիչ այլեւս ծեր՝ հայրապետական բեռը յանձնեց Արիստակէսին եւ քաշուեցաւ իր ճգնարանը՝ Սեպուհ լերան Մանեայ այրին մէջ: Ան մնաց հոն մինչեւ իր մահը, առանց ուրէք մէկին երեւնալու: Օր մը հովիւները կը գտնեն անոր մարմինը եւ կը թաղեն նոյն այրին մէջ:

Հայ եկեղեցին ամենամեծ սուրբերու կարգը դասեր է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Տրդատ միշտ կը յորդորէր ժողովուրդն ու իշխանները, որ քրիստոնէական կրօնի ոգւով ապրէին. բայց, երբ տեսաւ թէ առաջւան պէս չէին յարգեր իր խօսքը, թողուց իր գահը եւ քաշուեցաւ Մանեայ այրը, ուր

վախճաներ էր իր մեծ դործակիցը՝ Ս. Գրիդոր: Նախարարները դացին եւ խնդրեցին, որ վերադառնար, բայց, Տրդատ չյօժարեցաւ: Իշխանները ծածուկ թունաւորեցին զայն 342 թուին, անոր թագաւորութեան 56–րդ տարին: Երկու տարի առաջ սպաննուած էր նաեւ Արիստակէս հայրապետը, որ կը խրատէր ու կը յորդորէր իշխանները, որ վարէին քրիստոնէական կեանք մը: Այս իրողութիւնները ցոյց կուտային, որ քրիստոնէութիւնը իրապէս եւ խորապէս հաստատուած չէր իշխանական վերին դասուն մէջ, որ Տրդատի եւ Լուսաւորչի օրերուն՝ քրիստոնէացեր էր նոր կրօնքին առաջին եռանդին մէջ: Արիստակէս հայրապետը նահատակուեցաւ 340–ին՝ Մուշեղ աշխարհի մէջ, Զորրորդ հայոց Արքեղայոս իշխանի ձեռքով:

Լուսաւորչի եւ Տրդատի նշխարները ամփոփուած են կճեայ տապանի մէջ, Թորդան գիւղը:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

ՏՐԴԱՏԻՆ ԳԵՏՈՑ՝ ԳԱՀԱՎԻԺ ԸՆԹԱՑՔ

Որքան ատեն որ պարթեւական արքայական տուն մը կ'իշխէր Պարսկաստանի մէջ եւ հայերն ալ հեթանոս էին, Հայաստան ձեւով մը կը վարէր իր պետական կեանքն նաւը, մերթ հռոմէացիներուն, եւ մերթ պարթեւներուն յարելով, բայց, աւելի շատ այս վերջիններուն, որովհետեւ հայ–Արշակունիներն ալ պարթեւական ցեղէ էին: Միեւնոյն քաղաքական եւ ընկերային կարգերու դոյութիւնը երկու երկիրներուն մէջ ալ մեծագոյն դրաւականն էր տեւական բարեկամութեան՝ անոնց միջեւ: Հայաստան քրիստոնեայ դարձաւ եւ ինքնաբերաբար հեռացաւ իր դրացիներէն: Այս օտարացումին եւ հեռացումին նպաստեց նաեւ այն յեղաշրջումը, որ կատարուեցաւ Պարսկաստանի մէջ Խոսրով Ա.ի օրերուն, երբ պարթեւական արքայական տունը պարտուեցաւ, եւ անոր տեղ անցան պարսիկ Սասանեանները:

Այս պայմաններուն տակ հայերը աւելի հակամէտ էին դառնալու դէպի Արեւմուտք, դէպի Հռոմ: Լուսաւորչի եւ անոր յաջորդներուն չնորհիւ Հելլէն կրթութիւնը տա–

բածուեցաւ Հայաստանի կրօնական եւ իշխանական դասերուն մէջ. այդ ալ չատ զօրաւոր մղիչ մըն էր հայ ժողովուրդին մէկ մասին համար դառնալու դէպի արեւմտեան աղբերը: Միւս կողմէն պարսկական բարքերըն ու սովորութիւնները այնքան խոր արմատ ձգեր էին հայ ժողովրդեան զանգուածներուն մէջ, որ դիւրին գործ չէր հայ ժողովրդական կապերը խզել Արեւելքի ցեղերուն հետ: Թերեւս, այս խոր պատճառները վերագրելի են այն բոլոր քաղաքական եւ կրօնական դէպքերը, յեղաշրջումները եւ պատերազմները, որոնք տեղի ունեցան Հայաստանի մէջ եւ չուրջը յետագայ դարերուն ընթացքին: Դարձեալ, այդ խոր պատճառներէն կը բղխի մեր ազգին այսօրուան ճակատագիրը, որուն ենթարկուած ենք ազգովին:

Տրդատի յաջորդները վերեւ յիշուած պատճառներով՝ չկրցին վճռապէս գծել իրենց ուղին եւ հետեւիլ որոշ քաղաքականութեան մը, մինչ տատանելով մէկ այս կողմ՝ մէկ այն կողմ: Այս տատանումին եւ անվճռականութեան արդիւնքն եղաւ Հայաստանի քաղաքական կեանքի անկումը եւ հայոց երկրին բաժանումը Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի միջեւ:

Տրդատի յաջորդները չեղան իմաստուն, չրջահայեաց եւ աչալուրջ: Անոնք անգուսին իրենց օրերը զբօսանքով եւ կերուխումով՝ չուայտանալով կանանոցներու մէջ: Անոնք չէին մասնակցեր պատերազմներու, եւ ոչ ալ հոգ կը տանէին երկրին բարեկարգու-

թեան: Որսորդութիւնը անոնց սիրելի ափոդն էր: Նախարարական դասն ալ հետեւելով թագաւորին վարած կեանքին՝ ճոխութեան մէջ կը յափնար եւ չատ անգամ թագաւորին հրամաններուն ալ չէր անսար: Առանձին բերդերու մէջ ապաւինած նախարարները չատ անգամ իրարու հետ կը կռուէին, եւ այդպէս կը վատնէին ազգին հարստութիւնն ու կորովը: Երբեմն, անոնք դաւաճանօրէն կ'անցնէին թշնամիին կողմը եւ կը կռուէին իրենց հայրենիքին դէմ: Ժողովուրդի մը քաղաքական եւ ընկերային կեանքը այսպէս է որ կը դիմէ դէպի անկում: Բնական կերպով եկեղեցական դասը պիտի միջամտէր աշխարհիկ կեանքին, խափանելու համար հայ կեանքի այս դահավէժ ընթացքը: Այս միջամտութեան հետեւանքն ալ չատ անգամ կ'ըլլար աղիտաւոր հայ կղերականութեան համար:

Եթէ Տրդատէն յետոյ հայկ. թագաւորութիւնը դար մը ամբողջ այդքան աննպաստ պայմաններու մէջ կանգուն մնաց, պատճառն այն էր, որ Հայաստանի երկու կողմերուն վրայ հաստատուած երկու հակառակորդ պետութիւնները ի հեճուկս իրարու՝ կ'աշխատէին հայկ. անկախութիւնը պահպանել:

Տրդատի մահէն յետոյ տեղի ունեցած ներքին կռիւներու ընթացքին՝ բոլորովին չնչուեցան Բզնունեաց, Մանաւազեանց եւ Որդունեաց հին նախարարական տոհմերը: Երկրին հիւսիսային եւ հարաւային մասերուն մէջ տեղի ունեցան ապստամբութիւն-

ներ պարսից Թագաւորին դրդռութեամբ: Սանատրուկ իշխանը, որ Տրդատի կողմէն վերակացու նշանակուած էր Աղուանից երկրին, ինքնագլուխ դարձաւ եւ Թագաւորեց Փայտակարանի մէջ, եւ Վրթանէսի որդին Գրիգորիս կաթողիկոսը (Լուսաւորչի թոռը) ձիու մը պոչին կապելով՝ նահատակեց Վատնեան դաշտին մէջ: Սանատրուկի օրինակին հետեւեցաւ Բակուր Աղձնեաց բդեշխը, որ ապստամբեցաւ եւ ինքնագլուխ իշխեց իր սահմաններուն մէջ:

Սրտցաւ հայերը դիմում ըրին Կոստանդ կայսեր եւ խնդրեցին, որ օգնութեան հասնէր վերջին դաշնադրութեան համաձայն: Ասոնք կ'ուզէին, որ Տրդատ Թագաւորին որդին՝ Խոսրով Թագաւոր նշանակուէր Հայաստանի: Կայսրը զօրք ղրկեց Հայաստան, ինչպէս նաեւ Թագ եւ Ծիրանի: Խոսրով Բ. գահ բարձրացաւ 343 թուին: Խոսրով Բ. անմիջապէս գործի սկսաւ, ապստամբները զսպեց եւ երկրին սանձը հաւաքեց իր ձեռքին մէջ: Խոսրով Բ. զարնուեցաւ նաեւ պարսից հետ եւ յաջողութիւն ձեռք բերաւ:

Խոսրով Բ. երկիրը խաղաղեցնելէ վերջ, անձնատուր եղաւ զբօսանքի եւ որսորդութեան: Ազատ գետի ափերուն վրայ անտառ մը տնկեց եւ կոչեց Խոսրովակերտ: Շինեց նաեւ Դուին քաղաքը եւ հոն հաստատուեցաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՇԱՊՈՒՀ Բ.Ի ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՍՈՒՐԻ ԵՒ ՀՈՒՐԻ ՄԻՋԵՒ

Պարսից Շահը՝ Շապուհ Բ. ուրիշ փորձ մըն ալ ըրաւ խանգարելու Հայաստանի հանգիստը. ուստի, դրդեց հիւսիսի լեռնական ցեղերը, որոնք 20,000 զինուորով յարձակեցան եւ եկան Վաղարշապատ քաղաքն ալ գրաւեցին: Վրայ հասան անմիջապէս հայ հրամանատարները՝ Բագարատ եւ Վահան ու առանց ժամանակ կորսնցնելու յարձակեցին եւ քշեցին թշնամիները: Վահան Ամատունին եկաւ թշնամի զօրքերու հրամանատարին վրայ, ձիէն վար ձգեց զայն ու սպաննեց:

Լեռնականներու արշաւանքէն յետոյ, պարսիկներն սկսան բացայայտ կերպով ցոյց տալ իրենց թշնամանքը հայերուս հանդէպ: Մեր Թագաւորը զրդռուած՝ պարսիկ չահին դաւերէն զգուշացաւ հարկերը, զոր ամէն տարի կը վճարէր պարսիկ Շահին: Ասոր վրայ պարսկական բանակը մտաւ Հայաստան: Հայերը ճակատեցան անոնց դէմ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառներուն մէջ, ուր մեծ կարգ տեղի ունեցաւ երկու կողմէն ալ:

Այս կռուին մէջ ինկաւ վաչէ զօրավարը, որուն յանձնուած էր հայ զօրքի սպարապետութիւնը: Ասկէ յետոյ, Խոսրով Բ. երկար չապրեցաւ:

Այս առեն արքայորդին Տիրան կը գրաւէր Կ. Պոլիս. մինչեւ անոր վերադարձը՝ երկրին վերակացութիւնը յանձնուեցաւ Արշաւիր Կամսարականին: Տիրան Կ. Պոլիս գացեր էր կաթողիկոսին հետ Հայաստանի թագն առնելու համար: Մինչ այս մինչ այն, Շապուհ Բ. նոր բանակ մը ղրկեց Հայաստան: Արշաւիր Կամսարական դուրս եկաւ պարսից դէմ Մռուղ դաշտին վրայ եւ մեծ ջարդ մը տուաւ անոնց, եւ դուրս քշեց զանոնք Հայաստանի սահմաններէն:

Տիրան Բ. գահ բարձրացաւ 353 թուին, եւ եղաւ թոյլ թագաւոր մը: Անոր առաջին գործն եղաւ հաշտութիւն կնքել պարսից հետ, եւ խաղաղ կեանք վարել: Շապուհ Բ. բարեկամ մնաց Տիրան Բ.ի հետ, որովհետեւ միտք ունէր յունաց դէմ կռիւ յայտարարելու:

Տիրան Բ. չկրցաւ չէզոքութիւն պահել պարսից եւ յունաց միջեւ ծագած վէճերուն ընթացքին: Կոստանդի յաջորդը Յուլիանոս Ուրացող մեծ բանակով յարձակեցաւ պարսից վրայ. այս առեն Տիրան Բ. ստիպուեցաւ օգնել յունաց և իր երրորդ որդին Տրդատը պատանդ տուաւ կայսեր իբրեւ ապացոյց իր հաւատարմութեան: Տիրան Բ. պարտաւորուեցաւ Յուլիանոսի նկարը կախել Ծովից գաւառի թագաւորական եկեղեցիին մէջ. Յուսիկ կաթողիկոսը, վրթանէսի որդին եւ յաջորդը բողոքեց, մանաւանդ որ Յուլիանոս ուրացող մըն էր քրիստոնէական հաւատքին: Յուսիկ ոչ միայն յանդիմանեց թագաւորը եւ անոր առջեւ փակեց եկեղեցին, այլ նաեւ ոտնակոխ ըրաւ Յուլիանոսի նկարը. ատոր վրայ Տիրան Բ. զայրացաւ եւ բրածեծի ենթարկեց հայրապետը, որ հոգին աւանդեց ծեծին տակ:

Յուլիանոս Ուրացող պարսիկներու դէմ մղած պատերազմին մէջ յաղթուեցաւ եւ սպաննուեցաւ: Իր վերջին խօսքն եղաւ հետեւեալը՝ «Նազովրեցի՛, յաղթեցիր»:

Շապուհ Բ. յոյները հալածելէ վերջ, բարեկամութիւն կեղծեց, եւ Տիրան Բ. իր մօտ կանչելով՝ նախատեց, աչքերը հանեց եւ կուռչ ատանը ղրկեց 364 թուին:

Տիրան Բ.ի յաջորդեց Արշակ Բ., որ գահ բարձրացաւ 364–ին: Արշակ Բ., որ Տիրան Բ.ի որդին էր, Վահան Ամատունիի տեղ արեւելեան գնդին զօրապետ կարգեց Վաղենակ Սիւնեցին, որ պարսիկներուն կուսակից էր: Վաղենտիանոս կայսրը իմանալով որ հայերը պարսիկներուն կողմն են անցեր, մարդ ղրկեց համոզելու համար Արշակ Բ., որ հրաժարի պարսից բարեկամութենէն, բայց, Արշակ Բ. անպատուութեամբ ետ ղրկեց յոյն պատգամաբերները: Ատոր վրայ կայսրը զայրացաւ եւ Արշակ Բ.ի եղբայրը՝ Տրդատ, որ իր քով պատանդ կը մնար, սպաննեց եւ Թէոդոս զօրապետն ալ զօրքով Հայաստան ղրկեց: Արշակ Բ. զարհուրեցաւ եւ Ներսէս Մեծի, որ Յուսիկի թոռն էր, միջնորդութեան դիմեց կայսեր

հետ հաշտուելու համար: Վաղենտիանոս զիջաւ եւ իր մօտ դրնուած պատանդները ազատ թողուց: Կայսերական տան օրիորդներէն մին՝ Ողիմպիադա, Աբշակ Բ.ի կնութեան ղրկեց, որպէսզի հայոց եւ յունաց բարեկամութիւնը տեւական դառնար:

Մինչ այսպէս, հեռզհեռէ հայերը կը հակէին դէպի Բիւզանդիոն, պարսից չահը Շապուհ Բ. զայրոյթով կը դիտէր հայոց քաղաքականութեան փոփոխութիւնը: Ուստի, անմիջապէս Հայաստան արշաւելու պատրաստութիւն տեսաւ: Աբշակ Բ. մարդ ղրկեց հաշտութեան համար: Շապուհ Բ. համաձայնեցաւ, որովհետեւ կայսեր դէմ կռուելու դիտաւորութիւն ունէր, բայց, պայման դրաւ որ հայոց բանակն ալ քալէր կայսեր վրայ: Աբշակ Բ. մտածեց հաւասարակշռութիւնը պահել երկու կողմին հետ ալ բարեկամական կապ պահպանելով. ուստի, զանազան պատճառներով անձամբ պատերազմի չգնաց, այլ միայն փոքրիկ գունդ մը ղրկեց պարսից օգնութեան:

Այս միջոցին Շապուհ Բ. Հայաստանի հարաւային կողմէն կ'անցնէր յունաց վրայ երթալու համար: Երբ Տիգրանակերտ հասաւ, ուզեց քաղաք մտնել իր բանակին հետ, պաշար առնելու, բայց, Անդովկ Սիւնեաց իշխանը փակեց քաղաքին դռները պարսիկներուն երեսին: Շապուհ Բ. թէեւ բարկացաւ, բայց, ժամանակ չկորսնցնելու համար իր ճամբան շարունակեց, որոշելով վերադարձին լաւ դաս մը տալ տիգրանակերտցիներուն: Այդպէս ալ եղաւ: Քաղաքը դիմա-

դրեց, բայց, յետոյ գրաւեցաւ յոյն դերիներու օգնութեամբ. բնակիչներուն մէկ մասը կոտորուեցան, միւս մասն ալ Պարսկաստան դերի տարուեցան:

Հայերը չէին դիտեր թէ ի՛նչ տեսակ քաղաքականութեան հետեւէին. մէկ այս կողմ, մէկ այն կողմ. տատանումի աղիտաւոր քաղաքականութիւն մը՝ որ յատուկ է տկար ժողովուրդներու: Մեր պատմութեան մէջ քաղաքական այս ուղեգիծը միշտ դոյութիւն ունեցած է սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը: Մեր այսօրուան քաղաքական կեանքը տարբեր բան մը չէ Աբշակ Բ.ի օրերու քաղաքականութենէն:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԲ.

ՆԵՐՔԻՆ ԴԱՒԵՐ ԵՒ ՍՊԱՆՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մինչ մէկ կողմէն պարսիկները դուրս կ'ելլէին Հայաստանի սահմաններէն, աւարով եւ գերիներով, միւս կողմէն ներս մտան յոյները Թէոդոս զօրավարի առաջնորդութեամբ: Յոյները կուգային Արշակ Բ.ի վրայ, որ ակամայօրէն պարտաւորուեր էր պարսիկներուն օգնել փոքրիկ դունդով մը: Ի՞նչ ընէր Թագաւորը, ի՞նչ ընէր հայ ժողովուրդը· այս պայմաններուն տակ անկարելի էր որդեգրել որոշ ուղեգիծ մը. Հայաստան Թաւերաբեմ դարձեր էր երկու զօրաւոր պետութիւններուն, որոնց միջեւ կը տատանէր ան՝ ժամացոյցի ճօճանակի պէս:

Արշակ Բ. դարձեալ դիմեց Մեծն Ներսէսի միջնորդութեան: Թէոդոս զօրավարը համաձայնեցաւ եւ Մեծն Ներսէսի հետ Արշակ Բ.ի արդարացուցիչ նամակն առած՝ գնաց կայսեր մօտ, որ ո՛չ Արշակի նամակը կարդաց եւ ո՛չ ալ Մեծն Ներսէսն ուզեց տեսնել, այլ, հրամայեց, որ հայրապետն աքսորեն հեռաւոր կղզի մը: Այսպէս, Արշակ Բ. ձախողեցաւ իր երկդիմի քաղաքականութեան մէջ, եւ աւելի եւս զրգռեց երկու կողմի թշնամութիւնը:

Արշակ Բ.ի վերկութեան միակ յոյսը ներքին զօրութիւնն էր, որ կրնար ստեղծուիլ միայն ներքին խաղաղութեամբ: Բայց, Արշակ Բ. չկրցաւ ստեղծել այդ ներդաշնակութիւնը, եւ հետեւաբար ներքին ոյժը, որուն միջոցաւ միայն կարելի պիտի ըլլար դնել ուժեղ եւ որոշ քաղաքականութիւն մը: Ամէն կողմ՝ գժտութիւն, երկպառակութիւն եւ դաւ: Նախարարներն ու իշխանները լաւ չէին Արշակ Բ.ի հետ:

Գնել Իշխանը, որ Բիւզադիոնի մէջ պատանդ կը մնար, Ներսէս Մեծի թախանձանքով՝ ազատեցաւ եւ Հայաստան դարձաւ: Գնել բնակեցաւ Կուաչ աւանին մէջ եւ ամուսնացաւ Սիւնեաց Անդովկ իշխանին գեղեցիկ եւ հնարագէտ աղջկան՝ Փառանձեմին հետ: Արշակ Բ. նախանձելով Գնէլին ճոխ կեանքին եւ սիրուն կնկան, մանաւանդ լսելով կարդ մը զրոյցներ՝ անոր դիտաւորութիւններուն մասին, սպաննել կուտայ զայն եւ անոր կինն ալ կը դրաւէ: Այս վարաքը իշխանուհին Փառանձեմ անգութ եւ խորամանկ՝ կ'ուզէ Թագուհիին տեղը բռնել: Թագուհին, Ողիմպիադա, յոյն էր եւ քաղաքական մարքով հարս զրկուած՝ հայոց Թագաւորին: Փառանձեմ իրագործելու համար իր վտիտքը, Մրջիւնիկ քահանային ձեռքով կը թունաւորէ Թագուհին հաղորդութիւն առնելու ժամանակ:

Արշակ Բ. թշնամացաւ նաեւ նախարարներուն հետ: Այս թշնամութեան պատճառն եղաւ Արշակեան քաղաքը, զոր Արշակ չի-

նեց Մասիսի ստորոտը: Եւ որպէսզի չուտով բազմամարդ քաղաք մը դառնար, Աբշակ Բ. հրաման հանեց, որ այնտեղ ապաստանած ոճրագործներն ու ամէն կարգի յանցաւորները ազատ պիտի ըլլային օրէնքին հետապնդումէն: Կարճ միջոցի մը մէջ՝ Աբշակեան դարձաւ բոյն ամէն տեսակ յանցապարտներու: Նախարարները բողոքեցին, բայց, ի զուր: Աբշակ Բ. չլսեց: Ասոր վրայ, նախարարները դիմեցին պարսից օգնութեան: Շապուհ դունդ մը օգնական զօրք ղրկեց, որոնք Անիի ամբոցը գրաւեցին, դանձերը կողոպտեցին եւ մինչեւ անդամ Աբշակունի թագաւորներուն ոսկորները գերեզմաններէն հանեցին: Այս դէպքը պատահեցաւ այն ատեն, երբ Շապուհ Բ. յունաց դէմ մղած կռուէն դարձած՝ Տիգրանակերտն էր պաշարեր, զայն պատժելու համար:

Ցետոյ, հայ նախարարները յարձակեցան Աբշակաւանի վրայ եւ բնակիչները կոտորեցին ու քաղաքը կործանեցին: Վրայ հասաւ Ներսէս կաթողիկոսը եւ անոնց ձեռքէն ազատեց ծծկեր մանուկները, զոր նախարարներն իրրեւ գերի բաժներ էին իրենց միջեւ:

Աբշակ Բ. պարսից ձեռքէն փախեր էր Վրաստան: Լսելով նախարարներու արշաւանքին լուրը, նեղացաւ եւ իր կուսակիցներով եւ վրացի զօրքով յարձակեցաւ հայ նախարարներուն վրայ, որոնք Ներսեհ Կամսարականի առաջնորդութեամբ կռուի բռնուեցան հայ թագաւորին հետ: Դարձեալ

մէջ մտաւ կաթողիկոսը եւ հաշտեցուց նախարարներն ու թագաւորը, այսպիսով վերջ տալով եղբայրասպան կռիւներուն: Միայն չուզեցին հաշտուիլ Մերհուժան Արծրունին եւ Վահան Մամիկոնեան, երկու յայտնի դաւաճանները, որոնք գացին եւ պարսից ձեռքը դործիք դարձան:

Աբշակ Բ. ոխ ունէր, սակայն: Ներսէսը աքսորելէ վերջ, չտեսնէն իր վրէժը լուծեց: Ա՛լ ի՞նչպէս կարելի էր ներքին խաղաղութիւն եւ այժ ստեղծել Հայաստանի մէջ: Նախարարները չէին սիրեր թագաւորը եւ մէկիկ մէկիկ կը դառնային գործիք՝ պարսից ձեռքը:

Վերջապէս Ալանոզան պարթեւ իշխան մը Հայաստան ղրկուեցաւ բռնելու համար Աբշակ Բ.ը, որ ամէն կողմէ լքուած եւ անօգնական՝ ուզեց սիրաշահիլ Ալանոզանի սիրտը, բայց, ի զուր: Ուզեց փախչիլ յունաց երկիրը, բայց, չյաջողեցաւ, եւ վերջապէս նեղը մնալով անձնատուր եղաւ եւ տարուեցաւ Շապուհ Բ.ի մօտ: Աբշակ Բ. հոն մնաց պատուով, մինչեւ որ Փառանձեմ թագուհին եւ նախարարական կիները պարսկաստան տարուէին: Նախարարները հասկցան Շապուհ Բ.ի դիտաւորութիւնը, զղջացին իրենց ընթացքին եւ ըրածին համար, եւ Հայաստան գտնուած պարսիկ զօրքերը հալածեցին, քշեցին ու իրենց կիներուն եւ զաւակներուն հետ Յունաստան փախան: Իսկ, Փառանձեմ թագուհին գանձերն առած՝ գնաց ամրացաւ Արտագերս բերդը, ապաւելով որ իր որդին Պապ չուտով օգնու-

թեան հասնէր:

Այս լսելով պարսից Շահը զայրացաւ եւ հրամայեց Արչակ Բ. չղթայակապ Խուժաստանի Անոյշ բերդն աքսորել: Միւս կողմէն ալ Մերհուժան Արծրունին եւ Վահան Մամիկոնեան պարսկական զօրքով Հայաստան ղրկեց*): Արտագերսը պաշարուեցաւ եւ գրաւուեցաւ. Թագուհին գերի տարուեցաւ Աւորեստան եւ այնտեղ ցեղի վրայ հանուեցաւ: Արչակ Բ. Անոյշ բերդին մէջ լսելով ասոնք՝ յուսահատութենէն անձնասպան եղաւ 382 թուին:

---

*) Ռաֆֆի «Սամուէլ» վէպը այս անցքերուն եւ դէպքերուն չուրջը գրուած է:

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ՈՒՐԱՑՈՂ ՀԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ՏԱՏԱՆՈՒՄԸ

Շապուհ Բ. մտածեց հայոց թագաւորութիւնը կործանել եւ Հայաստանը կցել Պարսկաստանի: Այս ծրագրին յաջողութեան յոյսը զօրաւոր էր այն պատճառով, որ կաթողիկոսն ու նախարարներուն մեծ մասը երկրէն դուրս կը գտնուէին: Այս քաղաքականութեան գլխաւոր դերակատարն էր Մերհուժան Արծրունին, Դ. դարու յայտնի դաւաճանը, որուն մասին «Սամուէլ» վէպին մէջ ա՛յնքան երկարօրէն կը խօսի ազգային վիպասան Ռաֆֆի: Շապուհ Բ. ամուր կերպով իրեն կապելու համար հայ ուրացողը, իր Որմզդուխտ քոյրը կնութեան տուաւ Մերհուժանին, եւ մեծ պատրաստութեամբ Հայաստան ղրկեց զայն, խոստանալով որ եթէ յաջողէր նուաճել իր ազգակիցները եւ քրիստոնէութիւնը ջնջէր Հայաստանէն՝ զինք թագաւոր պիտի հռչակէր հոն: Մերհուժան Հայաստան գնաց, եւ իր առաջին գործն եղաւ կալանաւորել արժանաւոր եկեղեցականները եւ Պարսկաստան աքսորել զանոնք: Յետոյ, հայերու եւ յոյներու կապը խզելու համար, ամէն տեղ

ձեռք ձգած յունարէն գրքերը այրեց եւ յոյն լեզուի ուսումը խիստ կերպով արգիլեց: Ասոր միտքն էր հայ ժողովուրդի պարսկականացումը:

Ներսէս Մեծ, որ աքսորէն նոր վերադարձած էր եւ Բիւզանդիոն կը գտնուէր, լսեց Հայաստանի թշուառ վիճակը եւ Թէոդոս Ա. կայսեր միջնորդութիւնը խնդրեց, թելադրելով որ Արշակ Բ.ի որդին Պապ հայոց թագաւոր նշանակէր քրիստոնէութեան սիրոյն: Կայսրը համաձայնեցաւ եւ Պապը Հայաստան ղրկեց 382–ին: Պապին հետ Հայաստան վերադարձան կաթողիկոսը՝ Ներսէս Մեծ եւ տարագիր նախարարները: Պապին կ'ընկերանար Տերենոխանոս յոյն զօրապետն իր լեգէոններով: Մերհուժան ահաբեկեցաւ եւ տեղի տուաւ հայ–յոյն միացեալ ոյժերուն առջեւ, ու փախաւ Պարսկաստան:

Շապուհ Բ. էյուսահատեցաւ, այլ, նոր բանակ ղրկեց Հայաստան Մերհուժանի հետ: Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Զիբաւ դաշտին վրայ, Նպատ լերան մօտ, որուն գագաթէն Ներսէս կ'աղօթէր հայկ. բանակին համար: Կատաղի եւ արիւնահեղ ճակատամարտէ մը յետոյ, հայերը յաղթական դուրս եկան: Պարսիկները փախան. Սմբատ Բագրատունին բռնեց Մերհուժանը եւ հրաչեկ չամփուրը պսակաձեւ դարձնելով՝ դրաւ անոր գլուխը յայտարարելով. «Ո՛վ Մերհուժան, ահաւասիկ կը պսակեմ քեզ, որովհետեւ դուն կը փափաքէիր հայոց թագաւոր ըլլալ, եւ ես իրրեւ թագադիր ասպետ, պէտք է կատարեմ պսակերուս

պաշտօնը»:

Այս պատերազմէն յետոյ կաթողիկոսը միջնորդեց որ Թագաւորը իր հօր՝ նախարարներուն վնասները հատուցանէր եւ անոնց հետ հօր պէս վարուէր: Թագաւորը համաձայնեցաւ եւ ներքին հաշտութիւն դարձաւ Հայաստանի մէջ:

Բայց, չուտով Պապ Թագաւորը իր զեղխ ու անառակ կեանքով ցոյց տուաւ, որ լաւ Թագաւոր մը չէր: Ներսէս Մեծ ի զուր աշխատեցաւ եւ յորդորեց, որ իր կեանքը փոխէր. Պապ Թագաւոր ճանձրացաւ կաթողիկոսին խրատներէն եւ կ'ըսուի որ ծածուկ թունաւորեց զայն:

Ներսէս Մեծ եղաւ մեծ կաթողիկոս մը եւ անուանի հայրենասէր մը: Բացի հարիւրաւոր վանքերէ, երկրին չորս կողմերը, Ներսէս Մեծ չինեց բազմաթիւ հիւանդանոցներ, աղքատանոցներ, որբանոցներ եւ հիւրանոցներ, եւ զանոնք ապահովեց մնայուն եկամուտներով: Ներսէս կաթողիկոսի օրով էր, որ արգիլուեցաւ մօտիկ ազգականներու ամուսնութիւնը հայոց մէջ: Նախարարական եւ իշխանական տուները իրարու միջեւ ամուսնութիւններ կը կնքէին առանց նկատի ունենալու ազգականական մերձաւորութիւնը՝ միայն իրենց մէջ պահելու համար ժառանգութիւնները: Դարձեալ Ներսէս Մեծի օրով էր որ արգիլուեցաւ մեռելներուն եաեւէն արուեստական լաց ու չիւան փրցնել եղերամայրերու միջոցաւ, որոնք կը վարձատրուէին այդ գործին համար: Այդ սովորութիւնը կը մնար հեթանոս Հայաս-

տանի օրէն: Բնականաբար, այդ՝ հակառակ էր քրիստոնէական ոգիին եւ պէտք էր խափանուէր:

Շուտով զժուարութիւն ծագեցաւ Պապ թագաւորին եւ Տերենտիանոս յոյն զօրապետին միջեւ, որ իր զօրքով Հայաստան կը մնար իբրեւ պաշտպան հայոց թագաւորութեան: Տերենտիանոս, սակայն, կը մնար Հայաստան իբրեւ մօտիկ հսկիչ եւ լրտես հայկական կեանքին եւ հայ թագաւորին: Պապին անտանելի դառնալով այս դրութիւնը, ուզեց օգտուիլ պատեհութենէն եւ հեռացնել զայն Հայաստանէն, քանի որ Ճունաստան խռովութիւններու մատնուած էր: Պապին միտքն էր հակիլ պարսից կողմը:

Թէեւ յոյները դուրս քշուեցան Հայաստանէն, բայց, Տերենտիանոս չուտով վերադարձաւ նոր բանակով եւ Պապը կալանաւորելով՝ Բիւզանդիոն տարաւ զայն, ուր կայսեր հրամանով՝ գլխատուեցաւ եօթ տարի թագաւորելէ վերջ (388): Փաւստոս բիւզանդացի պատմիչին համաձայն՝ Պապ սպաննուած է Հայաստանի մէջ եւ դաւաճանօրէն, երբ ան յոյն զօրավարին վրանին տակ կերուխումով կը զուարճանար:

Կայսրը Պապի տեղ թագաւոր նշանակեց անոր եղբօրորդին Վարազդատ, որ Արշակ Բ.ի ձերբակալուելէն յետոյ պարսից ձեռքէն Ճունաստան փախեր էր: Վարազդատ մեծ անուն հաներ էր բռնամարտի եւ գազանամարտի մէջ եւ յունական բանակին մղած պատերազմներուն մէջ:

Վարազդատ Հայաստան հասնելուն պէս, հետեւեցաւ Պապի օրինակին եւ ուզեց յունաց խնամատարութենէն ազատիլ. ուստի, գաղտնի բանակցութեան մտաւ Շապուհ Բ.ի հետ, եւ անկէ խնդրեց, որ իր աղջիկներէն մին կնութեան տար իրեն: Վարազդատի միտքն էր մտնել Պարսկաստանի հովանաւորութեան տակ, եւ ամուսնութեամբ ամրացնել երկու երկիրներու յարաբերութիւնը:

Կայսրը լսեց այս, եւ յոյն զօրավարներուն հրամայեց, որ Վարազդատը բռնէին եւ Բիւզանդիոն ղրկէին: Վարազդատ իր կամքով Բիւզանդիոն մեկնեցաւ, յոյս ունենալով, որ պիտի կրնար համոզել կայսրը եւ արդարանալ, բայց, Թէոդոս չուզեց տեսնել հայոց թագաւորին երեսը, եւ չղթայակապ աքսորեց Թուլիս (Իլլանտա) կղզին, 394 թուին:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԺԴ.

ԾԱՌԱՑՈՒԹԻՒՆ՝ ԵՐԿՈՒ ՏԻՐՈՋ

Թէոդոս կայսրին նպատակն էր Հայաստան պահել իր ճանկին մէջ: Վարազդատն աքսորելէ վերջ, Հայաստան ղրկեց անոր երկու որդիները՝ Արշակ եւ Վաղարշակ, որոնք իրրեւ պատանդ Բիւզանդիոն կը մնային իրենց մօր՝ Զարմանդուխտի հետ: Թէոդոս Հայաստանի թագաւոր նշանակեց երկու եղբայրները, եւ յունական զօրքով Հայաստան ղրկեց զանոնք Զարմանդուխտն իր մօտ պահելով (394): Արշակ իր աթոռը հաստատեց Դուինի, եւ կոչուեցաւ Արշակ Գ., իսկ Վաղարշակ՝ եկեղեցաց գաւառի Երիզայ քաղաքին մէջ (Էրզնկա) եւ կոչուեցաւ Վաղարշակ Բ.: Բայց նոյն տարին փոքրիկ եղբայրը մեռաւ, եւ ամբողջ պատերազմութիւնը մնաց մեծ եղբօր, Արշակին, որ մինակ թագաւորեց ամբողջ Հայաստանի վրայ:

Մեռաւ նաեւ Թէոդոս Հռոմէական հզօր կայսրութիւնը իր երկու որդիներուն միջեւ բաժնուելու կտակն ընելով: Արեւմտեան մասն՝ ինկաւ Ոնորիոսի, իսկ արեւելեան մասը՝ Արկադիոսի, թոյլ կայսր մը, որ խաղալիք դարձաւ իր չուրջիններուն ձեռքը:

Այս պատճառները, Պարսկաստանի մէջ տակաւին կ'իշխէր Շապուհ չահը, որ խորամանկութեամբ համաձայնեցաւ Արկադիոսի հետ Հայաստանն ու Միջագետքը բաժնելու համար Պարսկաստանի եւ Բիւզանդիոնի միջեւ: Այս համաձայնութեամբ Հայաստանի արեւելեան մեծագոյն մասը ինկաւ Պարսկաստանի, իսկ արեւմտեան փոքրագոյն մասը՝ Բիւզանդիոնի: Արշակ Գ. չուզեց հպատակիլ պարսիկ հեթանոս իշխանութեան, եւ անցաւ քրիստոնեայ յունական բաժնին մէջ: Արշակ Գ.ի ընկերացան շատ մը նախարարներ իրենց ընտանիքներով: Անոնք նախընտրեցին իրենց կալուածներէն հրաժարիլ, քան թէ պարսից գերի դառնալ: Ասոր վրայ, Շապուհ քաղաքական հաշուով պարսիկ բաժնին հայոց վրայ թագաւոր կարգեց Արշակունի իշխան մը, Խոսրով Գ. (396), եւ մանաւանդ հրովարտակ մըն ալ հանեց, զաղթական նախարարները երկիր հրաւիրելով: Այդ հրովարտակին մէջ Շապուհ կը սպառնար նախարարներուն կալուածները գրաւել, եթէ անոնք չվերադառնային: Նախարարներուն մեծ մասը անմիջապէս վերադարձաւ եւ հաստատուեցաւ Խոսրով Գ.ի իշխանութեան մէջ: Արշակ Գ.ի հետ մնացին քանի մը մտերիմ եւ մեծաւոր իշխաններ միայն, ինչպէս, անոր ազգերգադը՝ Սիւնեաց Տօրա իշխանը, Գազաւոն Կամսարական եւ ուրիշներ:

Սահակ Բագրատունի ասպետը վերադարձաւ Խոսրով Գ.ի մօտ, հակառակ անոր, որ իր կալուածները յունական բաժնին մէջ

էին: Այս բանին պատճառն ալ այն էր, որ Արշակ Գ. զրգռուած՝ իր կնիկէն, անպատուեր էր ասպետը: Խոսրով Գ. ընդունեց զայն պատուով եւ զօրքին սպարապետ նշանակեց:

Քիչ յետոյ, պարապ պատճառներով Արշակ Գ. եւ Խոսրով Գ. կռուի ալ բռնուեցան Վանանդ դաւառի Երեւել դաշտին վրայ: Արշակ Գ. յաղթուեցաւ այս եղբայրասպան կռուին մէջ. իր զօրքին սպարապետը Տորա Սիւնի սպաննուեցաւ եւ բանակը ցրուեցաւ: Սահակ Բագրատունին ինկաւ Արշակ Գ.ի եաեւէն, որուն դէմ ոխ ունէր, բայց չկրցաւ հասնիլ անոր:

Այս պատերազմէն յետոյ Արշակ Գ. մեռաւ անժառանգ, Եկեղեաց գաւառին մէջ, 399 թուին: Կայսրը անոր տեղ նոր թագաւոր չնշանակեց, այլ, յունական բաժնի Հայաստանը կառավարեց յոյն գործակալներու ձեռքով: Ասոր վրայ հայ նախարարները նեղացան եւ Խոսրով Գ.ի հետ բանակցելէ վերջ, անցան պարսկական բաժնին Հայաստանը:

Ասկէ յետոյ, Խոսրով Գ. Արկադիոս կայսեր դեսպան ղրկեց եւ անկէ խնդրեց, որ յունական բաժնի Հայաստանն ալ իրեն յանձնէր, խոստանալով հարկ վճարել Բիւզանդիոնի: Արկադիոս խոհեմութիւն սեպեց ընդունիլ այդ առաջարկը: Այսպէս, Խոսրով Գ. եղաւ ամբողջ Հայաստանի թագաւորը: Սակայն, Խոսրով Գ. երկար չմնաց գահին վրայ, որովհետեւ Տիզբոնի արքունիքը կասկածիլ սկսաւ անոր վրայ, Բիւզանդիոնի հետ կապած բարեկամութեան համար: Այս

կասկածը աստիճան մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Խոսրով առանց պարսից հաճութեան՝ հայոց վրայ կաթողիկոս կարգեց Ներսէս Մեծի որդին՝ Սահակ Պարթեւ, որ պարսիկներուն կողմէն կը նկատուէր, ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորչի ամբողջ սերունդը, բիւզանդական քաղաքականութեան կողմնակից:

Շապուհի սպառնալիքներուն վրայ, Խոսրով Գ. նոր բանակցութիւններ վարել սկսաւ կայսեր հետ, որ եթէ ուզէր օգնել հայոց, Հայաստանը պիտի դրուէր Բիւզանդիոնի հովանաւորութեան տակ:

Հայ թագաւորին այս դիտաւորութիւնը մատնուեցաւ պարսիկներուն՝ հայ նախարարներուն կողմէն:

Արտաչիր դահաժառանգը Հայաստան արշաւեց. Խոսրով Գ. ոչ մէկ կողմէ օգնութիւն գտաւ,— Հայաստան միշտ այսպէս եղեր է նեղութեան օրերուն,— և պարտաւորուեցաւ անձնատուր ըլլալ պարսից գահաժառանգին, որ Գաղաւոն կամսարականին հետ չղթայակապ՝ Պարսկաստան ղրկեց 400 թուականին:

Գաղաւոնի եղբայրը Շաւարշ եւ Պարգեւ Ամատունի ուղեցին թագաւորն ազատել գերութենէ. ուստի, 700 հոգիով յարձակեցան Արտաչիրի զօրքին վրայ ազատելու համար չղթայակապ թագաւորը, բայց, աւա՛ղ, ձախողեցան: Շաւարշ սպաննուեցաւ կռուին մէջ, իսկ Պարթեւ գերի բռնուելով՝ մորթազերծ եղաւ:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Խոսրով Գ. բանտարկուեցաւ Անոյշ բերդին մէջ, ուր իրմէ առաջ կալանաւորուած եւ անձնասպան եղած էր մեր ուժեղ թագաւորներէն մին՝ Սրշակ Բ.

Խոսրով Գ.ի յաջորդեց իր եղբայրը Վռամշապուհ (400–421), որ քսանմէկ տարի խաղաղութիւն բերաւ հայ ժողովուրդին: Վռամշապուհ խոհեմութեամբ եւ զգուշութեամբ վարեց Հայաստանի պետական կեանքը եւ արժանացաւ թէ՛ Բիւզանդիոնի եւ թէ՛ Տիզբոնի վստահութեան: Երբ, անդամ մը Մծխեթքի մէջ գժտութիւն ծագեցաւ պարսից եւ յունաց միջեւ, Վռամշապուհին յանձնուեցաւ միջնորդելու եւ զանոնք հաշտեցնելու փափուկ գործը:

Այս խոհեմ եւ իմաստուն թագաւորին ժամանակակից էին Սահակ Պարթեւ, Լուսաւորչի տոհմին վերջին չարաւիղը, եւ Մեսրոպ Մաշտոց: Սահակ Պարթեւ, որ Շապուհի սոխպան տակ կաթողիկոսական աթոռէն զրկուեր էր Խոսրով Գ.ի օրով, դարձեալ բարձրացաւ հայրապետութեան:

Այս առեն Շապուհի յաջորդեր էր Արտաշիր: Սահակ կաթողիկոս Վռամշապուհէն յանձնարարական առանալով՝ կ'երթայ Տիզբոն, ուր պարսից չահին կողմէ կ'ընդունուի մեծ շուքով եւ պատուով: Սահակ կաթողիկոսին մխիթն էր հայոց զօրքին ըսպարապետութիւնը ապահովել իր փեսին՝ Համազասպ Մամիկոնեանին: Արտաշիր առանձին հրովարտակով կատարեց Սահակ կաթողիկոսին խնդրանքը: Այդ հրովարտակով նաեւ Մամիկոնեանց տոհմը բարձրացաւ նախարարութեան հինգերորդ աստիճանին:

Երբ Վռամշապուհ մեռաւ, իր որդին հազիւ տասը տարեկան էր: Արտաշիրն ալ մեռաւ եւ անոր յաջորդեր էր Ցազկերտ Ա.: Սահակ կաթողիկոս անգամ մըն ալ Տիզբոն գնաց եւ Ցազկերտէն խնդրեց, որ Անոյշ բերդէն արձակէր Խոսրով Գ. եւ կրկին թագաւոր նշանակէր հայոց աշխարհի: Ցազկերտ համաձայնեցաւ. Խոսրով Գ. Հայաստան վերադարձաւ, բայց, հազիւ տարի մը թագաւորեց. ան մեռաւ 421 թուին:

Ցազկերտ Ա. այլեւս չուզեց, որ Հայոց վրայ Արշակունի թագաւոր նշանակուէր: Իր Շապուհ որդին թագաւոր նշանակելով՝ Հայաստան զրկեց: Ցայտնի բնդդիմութիւն ցոյց չտուին հայերը, որովհետեւ Համազասպ Մամիկոնեանը մեռած էր, եւ չկար մէկը, որ առաջնորդէր զանոնք նորանոր պայքարներու մէջէն: Պարսիկ գահաժառանգը մտաւ Հայաստան, բայց, չկրցաւ չահիլ նախարարները, որոնք կրակի որդի

եւ կնամարդի կ'անուանէին զայն: Զորս տարի թագաւորելէ վերջ, երբ լսեց, որ Յազկերտ Ա. հիւանդ է, անմիջապէս Պարսկաստան գնաց գահը ժառանգելու աճապարանքով, իր տեղապահին հրաման տալով, որ հայ մեծամեծները ձերբակալէր եւ Պարսկաստան ղրկէր: Նախարարներն իմանալով այդ դաւաճանական հրամանը, անմիջապէս դուներ կազմեցին եւ Ներսէս Ձիճրակեցիի ղեկավարութեամբ յարձակեցան պարսիկներուն վրայ, անոնց զօրավարը սպաննեցին եւ պարսիկ զօրքն ալ Հայաստանէն վռնտեցին:

Յազկերտ չհասաւ իր նպատակին. հակառակ կուսակցութիւնը սպաննեց զայն: Յազկերտ Ա.ի յաջորդեց Վռամ Ե., որ գահ բարձրանալուն պէս նոր բանակ ղրկեց Հայաստան: Հայերն ուզեցին դիմադրել. ուստի, ապաստանած՝ բերդերու մէջ եւ լեռներու վրայ անդադար կը յարձակէին պարսիկներուն դէմ: Հայաստան դարձեալ աւերումի ենթարկուեցաւ:

Սահակ հայրապետը տեսնելով այս թշուառութիւնը՝ անցաւ յունական բաժնի Հայաստան, ուր ժողովուրդին վիճակն աւելի տանելի կը թուէր. բայց, իրականին մէջ, հոն ալ հայ ժողովուրդը ենթարկուած էր յունական լուծին: Սահակ հայրապետը լաւ ընդունելութիւն չգտաւ յոյն կառավարիչներուն կողմէն: Սփոփուեցաւ իր թոռը՝ Վարդան Մամիկոնեան եւ Մեսրոպ Մաշտոց ղրկել Թէոդոս Բ. կայսեր մօտ, խնդրելով որ իրաւունք տրուէր իրեն՝ այդ կողմերը

հայ դպրոցներ բանալու եւ հայերէն լեզուն սովրեցնելու: Կայսրը համակերպեցաւ, բայց, միեւնոյն ժամանակ իր նահանգները ապստամբութեան եւ արտաքին յարձակումներու դէմ ապահովելու համար Անատոլ զօրապետին հրամայեց, որ Կարին քաղաքը ամրացնէր աշտարակով, պարիսպներով:

Միւս կողմէն պարսից շահը Վռամ Ե. համոզուեցաւ վերջապէս, որ առանց հայ նախարարներու գործակցութեան չպիտի կրնար տիրել հայոց աշխարհին. ուստի, Սմբատ Բագրատունին մէջ ձգեց եւ ուզեց հաշտուիլ: Նախարարները խորհրդակցեցան Սահակ կաթողիկոսին հետ, եւ Սմբատ ասպետն ու Վարդան Մամիկոնեանը ղրկեցին Վռամ Ե. Շահին մօտ, որ մոռնալ ձեւացուց անցեալը եւ Վռամշապուհի որդին Արտաշէսը թագաւոր կարգեց հայոց աշխարհի, տալով անոր՝ Արտաշիր անունը (426):

Երիտասարդ թագաւորը անկարգ կեանք մը վարեց եւ աւելի դարձաւ նախարարներուն: Սահակ հայրապետը քանի մը անգամ խելքեց խրատեց, որ լաւ կեանքի մը հետեւէր, միւս կողմէն ալ նախարարները յորդորեց, որ համբերող եւ ներողամիտ ըլլային, յուսալով որ վերջապէս թագաւորը պիտի զգաստանար: Բայց ի զուր:

Նախարարները որոշեցին երթալ Պարսկաստան եւ խնդրել Շահէն, որ Արտաշէսը գահընկէց ընէր եւ պարսիկ մարզպան մը նշանակէր անոր տեղը: Սահակ հայրապետ համաձայնութիւն չյայտնեց այս որոշու-

մին, այլ աշխատեցաւ համոզել նախարարները, որ հրաժարէին այդ դիտաւորութենէն: «Ես չեմ ուզեր իմ հիւանդոտ ոչխարը առողջ գազանի հետ փոխել», ըսած է Սահակ հայրապետը, «որովհետեւ գազանին առողջութիւնն իսկ պատուհաս պիտի ըլլայ մեզի»:

Բայց, նախարարները կասկածելով որ հայրապետը կ'ուզէ ձգձգել խնդիրը, Արտաչէսին լուր տալու համար, որոշեցին Սահակ հայրապետն ալ հրաժարեցնել. ուստի, Սուրմակ անունով անտիտա քահանայ մը հետերնին առած՝ Պարսկաստան գացին եւ Արտաչէս թագաւորն ամբաստանեցին Շահին առջեւ, հարեւ թէ յոյներուն հետ խօսքը մէկ ըրած՝ կ'ուզէր պարսից տէրութեան դէմ ապստամբութիւն յառաջ բերել:

Վռամ Ե. իր մօտ կանչեց Արտաչէսը ու կաթողիկոսը, եւ առանց հարցուփորձի թագաւորը գահընկէց հռչակեց, իսկ Սահակ հայրապետն ալ կաթողիկոսական գահէն հրաժարեցուց: Թէ՛ Արտաչէսը եւ թէ՛ կաթողիկոսը վար դրուեցան Պարսկաստանի մէջ: Վռամշապուհ անունով պարսիկ մըն ալ իբրեւ մարզպան՝ Հայաստան ղրկուեցաւ նախարարներուն հետ. Սուրմակն ալ՝ իբրեւ կաթողիկոս (432):

Ահա այսպէս վերջացաւ Արշակունեաց հարստութիւնը, որ Հայաստան կառավարեր էր 582 տարի, մերթ լաւ մերթ վատ, մերթ քաջութեամբ եւ մերթ վատութեամբ: Վերջ գտաւ նաեւ հայրապետութիւնը Լուսաւորչի տոհմին, որ 132 տարի

ոչ միայն ղեկավարեր էր հայ ժողովուրդին կրօնական եւ եկեղեցական կեանքը, կործանելով հեթանոսութիւնը եւ սփռելով հոն քրիստոնէական հաւատքի լոյսը, այլ նաեւ քաղաքական փոթորիկներու ընդմէջէն քաղաքական իշխանութեան թեւ ու թիկունք էր հանդիսացեր:

Սահակէն յետոյ հայրապետական աթոռին վրայ բազմեցան Սուրմակ եւ երկու սորիներ՝ Բրքիշոյ եւ Շմուէլ, որոնց ընթացքը պատճառ եղաւ, որ ժողովուրդին առջեւ իշնար եկեղեցին եւ եկեղեցականներուն վարկը: Տիզբոնի դործին կուզար այս:

Բրքիշոյէն յետոյ, ժողովուրդին խնդրանքով Վռամ Ե. թոյլ տուաւ, որ սուրբ Սահակ իր հօտին հոգեւոր պէտքերուն նայէր, բայց ոչ իբրեւ կաթողիկոս: Այդ աթոռին վրայ Շմուէլն էր:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՀԱՑ ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ — ՈՍԿԵԴԱՐԸ

Սահակ կաթողիկոս եւ Մեսրոպ Մաշտոց

Քրիստոնէութիւնը լոյս բերաւ Հայաստանի: Գրիգոր Լուսաւորիչն էր, որ հաստատեց առաջին դպրոցները, բայց, սոնք ազգային կրթութեան համար չէին, այլ քրիստոնէական, որովհետեւ, սորերէն եւ յունարէն լեզուներով կ'աւանդուէր կրօնական ուսումն ալ:

Այս առեն հայերը զուրկ էին հայկ. գրերէ: Մտիկ ըրէք, որ ձեզի պատմեմ երկու մեծ հայերու, Սահակ Պարթեւի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի մեծ գործին մասին. երկու հոյակապ անձնաւորութիւններ, որոնք հայկական քաղաքակրթութեան եւ մշակոյթի հիմնադիրները դարձան, մեր ժողովուրդին տալով, անոր ամենամեծ գանձը — հայերէն գիրը, որովհետեւ առանց հայ գրերու չկրնայինք մշակել մեր լեզուն, ստեղծել գրականութիւն եւ ամրացնել մեր ազգային գոյութեան հիմերը:

Տարոն գաւառի Հացիկ գիւղէն էր Մեսրոպ Մաշտոց, որ փոքր հասակէն մեծն Ներսէսի աշակերտելով՝ ուսումնասիրեր էր յոյն եւ սորի լեզուները: Հայ արքունիքին

մէջ կը վարէր դիւանադպրի պաշտօնը: Մեսրոպ հեռացաւ չուտով արքունիքէն եւ աշխարհէն հրաժարելով՝ սկսաւ վարել ճգնաւորական կեանք մը ուրիշ քանի մը աշակերտներու հետ: Անոնք սկսան նոր հաւատը քարոզել Հայաստանի այն կողմերը, ուր տակաւին քրիստոնէութիւնը լաւ մը արմատացած չէր: Այդ ժամանակ Ս. Գիրքը եւ բոլոր ժամասացութեան գրքերը յունարէն եւ մանաւանդ սորերէն լեզուով կը կարդացուէին հայ եկեղեցիներուն մէջ: Ժողովուրդը չէր հասկնար, եւ կը տրտնջար: Մեսրոպ նախ՝ կը կարդար սորերէն, եւ յետոյ կը թարգմանէր հայերէնի: Այս անտեղիութեան առջեւ Մեսրոպ բարձր ներչնչում մը ունեցաւ.—Հնարել հայերէն այբուբէնը: Իր մեծ խորհուրդը անմիջապէս յայտնեց Սահակ կաթողիկոսին, որ ժողով գումարեց Վաղարշապատի մէջ հայ գրերը ստեղծելու միջոցներուն վրայ խորհրդակցելու համար: Վռամշապուհ թագաւորը, որ ներկայ էր այդ մեծ ժողովին, յայտնեց թէ Աւորեստան եղած առենը լսած էր որ Դանիէլ անունով սորի եպիսկոպոսի մը քով հայ լեզուին հին տառերը կային: Անմիջապէս մարդ ղրկուեցաւ սորի եպիսկոպոսին մօտ տառերը բերելու համար Վռամշապուհի հաղորդած: Գացին եւ տառերը բերին Հայաստան: Սահակ եւ Մեսրոպ անմիջապէս աշակերտներ հաւաքեցին եւ սկսան փորձի, բայց, չուտով համոզուեցան, որ այդ գրերը բաւարար չէին. երկու տարուան փորձը ցոյց տուաւ, որ այդ նշանագրերը չէ-

ին բաւեր մեր լեզուին բոլոր հնչումները բացատրելու համար: Կը պահէին եօթ բաղաձայն եւ եօթը ձայնաւոր գրեր, որոնք հայերէնի յատուկ հնչումներուն կը վերաբերէին: Ս. Մեսրոպ Հայաստանէն դուրս աւելի ձեռնհաս եւ հմուտ անձերու դիմեց պակասը լրացնելու համար, բայց, ի զուր: Բայց, Մեսրոպ բնաւ չյուսահատեցաւ, մինչեւ որ երազին մէջ տեսաւ ձեռք մը, որ կը գրէր եօթը ձայնաւոր գրերը (406):

Տառերու գիւտէն վերջ բացուեցան դպրոցներ Հայաստանի այլեւայլ գաւառներուն մէջ (408): Կաթողիկոսն ու թագաւորը ամէն ջանք թափեցին այդ վսեմ գործին համար: Այդ դպրոցներուն առաջինն ու կարեւորն եղաւ Վաղարշապատի դպրոցը, որ տեսակ մը վարժապետանոց էր միւս դպրոցներուն համար: Այստեղ կրթուեցան Սահակի եւ Մեսրոպի այն աշակերտները, որոնք յետոյ թարգմանութիւնները ըրին հայերէն լեզուով: Անոնք են՝ Յովսէփ, Վայոց Ջորէն եւ Ղեւոնդ երէց Վանանտեցին, Հոնական պատերազմին երկու մեծ մղիչները. Եզնիկ Կողբացի, Կորիւն Սքանչելի, Յովսէփ Պաղնացի, Յովնան Եկեղեցացի եւ ուրիշները, որոնք կը կոչուին առաջին աշակերտներ եւ թարգմանիչներ:

Անոնք գրուեցան Հայաստանի այլեւայլ կողմերը եւ լծուեցան ժողովուրդին կրթութեան: Այս ջանքերուն արդիւնքը մեծ եղաւ: Հետզհետէ երեւան եկան նոր մտաւորականները.— Մարբրէ Վերծանող, Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայ, Գիւտ, Եղիշէ, Յովնան

Մանդակունի, Զազար Փարպեցի եւ ուրիշները, որոնք կը կոչուին կրտսեր թարգմանիչներ:

Երբ դպրոցները հաստատուեցան, Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ սկսան թարգմանել կրօնական գրքերը յոյն եւ ասորի լեզուներէն: Այս առաններդ թարգմանուեցաւ Աստուածաշունչը, որ նոյնիսկ օտարներու վկայութեամբ կը համարուի բոլոր թարգմանութիւններու թագուհին: Աստուածաշունչն երկու անգամ թարգմանուեցաւ հայերէնի, նախ՝ ասորական օրինակէն թարգմանուեցան այն հատուածները, որոնք կարեւոր էին հոգեւոր պաշտամունքի համար (411): Յետոյ, եօթանասնից ընտիր օրինակէն (յունարէն) վրայ սրբագրուեցաւ եւ մնացած մասերն ալ հայերէնի վերածուեցան (436): Հին կտակարանին թարգմանութիւնն ամբողջութեամբ կը վերագրուի Սահակ կաթողիկոսին, բացի Առակաց գրքէն, որ Նոր Կտակարանին հետ թարգմանուած է Ս. Մեսրոպի ձեռքով: Երկուքին ալ գործակից են երիցապոյն աշակերտներէն ոմանք:

Հեթանոսութեան վերջին դարու Աբրահամեան նահանգի բարբառը հիմ ծառայեց այն լեզուին, որ յետոյ կոկուեցաւ եւ մշակուեցաւ իբրեւ քաղաքական եւ մտաւոր կեանքի արտայայտիչ: Այս բարբառն էր որ կը գործածուէր պալատին եւ իշխանական տուներուն մէջ: Այս բարբառը կը կոչուէր ոստանիկ կամ արքունի բարբառ, որ իր գարգացումով կ'իշխէր միւս գաւառաբար-

բառներուն, եւ կը գործածուէր քաղաքական դիւաններուն մէջ: Դ. դարու սկիզբը, երբ հայ գրերը հնարուած չէին տակաւին, այդ բարբառը բաւական կանոնաւորուած էր, եւ յարմար՝ բարձր գաղափարներ արտայայտելու: Բայց, ասորական լեզուի մթութիւնը, անորոշութիւնը ու չափազանցութիւնները նկատելի էին հոն: Գրերու գիւտէն վերջ, թարգմանիչներու կիրթ ճաշակին եւ համառութեան չնորհիւ՝ լեզուն հասաւ իր կատարելութեան ամենաբարձր կէտին, եւ կոչուեցաւ ոսկեդէն լեզու: Ե. դարը մեր լեզուի ոսկեդարն է: Ե. դարու լեզուն, որով թարգմանուեցաւ Աստուածաշունչը, հարուստ է, պարզ ու ճշգրիտ, ճոխ եւ սեղմ կերպարանքով: Ճունական լեզուն եւ կրթութիւնը մեծ դեր ունեցան այս կատարելագործումին մէջ: Հետեւաբար, Աստուածաշնչին թարգմանութիւնը կրօնական նշանակութենէ զատ ունի նաեւ լեզուական նշանակութիւն:

Դ. դարուն՝ Աթէնքի ճեմարանին մէջ կ'ուսանէին չատ մը հայ երիտասարդներ, որոնք կը չարժէին յոյներու նախանձը: Ասոնց մէջ նշանաւոր եղան Պարոյր Հայկազն, Գրիգոր Նազիանզացիի եւ Բարսեղ Կեսարացիի ուսուցիչը, որուն ի պատիւ Հռոմ արձան կանգնեցուց հետեւեալ մակագրութեամբ. «Թագաւորներու Թագուհին Հռոմ՝ պերճախօսութեան Թագաւորին»:

Ս. Սահակ եւ Մեսրոպ հայ երիտասարդներ ղրկեցին նոյնպէս Աթէնք, Բիւզանդիոն եւ Աղեքսանդրիա, ուր անոնք

զարգացան եւ Հայաստան վերադարձան: Բայց, Հայաստան քաղաքական ալեկոծութիւններու ենթարկուած էր, եւ չէր կրնար արժանավայել կերպով գնահատել իր մտքի մշակները: Աւարայրի ճակատամարտը հեռու չէր:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ

Յազկերտ Բ.ի վճռակամութիւնը

Հայաստանի անկախութիւնը կործանուած էր այլեւս: Արշակունի թագաւորներու ապիկարութիւնը, եկեղեցականներու ծայրայեղ նախանձախնդրութիւնը, նախարարներու վատութիւնն ու անպատասխանատուութիւնը եւ ամենէն վերջը՝ իբրեւ արտաքին պատճառ՝ պարսից եւ յունաց իրերամարտ քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ դառն իրականութիւն դարձուցին ինչ որ դուշակեր էին հեռատես եւ սրտցաւ անձնաւորութիւններ:

Պարսկաստանի նպատակն էր նաեւ հայոց մէջէն ջնջել քրիստոնէութիւնը, որուն պատճառաւ հայերը դէպի Բիւզանդիոն կը դարձնէին իրենց աչքերը, եւ չատ մը խընդիրներու մէջ գործիք կը դառնային անոր: Պարսիկները կը մտածէին. հայերը միշտ մօտիկ եղեր են Պարսկաստանի, աշխարհագրութեամբ, պատմութեամբ, ցեղով, լեզուով եւ սովորութիւններով. եթէ քրիստոնէութիւնը ջնջենք եւ անոր տեղը հաստատենք Զրադաշտի կրօնը, հայերը դարձեալ պիտի

մօտիկնան մեզի, եւ պիտի հեռանան յոյներէն:

Այս մտածումն ունեցեր էին Շապուհ Բ. եւ Յազկերտ Ա., բայց, ի զուր փորձեր էին իրականացնել զայն: Յազկերտ Բ., Վռամի յաջորդը աւելի ուժեղ կերպով գործի ձեռնարկեց: Յազկերտ (438–457) յոյս ունէր որ պիտի յաջողէր, քանի որ այլեւս քաղաքական կեանքը վերջ գտեր էր, եւ փաստօրէն Հայաստան կը գտնուէր իր գերիշխանութեան տակ:

Այս առիթները Յազկերտ յարձակեցաւ Միջագետքի յունական գաղութներուն վրայ: Բիւզանդիոնի կայսրը Թէոդոս Բ. պատերազմելու անկարող զգալով ինքզինք՝ հաշտութիւն կնքեց, ամօթալի հաշտութիւն մը, որուն համաձայն՝ այն պարսիկները, որոնք քրիստոնէութիւնը ընդունելով Բիւզանդիոն փախեր էին, պիտի վերադարձուէին Պարսկաստան:

Յազկերտ հպարտացաւ, եւ մինչ կը պատրաստուէր նոր կռիւներու Հոնաց դէմ, իր Միհրներսեհ հազարապետը, որ պարսից քաղաքականութեան գլխավարն էր, մոգերուն եւ մեծամեծներուն հետ միաբերան՝ խորհուրդ տուաւ Յազկերտին՝ նախ յարձակիլ Հայաստանի վրայ եւ անկէ ջնջել քրիստոնէութիւնը: «Եթէ հայերը մեր հաւատքին դառնան, ըսաւ Միհրներսեհ, պիտի սրբեն մեզ ու մեր երկիրը, եւ հեռու պիտի մնան Յոյներէն»:

Ժամանակը յարմար էր: Հայաստանի մէջ ալ տարրեր կային, որոնք պատրաստ է-

ին աջակցելու պարսից։ Արդէն տարիներէ ի վեր Արծրունեաց նախարարութիւնը գործակից եղած էր Պարսկաստանի քաղաքականութեան։ Այս օրերուն՝ Սիւնեաց նախարարութիւնն ալ նոյն տեսակէտն ունէր։ Արծրունեաց եւ Սիւնեաց նախարարութիւնները սահմանակից էին Պարսկաստանի, եւ բնական կերպով վարած էին Տիզբոնի քաղաքականութեան։ Դուք կը յիշէք անշուշտ Մերհուժան Արծրունին, որուն փառամոլութիւնը եւ քաղաքական յաւակնութիւնները դաւաճանութեան մղեցին զինք։ Այժմ, ուրիշ մը, Սիւնեաց ցեղէն՝ Վասակ անունով՝ նոյն քաղաքական տեսակէտներով անցաւ պարսից կողմը։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

ՀԱՒԱՏԱՆՔԻ ԿԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Պատանկուհեան չրջանին՝ Վասակ Սիւնի չատ սիրելի էր ամէնուն՝ իր վարքով եւ քաջասրտութեամբ։ Երբ, իր հօրեղբայրը Վաղինակ Սիւնի 410 թուին՝ իշխանութենէ ինկաւ իբրեւ վնասակար մարդ Պարսկաստանի քաղաքական չահերուն, և Վասակ անցաւ անոր տեղը, իբրեւ տանուտէր Սիւնեաց երկրին։ Այս առեններն էր, որ Մեսրոպ Մաշտոց քարոզներ խօսեցաւ Սիւնեաց երկրին մէջ եւ դպրոցներ հաստատեց հոն։ Վասակի բարի անունը տարածուեցաւ ամէն կողմ։

Բայց, Վասակի մէջ կար վնասակար յաժմը.— փառամոլութիւնը։ Պարսիկները նկատեցին այդ, եւ ուզեցին օգտագործել իր անձը, Մարզպան կարգելով զայն Հայոց վրայ։

Պարսիկները սխալած չէին։ Վասակ աւելի մօտեցաւ պարսից արքունիքին, եւ իր ծառայութիւնն առաջարկեց անոր։

Այս առենները Հոնաց վրայ արշաւելու պատրուակով պարսից արքունիքը պարսկաստան կանչեց հայ եւ ուրիշ քրիստոնեայ մեծամեծներ ու իշխաններ։ Պարսիկները կ՚ուզէին հայերը անգլուխ ձգել, որպէսզի

հասարակ ժողովուրդը դիմադրութիւն չի ցոյց տար իրենց կարգադրութիւններուն հակառակ:

Հայ նախարարները ակամայօրէն մխացան պարսից եւ քալեցին Հոնաց վրայ (442–449): Յազկերտ կռուեցաւ երկու տարի, բայց, առանց յաջող ելքի: Երբ տեսաւ, որ գործը կը ձգձգուէր, նոր բանակ կազմեց նոր ոյժերով, մինչեւ որ վերջապէս Հոնաց ոյժը քանդուեցաւ ամբողջովին: Այս պատերազմը տեւեց եօթը տարի:

Այս յաջողութենէն վերջ, Յազկերտ հրաման հանեց, որ իր իշխանութեան տակ գտնուած քրիստոնեաները ձգեն իրենց հաւատքը եւ արեւին երկրպագեն: Միեւնոյն ժամանակ հայ, վրացի եւ ազուան զօրքերը կը ղրկէր վտանգալից կռիւներու, որպէսզի անոնք կոտորուէին եւ վճանային:

Մինչ, հայ զօրքերը օտար երկիրներու մէջ այդ կարգի դժուարութիւններու ենթարկուած էին, Յազկերտի հրամանով Հայաստան մտաւ Դենշապուհ իշխանը մարդահամար կատարելու պատրուակով, բայց, երկրին ներքին կապերը քակտելու մտադրութեամբ:

Դենշապուհ հարկ դրաւ եկեղեցիներու եւ վանքերու վրայ, եւ երկրին տուրքերն աւելի ծանրաբեռնեց: Նաեւ, բանտարկութեամբ եւ քսու լեզուով մը՝ սկսաւ նախարարներն իրարու դէմ հանել: Պաշտօնէ հեռացուց Վահան Ամատունին, որ երկրին հազարապետն էր, եւ անոր տեղ նշանակեց պարսիկ մը: Հոգեւորական առաջնորդները խա-

փանելու մտքով՝ մոգպետ մըն ալ դատաւոր կարգեց:

Ամենէն վերջ, Միհրներսեհ, Յազկերտի նախարարապետը հայ մեծամեծներուն եւ իշխաններուն նամակ ղրկեց, ուր կը պարզաբանէր զրադաշտական կրօնի հիմնական սկզբունքները, եւ կը նախատէր քրիստոնէութեան հաւատքը: Այդ նամակով՝ Միհրներսեհ կը հրամայէր հայ մեծամեծներուն՝ կամ պատասխանել իր նամակին, եւ կամ պարսից արքունիքն երթալ:

Յովսէփ կաթողիկոսի նախագահութեամբ՝ ազգին կրօնական եւ աշխարհական գլուխները ժողով գումարեցին Աշտիշատի մէջ, եւ խիստ պատասխան մը տուին պարսիկ հազարապետին: Այս պատասխանով՝ հայերը կ'ըսէին.— Աշխարհային գործերու մէջ միշտ պատրաստ ենք հնազանդելու թագաւորին. իսկ, կրօնի մասին՝ ոչ ան իրաւունք ունի հրամայելու, եւ ոչ ալ մենք պարտաւոր ենք հնազանդելու»: Նամակը կը վերջանար այսպէս. «Այս հաւատքէն ոչ ոք կարող չէ չարժել մեզ, ո՛չ հուր եւ ո՛չ սուր: Մեր բոլոր հարստութիւնը քու ձեռքդ է. մարմիննիս ալ քու առջեւ, երէ ինչ որ կ'ուզես. քեզմէ՝ տանջանք, եւ մեզմէ՝ համբերութիւն. քու սուրդ եւ մեր պարանոցները»:

Սուրէն եւ Շուշանիկ այլայլեցան այս խօսքերէն: Պապիկ ճշմարտեց այդ եւ աւելցուց անմիջապէս.

— Այդ նամակը գրուած էր կրօնի եւ հոգեւորականի ազդեցութեան տակ: Ստրկութեան ոգին պարզ կերպով նկատելի է: Այդ

օրերուն՝ մեր հոգեւորականութեան, եւ մեր նորադարձ նախարարներուն համար քաղաքական կեանքի նշանակութիւնը նսեմացեր էր կրօնի եւ հանդերձեալ կեանքի գրաւչութեամբը: Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ կ'ապրէր իր վիպային շրջանը: Այդ էր պատճառը, որ Աշտիշատի ժողովին մէջ խմբագրուեցաւ ստրկական ոգւով նամակ մը, քաղաքական ողնաշարէ զուրկ անձերու կողմէն, որոնց համար գերագոյն բանը հոգիներու փրկութիւնն էր:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ

ԱԿԱՄԱՑ ՈՒՐԱՑՈՒՄ

Երբ հայոց պատասխանն ստացաւ, Յազկերտ կրակ կտրեցաւ. անմիջապէս, հրովարտակ հանեց եւ հայ նախարարներն ու իշխանները իր մօտ կանչեց: Հայերը դարձեալ խորհուրդ ըրին եւ որոշեցին երթալ, նախապէս խօսք տալով կաթողիկոսին, որ հաւատքին վրայ ամուր պիտի մնան:

Գացողներուն գլխաւորներն էին Վասակ Սիւնի մարզպետը, Վարդան Մամիկոնեան սպարապետը, նախորդ հազարապետ Վահան Ամատունին, Ներչապուհ Արծրունին եւ ուրիշներ:

Յազկերտ սովորական պատուով չընդունեց հայ մեծամեծները, այլ ընդհակառակը, խստութեամբ վարուեցաւ անոնց հետ, եւ սպառնալիքի տակ դրաւ զանոնք: Նախարարները չկրցին լսելի դարձնել իրենց խօսքը. ժամանակ խնդրեցին մտածելու: Վերջապէս, երբ համոզուեցան, որ ծուղակին մէջ էին, որոշեցին երեսանց ուրանալ քրիստոնէութիւնը:

Երբ լսեց, որ հայ նախարարներն ուրացեր էին իրենց կրօնը, Յազկերտ չատ ուրախացաւ եւ առատ պարգեւներ տալով անոնց,

Հայաստան ղրկեց մեծ պատուով: Միայն, ապահովութեան համար իր մօտ պահեց Վասակի երկու որդիները, իբրեւ պատանդ:

Հայ նախարարներուն հետ դունդ մը զօրք եւ 700 մոգ ալ ղրկեց Ծաղկեբա, պատուիրելով այս վերջիններուն, որ անմիջապէս սկսէին քարոզել զրադաշտական կրօնը, փակել քրիստոնէական եկեղեցիները եւ դաղրեցնել քահանաներու քարոզները:

Մոգերը վճռակ կը ձգէին թէ ո՛ր մասը ո՛ր խումբին աշակերտ պիտի դառնար (450):

Երբ «ուրացութեան» լուրը Հայաստան հասաւ, ամբողջ երկիրը դղրդեցաւ եւ սահմռկեցաւ: Հայերը նախատեսեցին վտանգին մեծութիւնը եւ ազդովին զէնքի դիմեցին: Ոչ միայն այրերը, այլ եւ կիները վճռեցին մեռնիլ Քրիստոսի հաւատքին համար: Բոլորն ալ երդում ըրին չխնայել նոյնիսկ ամենամօտիկ ազգականին, արենակցին, եթէ հաւատափոխութիւն տեսնէին: Եղբայրն եղբօր դէմ պիտի կռուէր, որդին՝ հօրը, կինն՝ իր ամուսնին դէմ:

Երկիրն այս տրամադրութեան տակ կը գտնուէր, երբ նախարարները հասան պարսիկ մոգերուն հետ, եւ բնակեցան Ծաղկոտ գաւառի Անդղ գիւղը, ուր մոգերն ուզեցին առաջին փորձը կատարել: Կիրակի օր մը, մոգերու խումբ մը եկեղեցի գնաց կործանելու մտադրութեամբ: Ղեւոնդ երէց, որ այդ միջոցին պատարագ կ'ընէր, եկեղեցականներուն եւ ժողովուրդին գլուխ անցաւ եւ փայտերով ու բիրերով մոգերուն գլուխը

ջարդեց ու վռնտեց զանոնք:

Ասոր վրայ, մոգպետը վշտացաւ, յուսահատեցաւ եւ մեղադրեց Վասակը, որ գործերուն վիճակը ճշդրիտ կերպով ներկայացուցած չէր Ծաղկեբային: Ահա, մոգպետին խօսքերը. «Թագաւորին պիտի գրեմ, որ եւս կանգնի իր մտադրութենէն, որովհետեւ, եթէ աստուածներն ալ օգնութեան հասնին, անկարելի է զրադաշտական կրօնքը մացնել հայերուն մէջ: Երբ անդէն եւ անզօր մարդիկ այսքան ոյժ կը գործածեն, ո՞վ պիտի կարողանայ անոնց դէմ կանգնիլ, եթէ զինուորներն ալ միանան անոնց»:

Վասակ յորդորեց մոգպետը, որ հանդարտի եւ համբերէ քիչ մը: Ինչպէս կ'երեւի, Վասակ ոչ թէ երեսանց, այլ համոզմամբ ուրացեր էր իր կրօնը: Ուստի Սիւնեաց երկրէն զինուորներ կանչեց եւ զանոնք դրաւ մոգերու տրամադրութեան տակ:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

ԵՐԿՈՒ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Եկեղեցական դասը քրիստոնէական կրօնի պահպանման գործին գլուխն էր կանգնած: Կղերականներն էին չարժման ջիղը, չունչն ու հոգին: Անոնք տեսնելով վաստակի իրական հաւատափոխութիւնը եւ ըմբռնելով անոր քաղաքականութեան իմաստը, խուռներամ գացին Շահապիվան քաղաքը, ուր սպարապետը նախարարներուն հետ խորհուրդ դումարեր էր: Սպարապետը՝ Վարդան Մամիկոնեան, որ ամենէն վերջը համակերպեր էր հաւատքի «ուրացութեան», Պարսկաստանի մէջ, ամբողջին ներկայութեան գոչեց. «Մինչեւ ե՞րբ պիտի համբերենք եւ ճշմարտութիւնը ծածկենք»:

Բոլոր նախարարներն ալ Աւետարանին վրայ երդում ըրին հաւատարիմ մնալ եկեղեցիին, եւ իրենց արիւնը չխնայել կրօնի պաշտպանութեան համար: Անոնցմէ մին, Զանդազան, որ չուզեց միաբանիլ, քարկոծուեցաւ. այս դէպքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ միւսներուն վրայ: Յետոյ, նախարարները Վարդան Մամիկոնեանին հետ Վասակին մօտ գացին, եւ ստիպեցին, որ իր միտքը յայտնէ որոշ կերպով: Վասակ հար-

կադրուեցաւ միաբանիլ եւ ի նշան հաւատարմութեան՝ կնքել Աւետարանը մատանիով: Նոյնն ըրին միւսները, որոնց մատանիով Աւետարանը կնքուած չէր:

Այս դէպքէն սարսափած՝ մոգպետն իր զօրութիւնը կեդրոնացուց Զարեհաւան քաղաքին մօտ, Բագրեւանդ գաւառի մէջ: Նշանակուած օրը հայերը յարձակեցան պարսից վրայ, եւ քարկոծեցին, ցրուեցին ու կրակատուները կործանեցին: Յետոյ, ինկան այն բերդերուն ու քաղաքներուն վրայ, որ պարսիկներուն ձեռքը կը գտնուէին:

Այս առաջին յաջողութենէն յետոյ, Յովսէփ կաթողիկոսը՝ մարզպանին (Վասակ), սպարապետին (Վարդան) եւ միւս աւագ նախարարներու հետ միաբանած՝ նամակ գրեց Թէոդոս Բ. կայսեր եւ Բիւզանդիոն ղրկեց զայն Ատոմ Գնունիի եւ Հմայեակ Մամիկոնեանի ձեռքով, խնդրելով որ քրիստոնէութեան սիրոյն՝ օգնութեան հասնէր: Նոյն մտքով զանազան նամակներ գրուեցան նաեւ յունական Հայաստանի հայ իշխաններուն եւ Անատոլ յոյն սպարապետին:

Դէպքերն արագօրէն իրարու յաջորդեցին, եւ հայերը ժամանակ չունեցան պատասխանի սպասելու: Այս առեններըը, չնայելով որ հայերը կը կարօտէին ուրիշի օգնութեան, Աղուանից կաթողիկոսն ու հազարապետը Հայաստան հասան եւ օգնութիւն խնդրեցին հայերէն, որովհետեւ մոգերն սկսեր էին աւերել եկեղեցիները Ազ-

ուանից երկրին մէջ։

Հայերն անմիջապէս իրենց զօրքը բաժանեցին երեք մասի. առաջին գունդը յանձնարարեցաւ Ներշապուհ Արծրունիին եւ ղրկուեցաւ Աղուանիքի կողմը, պաշտպանելու համար Հայաստանի սահմանը պարսից դէմ. երկրորդը յանձնուեցաւ Վարդանին, որ Վրաստանի վրայով՝ օգնութեան փութայ Աղուաններուն, իսկ երրորդը յանձնուեցաւ Վասակի, պահպանելու համար Հայաստանի կեդրոնը։

Վասակ գլուխն էր այն մտածողութեան տէր կուսակցութեան, որ կը ձգտէր զոհել քրիստոնէութիւնը ի նպաստ երկրին քաղաքական իշխանութեան եւ միանալ Պարսկաստանի։ Ատոնք կը մտածէին. «Հեռանալու չենք մեզ չրջապատող տէրութիւններէն եւ ցեղերէն»։

Այս տեսնելը տեղի ունեցաւ ճակատամարտ մը Կուր գետին եզերքը։ Սեպուհ համոզելով Վասակին, որ հայկ. բանակը երեք մասի բաժնուեր էր, անցաւ Կուր գետը։ Հայ եւ պարսիկ բանակները բաղխեցան իրարու Խաղխաղ քաղաքին մօտ։ Պարսից աջ թեւը խորտակուեցաւ առաջին յարձակման մէջոցին. հայերը հալածեցին պարսիկները, կոտորեցին եւ գետին մէջ խեղդեցին զանոնք։ Միայն հայ զօրավար մը՝ Մուշ Դիմաքսեան սպաննուեցաւ ճախճախուտի մը մէջ։

Միւս կողմէն, Վարդան յաղթական դուրս եկաւ Աղուանից երկրին մէջ գրաւելով այն բերդերն ու քաղաքները, զոր պար-

սիկները գրաւեր էին։ Այս կռիւներուն մէջ կոտորուեցան մոգերն եւ քանդուեցան կրակատուները։ Աղուանից իշխանները եւ գիւղացիները, որոնք սարերն էին ապաստաներ, եկան խառնուեցան հայ զօրքին, եւ միասին գացին մինչեւ Հոնաց սահմանագլուխը։ Վարդան դաշնագրութիւն կնքեց Հոնաց հետ պարսից դէմ (450)։

Այս յաջողութիւններու ընթացքին՝ Վարդանին լուր հասաւ, որ Վասակ դրժեր էր իր երդումը եւ կ՚այրէր ու կը քանդէր երկիրը։

Վարդան աճապարեց։ Վասակ Վարդանի վերադարձին լուրն առնելով՝ փախաւ իր երկիրը՝ Սիւնիք։

Վարդան ցրուեց իր զօրքին մեծ մասը, որովհետեւ ձմեռը վրայ հասեր էր, եւ պատերազմն անբաւական էր. պատուիրեց զօրքերուն, որ զարնան նորէն հաւաքուէին։

Վարդանի մօտ մնացած փոքրաթիւ գունդերը չուտ չուտ Սիւնիք կը ղրկուէին ապստամբելու եւ Վասակը նեղ դրութեան մէջ դնելու համար։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ԱԽԱԲԱՑԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Երկու կուսակցութիւններն ալ պատրաստութիւններ տեսան դարնան համար: Հայաստան կ'եռեւեփէր քաղաքային պատերազմի մը նախօրեակին: Վասակ այլեւս բացայայտ կերպով կ'ուզէր զէնքով պաշտպանել իր քաղաքական ըմբռնումները Վարդանանց դէմ, որոնք կրօնքին եւ քրիստոնէութեան կապեր էին իրենց լաստերը:

Վասակ կ'աչխատէր քանդել Վարդանանց միաբանութիւնը եւ պառակտել անոնց շարքերը: Անընդհատ նամակ կը գրէր հայ իշխաններուն, հինականներուն եւ քահանաներուն, պնդելով որ պարսից թագաւորը հակառակ չէր քրիստոնէական հաւատքին, եւ թէ՝ ան պիտի ներէր չատ մը յանցանքներու համար, եթէ միայն հայերը հեռու մնային Վարդանէն եւ Վարդանի կուսակցութենէն:

Վասակ չկրցաւ վհատեցնել Վարդանանք. ազգին մեծագոյն մասը, իշխանական եւ հոգեւորական դասով Վարդանանց հետ էին: Ամէնն ալ երդում ըրած էին արդէն մինչեւ վերջին չունչ կռուիլ հաւատքին եւ նկեղեցիին համար:

Վարդանանց նպատակն ըստ երեւոյթին քաղաքական չէր, այլ կրօնական. Վասակեան կուսակցութեան համար կրօնքն երկրորդական նշանակութիւն ունէր. էական բանն էր հայ ժողովուրդին քաղաքական եւ պետական կեանքի պահպանումը ամէն գնով, նոյնիսկ քրիստոնէութեան ջնջումով:

Վարդանանք ուզեցին յայտնել պարսիկներուն, որ իրենց չարժումը քաղաքական չէր, այլ կրօնական. ուստի, պարսիկ մը կապանքներէ ազատ արձակեցին եւ ղրկեցին իրրեւ պատգամաւոր Յազկերտի մօտ, անոր յայտնելու համար, որ Հայաստանի քանդուելուն եւ արքունի զօրքին կոտորուելուն պատճառը քաղաքական ապըստամբութիւն չէ, այլ կրօնական հաւատքի պաշտպանութեան համար ճեռք առնուած միջոց մը: Վարդանանք ուզեցին նաեւ հասկցնել Յազկերտին, որ Վասակեանները իրաբեր են զինքը, հաւատացնել ուզելով, որ իրրեւ թէ հայերը յօժար են ընդունելու մոգութեան հաւատքը:

Յազկերտ մեղմացաւ, կամ այնպէս ձեւացուց, որովհետեւ յոյներուն հետ նոր անյայտնութեան մէջ կը գտնուէր: Ուստի, հրովարտակ ղրկեց Հայաստան պատահածներուն համար ընդհանուր ներում եւ կրօնական ազատութիւն խոստանալով: Բայց, երբ իմացաւ, որ յոյները հայոց օգնելու միտք չունէին, անմիջապէս փոխեց իր դիրքը: Այս առեններ Վարդանանք ձախողութիւն մը կրեցին արտաքին ճակատին վրայ: Թէոդոս Բ. լսելով հայ պատգամա-

բերներու խնդրանքը, խոստացեր էր օգնութեան հասնիլ, բայց, անոր վերահաս մահն արգիլեր էր այդ քայլը· իսկ Թէոդոսի յաջորդը Մարկիանոս ուզած չէր ձեռնարկել այդպիսի գործի մը, որովհետեւ Բիւզանդական կայսրութիւնը կը գտնուէր նոր սպառնալիքի առջեւ.— Հոները Ատիլլասի ղեկավարութեամբ կը սպառնային կայսրութեան:

Մարկիանոսի նամակ գրած էր Վասակ չէզոքացնելու համար Վարդանանց դիմումը: Վասակ կը պնդէր այդ նամակին մէջ, որ Յազկերտ յօժար է տալու կրօնական ազատութիւն, բայց, հայերը չեն ուզեր խօսք լսել, որովհետեւ անոնց միտքն է ապստամբութեան դրօշակ պարզել: Վասակ իբրեւ մարզպան եւ իբրեւ քաղաքական որոշ համոզումներու տէր անձնաւորութիւն իր դերին մէջն էր, ճարպիկ եւ չրջահայեաց պետական մարդու պէս իր սլաքներն արձակելով այն կէտերուն, որոնց վրայ կանգնած էին Վարդանանք:

Վարդանանք, որոնց հետ էր ազգին մեծամասնութիւնը, ամէն կողմէ մնացին անօգնական եւ անյոյս: Իրենց բազուկին վրայ դնելով յոյսերնին եւ Աստուծոյ զօրութեան ապաւինելով՝ պատրաստուեցան մեծ դործին:

Միհրներսեհ եկաւ եւ բանակեցաւ Փայտակարան քաղաքին մէջ աւելի մօտէն լսրտեսելու համար հայոց չարժումները, հայ բանակին մեծութիւնն ու հայ զօրավարներուն ռազմավարութիւնը:

Միհրներսեհ իր զօրքը յանձնեց Մուշկան Նիհալաւուրտի, պատուիրելով անոր, որ Վասակի խորհուրդով չարժի, եւ ինք կարդ մը տեղեկութիւններով դնաց Պարսկաստան:

Զատկէն անմիջապէս վերջն էր, երբ Վարդանանք լուր առին, որ պարսիկ զօրքը հասեր էր Հեր եւ Զարեւանդ գաւառը եւ կ'ասպատակէր: Վարդան հրաւէր ղրկեց նախարարներուն եւ իշխաններուն, որ իրենց զօրքով հաւաքուէին Արտաշատ: Հաւաքուեցան 66,000 հոգի: Սպարապետը հանդէս ըրաւ զօրքին, աչքէ անցուց, եւ անոր պակասութիւնները լրացուց: Վարդան լսելով, որ պարսիկները կը յառաջանային, փութաց սահմանագլխին վրայ մղել ճակատարմարտ եւ երկիրը փրկել պատերազմի աւերներէն, բայց, պարսիկներն արդէն հասեր էին Արտազ գաւառը· հայերն ալ բանակեցան անոնց դիմաց Աւարայր գիւղը՝ Տղմուտ գետի ափին: Հայ բանակին հետ էին Ցովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց եւ ուրիշ եկեղեցականներ:

Վասակ անգամ մըն ալ փորձեց խորամանկութեամբ կոտրել հայկ· բանակին դիմադրութեան ոգին, բայց, ի զուր: Նոյն իրիկունը Ղեւոնդ երէց կաթողիկոսին հրաւէրով խօսեցաւ հոգեշունչ քարոզ մը՝ քաջալերելով եւ խրախուսելով հայկ· բանակը: Վարդանն ալ խօսեցաւ եւ բացատրեց պատերազմին նշանակութիւնը: Յետոյ, Մ. Գրքէն կարդաց Մակաբայեցիներու նկարագրութիւնը: Լուսադէմին պատարագ· ա-

մէնն ալ հաղորդուեցան: Յետոյ, ամբողջ բանակը մխաբերան աղաղակեց. «Թո՛ղ Աստուած մեր մահը արդարներուն մահուան հաւասար համարէ եւ իր որդիները հեթանոսներուն ձեռքը չմատնէ»:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ (451)

Փա՛ռք պարտուածներուն...

Մուշկան Նիսալաւուրթ դաշտին երկարութեան վրայ տեղաւորեց իր փիղերը, ամէն մէկ փիղի ալ ու ճախ կողմերը զետեղելով հազար զինուոր: Մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուց իր բանակին ալ թեւին, որուն դէմ կանգնած էր սպարապետ Վարդան Մամիկոնեանի բանակը:

Վարդան պատերազմական խորհուրդ կազմեց եւ հայկ. բանակը չորս գունդի բաժնեց: Առաջին գունդը յանձնեց Ներչապուհ Արծրունիին, երկրորդը՝ Խորէն Խորխոռունիին, երրորդը՝ Թաթուլ Վանանդեցիին, իսկ չորրորդ գունդի զեկավարութիւնն ստանձնեց ինք, Վարդանը, օգնական ունենալով Արշաւիր Կամսարական եւ իր եղբայր Համազասպ Մամիկոնեան:

Ու սկսաւ ճակատամարտը: Գետին երկու եզերքներէն բանակները նետեր արձակեցին իրարու: Քիչ յետոյ, հայ զօրքերը խրախուսուած՝ անցան գետը եւ կոտորեցին պարսիկները: Վարդան խորտակեց պարսիկներուն աջ թեւը եւ յառաջ մղելով՝

չվոթութեան մասնեց Մատեան գունդը. պարսիկները փախչելու վրայ էին: Ճակատամարտի այս բուռն պահուն՝ հայկ. բանակին մէկ մասը թուլացաւ, կորսնցուց իր սկզբնական թափը եւ ընկրկեցաւ: Պարսիկ զօրավարը սիրա առաւ այդ ընկրկումէն եւ պահեստի փիղեր բերելով՝ խրախուսեց իր զօրքերը եւ չրջապատեց Վարդանն իր սպայակոյտով: Ճակատամարտը տեւեց ամբողջ օր մը. ինկաւ Վարդանն այս կռուին մէջ, եւ ճակատամարտը վերջացաւ հայկ. բանակի ցրուումով: Երբ մեռելներն համրեցին, տեսան, որ Վարդանի հետ նահատակուեր էին Խորէն Խորխոռունի, Արտակ Պալունի, Հըմայեակ Դիմաքսեան, Ներսեհ Քաջբերունի, Վահան Գնունի, Արսէն Ընծայեցի, Գրեգին Սրուանձտեան և չատ մը զինուորներ, ընդամէնը 1036 հոգի, որոնց յիշատակը ամէն տարի Բարեկենդանի հինգշաբթի օրը հայ եկեղեցին կը տօնէ մեծ հանդիսաւորութեամբ:

Պարսիկները կորսնցուցին 3544 մարդ, որոնցմէ ինը հատը զօրավարներ էին: Այս մեծ եւ անմոռանալի ճակատամարտը տեղի ունեցաւ 451, յունիս 2–ին:

Ճիշդ է, որ հայերը պարտուեցան եւ ցրուեցան, բայց, պարսիկները չատ սուղ գին վճարեցին այդ յաղթութեան համար: Հայերը պարտուեցան, որովհետեւ պարսիկ բանակն աւելի չատ առաւելութիւններով զինուած էր. բայց, հայ զօրքին բարոյական կորովը մնաց բարձր եւ աննուաճ: Կռիւը չարունակուեցաւ, բայց, ոչ սկզբնական

թափով, որովհետեւ սպարապետն ու չատ մը զօրավարներ սպաննուած էին: Ուստի, մնացած զօրքերը քաշուեցան երկրին ներսերը, ամրացան բերդերու մէջ եւ հայկական սովորութեան համաձայն՝ սկսան մանր կռիւներով զբաղեցնել եւ յոգնեցնել պարսիկները:

Հարաւէն՝ հայերը կը յարձակէին Ամոռիս բերդերէն եւ կ'ասպատակէին պարսկական սահմանագլուխը: Հիւսիսէն՝ Աբցախի խիտ անտառներուն մէջ ապաստանած զինուորները դեսպան զրկեցին Հոնաց մօտ, եւ հրաւիրեցին, որ յարձակէին Պարսկաստանի վերին մասերուն վրայ: Հայերն ատոնց հետ աւերեցին չատ մը գաւառներ: Միջին Հայաստանի բերդերը պաշարուեցան պարսիկներէն, որոնք չկրցին չատ վնաս պատճառել: Կապոյտ լերան հզօր ամրութիւններուն մէջ ապաստանած զօրքերը մեծ տագնապի մատներ էին պարսիկները: Զօրաւոր խումբեր կազմուած էին նաեւ Խաղտեաց սահմանին վրայ, Հմայեակ Մամիկոնեանի ձեռքով, որ Պարխար լերան ամրութիւններէն անդադար կը յարձակէր Տայոց ձորագաւառին վրայ եւ մահ կը սրսկէր պարսիկ զօրքերուն մէջ: Այստեղ ինկաւ վերջապէս Հմայեակն ալ արիւնահեղ կռուի մը մէջ:

Մուշկան Նիսալաւուրտ իր վնասները տեսնելով՝ ամփոփեց իր զօրքը եւ դրութեան մասին տեղեկութիւն զրկեց Յազկերտին, ամբաստանելով Վասակը՝ իբրեւ պատճառ բոլոր ձախորդութիւններուն, ո–

բովհետեւ, Վասակի խորհուրդին անսալով էր, որ պարսիկ հրամանատարը յանձն առեր էր բերդերու պաշարումը:

Յազկերտ չվոխեցաւ իր բանակին ճախող չարժումներէն. տրամեցաւ, երբ լսեց, որ Հոնաց դէմ չինուած ամրութիւնները քանդուեր էին: Անմիջապէս հրաման ղրկեց Մուշկան Նիսալաւուրտին, որ կռիւները դադրեցնէր Հայաստանի մէջ եւ մեկնէր Հոնաց վրայ: Յազկերտ նկատի ունենալով Նիսալաւուրտի գանգատը Վասակի մասին, հրաժարեցուց զայն եւ անոր տեղ մարզպան կարգեց Ատրորմիզդ: Վասակ կանչուեցաւ Պարսկաստան, հաշիւ տալու համար թագաւորին:

Ատրորմիզդ հրամայեց, որ եկեղեցիները բացուէին եւ ամէն մարդ պաշտէր իր կրօնն ազատօրէն. յայտարարուեցաւ նաեւ, որ ամէն համայօրէն մոգութիւն ընդունած անձերը իրաւունք ունէին դառնալու իրենց առաջւան կրօնքին: Նոր մարզպանը խոստացաւ թեթեւցնել հարկերը եւ հայոց երկրէն հեռացնել պարսիկ զօրքին մէկ մասը:

Ատրորմիզդի հաշտարար քաղաքականութեան իբրեւ արդիւնք դուրս եկան բերդերուն մէջ ապաստանած նախարարներն ու չինականները: Բայց, Յովսէփ կաթողիկոս եւ Ղեւոնդ երէց իբրեւ ապստամբապետներ, եւ Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը եւ ուրիշ քանի մը քահանաներ, կրակատուններ քնադած բլլալու յանցանքով Պարսկաստան ղրկուեցան, ինչպէս նաեւ Մամիկոնեան եւ Կամսարական տոհմերու մանուկները: Աստղմէ վերջ, ճամբայ ինկաւ Վասակ, հայկ. թագաւորութեան տիրանալու ցնորքը հոգիին մէջ: Ճանապարհին՝ երբ Ղեւոնդ երէցը ողջունելով կ'անցնէր, այս անվեհեր եկեղեցականը եաեւէն կանչեց. «Սիւնեաց Տէ՛ր, եթէ դուն կրնաս մէյ մըն ալ Հայաստան վերադառնալ գլուխդ ուսերուդ վրայ, այն ժամանակ Թո՛ղ Աստուած պատիժս տայ»:

Շուտով Պարսկաստան կանչուեցան նաեւ միւս նախարարները, զոր նոր մարզպանը սիրաշահելով դուրս բերեր էր բերդերէն: Անոնք տեսնելով, որ երկրին մէջ խաղաղութիւն կը տիրէր յանձն առին երթալ եւ բոլոր չարիքներուն պատճառը ներկայացնել Յազկերտին:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՀԱՅԵՐԸ ՊԱՐՍԻԿ ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ ԱՌՋԵՒ

Երբ Յովսէփ կաթողիկոսը, քահանաներն ու նախարարները Պարսկաստան հասան, Յազկերտի հրամանով՝ Միհրներսեհ հարցաքննութեան ենթարկեց զանոնք, եւ յետոյ դատարան կազմեց դատելու համար հայերը, որոնք յառաջ բարեր էին իր կարծիքով՝ Աւարայրի ճակատամարտը: Յազկերտ նախագահեց այդ դատարանին:

Հայ իշխանները դատարան բերուեցան իբրեւ ապստամբներ եւ կապուած ձեռքերով. իսկ, Վասակ ներկայացաւ դատարանին՝ իր բոլոր չքանշաններով, հագուած՝ թագաւորէն ստացած պատուական հագուստով, գլխին՝ ոսկեղէն խոյր, մէջքին՝ մարգարտազարդ եւ ականակուռ ոսկեճոյլ կամար, ականջներուն՝ օղեր, վզին՝ գոմարտակ, եւ ուսերուն՝ սամոյր:

Հայ իշխաններու դատը ներկայացուեցաւ դատարանին՝ Արշաւիր Կամսարականին բերնով: Կարդացուեցաւ այն նամակը, զոր Վասակ գրած էր Վարդանին, երբ այս վերջինը Պարսկաստանէն վերադարձած՝ իր ընտանիքով կ'երթար Յունաց երկիրը:

Այդ նամակով՝ Վասակ համոզեր էր Վարդանը, որ ետ դառնար եւ կռուէր պարսից դէմ: Մէջ բերուեցան նոյնպէս կայսեր եւ Անատոլ սպարապետին գրուած նամակները, ինչպէս նաեւ յունական Հայաստանի հայ իշխաններուն ղրկուած նամակները, կնքուած՝ Վասակի սեփական մատանիով: Այդ նամակները երեւան բերին Վասակի մէջ քաղաքական ապստամբութեան մը պարագլուխը:

Մոգերը հաստատեցին նաեւ որ Վասակի մատը կար մոգերու սպանման գործին մէջ, Զարեհաւանի բաղխումներուն ժամանակ: Մուշկան Նիսալաւուրի ամբաստանութենէն երեւան եկաւ, որ Վասակ հաւատարիմ դանուած չէր արքունի հարկերու մատակարարութեան մէջ: Իսկ, Վասակի ազգականներն ալ մէջ մտան եւ ուզեցին աւելի ծանրացնել հայ իշխանին յանցանքը, հաստատելով որ Վասակ Սիւնեաց երկրին տէր դառնալու մտքով՝ սպաննել տուեր էր իր Վաղենակ հօրեղբայրը:

Յազկերտ զայրացաւ եւ հրամայեց, որ Վասակը բանտարկեն: Անոր տան վրայ տուգանք դրուեցաւ հարկերու պակասը լրացնելու համար: Վերջապէս հանեցին անոր փառաւոր զարդերը եւ մահապարտի հագուստ հագցնելով՝ կապեցին ձեռքերն ու ոտքերը, մատակ ձիու վրայ նստեցուցին եւ նկուղի մէջ տարին նետեցին, ուր մնաց քանի մը տարի տանջանքներու ենթակայ: Վասակի ծառաները հայ կը մուրային անոր համար: Վերջապէս, սոսկալի ցաւե-

րու մէջ ինկաւ, որընոտեցաւ եւ մեռաւ:

Այսպէս անհետացաւ աշխարհէն ե. դարու հայ իշխան մը, որ իր քաղաքական ըմբռնումներով եւ բարոյականութեամբ կը կանխէր Մաքիավէլլի «իշխան»ը:

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

ՎԱՍԱԿ ԴԱՒԱՃԱՆ?

Վարդանանց պատմութիւնը գրած է եղիշէն, որ իբրեւ հոգեւորական եւ իբրեւ խոստովանահայր՝ Մամիկոնեանց տան՝ չէր կրնար պահել պատմաբանի անկողմնակալութիւնը: Երեւակայեցէք, որ այսօր, Հայաստանի Հանրապետութեան 2–3 տարուան պատմութիւնը գրելու փորձուէր հայ պոլշեւիկ մը:

Վասակ կորիճ էր եւ հայրենասէր՝ իր պատանեկութեան օրերուն: Յետոյ, պարապլուխն եղաւ քաղաքական կուսակցութեան մը, որ պարսկական քաղաքականութենէն եւ բիւզանդական մեղկութենէն կ'ուզէր օգտուիլ վերականգնելու համար հայկ. անկախութիւնը: Կղերական կուսակցութիւնը, որուն մղիչ ոյժն էր քրիստոնէութիւնը, եւ որուն համար հանդերձեալ կեանքն աւելի նշանակութիւն ունէր քան այս աշխարհի կեանքը, չէր կրնար ըմբռնել իմաստը Վասակի գործելակերպին, դիւանագիտական խաղերուն: Վարդանանք կրօնի, խղճի ազատութեան եւ հայ եկեղեցիի պաշտպանութեան համար, եւ այդ կերպով՝ անմահացան: Վասակեան

կուսակցութեան համար գոյութիւն ունէր միայն հայկ. անկախութիւնը. կրօնքը կը մնար երկրորդական մակարդակի վրայ:

Վասակ չէ այն սովորական «դաւաճան»ներէն, որոնք կիրքի, անձնական հաշուի եւ այլ ստոր նկատումներու համար կը վաճառանան եւ կը մատնեն իրենց հայրենիքը: Վասակ քաղաքական մարդ էր, ե. դարու մաքիավէլեան տիպի հայ դիւանագէտը, որ կը ձգտէր վերականգնել Հայաստանի կործանուած պետութիւնը:

Ամբողջ 15 դարեր մեծ անձնատուրութեան մը անունը սեւցուած է մեր պատմութեան մէջ: Թերեւս, համաշխարհային պատմութեան մէջ չկայ դէմքը, որ այնքան անիրաւուած ըլլայ, որքան Վասակը մեր ազգային պատմութեան մէջ: Ամբողջ սերունդներ եղիչէի գեղեցիկ լեզուէն տարուած՝ դաւաճան կոչեցին ե. դարու հայ Մաքիավէլը, մինչեւ որ Գարեգին Հրաշտարակեց իր քննական պատմութիւնը եւ Վասակի քաղաքական գործունէութիւնը ուսումնասիրեց անկողմնակալօրէն, ոտանց եղիչէական նեղմտութեան եւ կուսակցամոլութեան:

Եթէ պահ մը ընդունինք, որ եղիչէի պատմածները ճիշդ են, բայց, ո՛ւր դնենք Վարդանանց կուսակցութեան յայտնութիւնները պարսկական դատարանին մէջ. յայտնութիւնները, որոնք համոզեցին Ցազկերտը, թէ Վասակ ուրիշ բան կը հետապընդէր, թէ Վասակ ազգատեաց չէր, այլ ազգասէր, թէ Վասակ գործիք չէր եղեր պար-

սից, ընդհակառակը: Մոռնա՞նք մոգերու վկայութիւնը, Նիւալաւուրքի ամբաստանութիւնը եւ ուրիշ «յանցանք»ներ, որոնք ցոյց կուտային Վասակի հայրենասիրութիւնը: Եթէ Վասակ օգտակար մարդ եղած ըլլար Պարսկաստանի, չէր բանտարկուեր եւ չէր չարչարուեր: Իրականին մէջ, Վարդանանց կուսակցութիւնը «քրիստոնէական» նախանձախնդրութենէ մղուած՝ պարսիկ դատարանին առջեւ մատնեց զայն իբրեւ վնասակար մարդ Պարսկաստանի քաղաքականութեան: Եւ Ցազկերտ հայ քրիստոնեաներու միամտութեան վրայ զարմանալով հանդերձ, հաւատաց, համոզուեցաւ եւ պատժեց խստօրէն ե. դարու հայ դիւանագէտը:

Վասակ ծաղրուած է մեր պատմութեան մէջ իբրեւ մէկը, որ փառասիրութիւնն ունէր թագաւոր ըլլալու հայոց: Ինչո՞ւ չէ. ծաղրանքի ի՞նչ պատճառ: Արշակունիներու իշխանութիւնը վերջացած էր արդէն. քրիստոնէական հաւատքը գրաւեր էր ամբողջ ազգին հոգին. այս աշխարհի կեանքը կորանցուցեր էր իր արժէքն ու նշանակութիւնը: Վասակ մարզպանն էր Հայաստանի եւ միակ մարդը, որ իրապաշտ քաղաքականութեան մը կը հետեւէր քրիստոնէական բոմանդիկ ճամբուն վրայ: Հայոց թագաւոր ըլլալու իր ձգտումն ինչո՞ւ ծաղրելի ըլլար. ի՞նչ յանցանք. օտարին լուծէն աւելի թեթեւ չպիտի՞ ըլլար Վասակի լուծը, երբեմնի քաջ եւ հայրենասէր Վասակի իշխանութիւնը: Բայց, ե. դարու հոգեւորական կու-

սակցութիւնը, Քրիստոսի հաւատքին ջերմութեան մէջ չէր կրնար ըմբռնել եւ գնահատել ոեւէ քաղաքականութիւն, որ կը-նար հակառակ ըլլալ քրիստոնէութեան քարոզած սկզբունքներուն եւ կերպերուն:

Վասակ հայ Մաքիավէլն է, իտալացի իշխանէն հազար տարի առաջ: Եւ պէտք չէ մոռնալ որ այս օրերուն՝ Մաքիավէլլի անունը այլեւս հոմանիշ չէ սուտի, կեղծիքի եւ նենգութեան:

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Վարդանի կուսակիցներն ալ անպատիժ չմնացին Պարսկաստանի մէջ: Թէեւ անոնք աշխատեցան ամէն յանցանք նետել Վասակի վրայ, բայց, օտարին համար ի՞նչ տարբերութիւն՝ երկու եղբայրներու միջեւ... Յազկերտ բանտարկեց, տանջեց եւ նահատակեց նաեւ հայ կղերականները եւ իշխանները: Կղերական դասը մասնաւորաբար տանջանքներու ենթարկուեցաւ, որովհետեւ մոգերը դրդռեր էին Յազկերտը հայ հոգեւորականութեան դէմ, որ այնքան անսպառ կորով ցոյց տուեր էր կրօնական պայքարին մէջ:

Նախարարները բանտին մէջ կը չարչարուէին քանի մը տարիէ ի վեր, երբ Յազկերտ Մղոմչապուհ իշխանին միջնորդութեամբ ազատ արձակեց զանոնք: Քիչ յետոյ, Յազկերտ մեռաւ, առանց իր ծրագիրը գլուխ հանելու, որովհետեւ Յազկերտ խոստացեր էր հայ նախարարները ղրկել իրենց երկիրը, տալով ամէն մէկին իր հայրենի իշխանութիւնը: Ներքին խռովութիւնները պատճառ եղան, որ հայ նախարարները տակաւին Պարսկաստան մնային: Յազկերտի կրտսեր որդին՝ Պերոզ սպաննելով անդրանիկ որդին՝ Որմզդատ՝ գահ

բարձրացաւ։

Վարչապէս այս ներքին խռովութիւններն ալ անցան եւ հայերը դարձան Հայաստան 12 տարուան տարագրութենէ մը յետոյ (463)։

Պարսկաստան վոխեց իր հայկական քաղաքականութիւնը։ Դուինի մէջ նստող մարզպանին՝ Ատրորմիզդին պատուէր ղրկուած էր արդէն, որ քաղցրութեամբ վարուէր հայոց հետ։ Անոր յաջորդը Ատրվշնասպ, որ աչխատեցաւ հակառակ չերթալ հայոց կամքին, այլ ընդհակառակը լաւ վարուիլ եւ այսպիսով թուլցնել անոնց եռանդն ու կորովը։ Մարզպան եղաւ նաեւ Գադիշոյ Խորխոռունի եւ Գդիհոն Սիւնին (Վարազվազանի յաջորդը*)։

Նոր մարզպանին քաղաքականութիւնն էր քայքերել հաւատափոխութիւնը եւ պաշտօններու վրայ դնել հաւատափոխները։ փառքն ու պատիւը կը գործածուէին իբրեւ ղէնք տարածելու համար կրակապաշտութիւնը։ Աւարայրի ճակատամարտէն վերջ, զգալի կերպով թուլացեր էր ա՛լ քրիստոնէական ոգին հայ ժողովուրդին մէջ. այդ թերեւս բնական հակազդեցութիւն մըն էր, տարիներու անհաւասար պայքարէ մը յետոյ։

Այս ժամանակի կաթողիկոսն էր Գիւտ (465–476), որ իբրեւ արթուն հովիւ կը հսկէր իր հօտին վրայ, յորդորելով, որ ուղիղ ճամբէն չշեղէր։

* Վարազվազան յաջորդն եղաւ Վասակի։

Գ Լ Ո Ւ Խ ԻԶ.

ՆՈՐ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վահան Մամիկոնեան

Իշխանները խորհուրդ ըրին կաթողիկոսին հետ, որ յոյներու օգնութեամբ նոր ապստամբութիւն յառաջ բերէին։ Ծածուկ դեսպաններ ղրկուեցան երկու անգամ Լեւոն Ա. կայսեր մօտ, բայց, գործը երկարեցաւ եւ ապստամբութեան ծրագիրը յետաձգուեցաւ։ Գիւտ կաթողիկոսը մահանուեցաւ, եւ Պերոզի ձեռքով ղրկուեցաւ կաթողիկոսական աթոռէն։

Ապստամբութիւնը կը սաղմնաւորուէր հետզհետէ. այս անգամ աւելի սիստէմատիկ եւ լուրջ հիմերով։ Մամիկոնեան տոհմին վերապահուած էր դարձեալ այս ապստամբութեան ղեկավարութիւնը։

Հմայեակ Մամիկոնեանի երեք որդիները՝ Վահան, Վասակ եւ Արտաչէս պարսից ձեռքէն փախած էին Վրաստան (454)։ Ճետոյ Հայաստան եկան եւ կրթուեցան Գիւտ կաթողիկոսի ձեռքին տակ։ Անդրանիկը՝ Վահան Մամիկոնեան չատ խոհեմ եւ հաւատարիմ անձ մըն էր։ Պարսից թագաւորը ուզեց վարձատրել Վահանը, բայց Մամիկոնեան մականունէն կը վախնար։ Վահանի թշնամիները կ՚ըսէին թագաւորին. «Երբ որ ալ ըլլայ, աս ալ նոյն խռովութիւնները պիտի հանէ ձեր գլխին»։ Վահան Պարսկաս-

տան գնաց, եւ չարախօսներուն բերանը գոցելու համար իր հաւատքն ուրացաւ երեսանց. յետոյ զղջաց եւ տանջուեցաւ, ինչպէս իր հօրեղբայրը՝ Վարդանն եղած էր: Ուստի, յարմար առիթի մը սպասեց ազատելու իր խիղճը եւ իր ազգը: Առիթը չուտով ներկայացաւ:

Պարսկաստան պատերազմներու մէջ էր սահմանակից ցեղերու հետ. Վրաստան ապստամբած էր Վախթանգ Գըզխի զեկավարութեամբ: Պերոզ Հեփթաղաց դէմ կռիւ կը մղէր: Հայ իշխանները մօտեցան Վահանին, եւ Թեւազբեցին անոր օգտուիլ պատեհութենէն: Վահան տատամսեցաւ, որովհետեւ չէր վստահեր հայ իշխաններուն: «Բայց, ամենէն աւելի դուք ձեզմէ վախցէք, ըսաւ Վահան, որովհետեւ խաբեբայ էք եւ երկչոտ. լաւ կ'ըլլայ, որ ձեր դաւադրական խորհուրդներով զիս նեղութեան մէջ չձգէք»: Այս կծու խօսքերէն յուզուեցան հայ իշխանները, եւ աւելի մօտեցան Վահանին. «Վաւ է մեռնիլ, քան թէ անպատիւ մնալ» գոչեցին եւ խորհուրդի նստան, երդում ըրին եւ ծրագիր գծեցին: Բայց, մտանիշը ներկայ էր — Վարազ-Շապուհ Ամատունին, որ գիշերով գնաց եւ իշխաններուն ծրագիրը յայտնեց Ատրվշնասպ մարզպանին: Մարզպանը չվոխեցաւ, եւ պարսից կուսակից հայ նախարարներուն հետ փախաւ Ատրպատական. հայերը հալածեցին զանոնք, ձեռք ձգեցին բեռցուած ձիերը, եւ եկան գրաւեցին մարզպանանիստ քաղաքը Դուին:

Այստեղ կազմուեցաւ ժամանակաւոր

կառավարութիւն մը, որուն գլուխն անցաւ ընդհանուրին հաւանութեամբ՝ Սահակ Բագրատունի ասպետը՝ իբրեւ մարզպան, իսկ Վահանը՝ իբրեւ սպարապետ (481):

ՓԱՋԱՑԿՈՐՈՎՆ ՄՈՒՇԵՂ

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Ատրվշնասպ պարսկական քաղաքակա-
նութեան կողմնակից իշխաններու դրդու-
մով՝ որոշեց վերադառնալ Հայաստան եւ
ապստամբութիւնը խեղդել իր խանձարու-
րին մէջ: Հետեւաբար, բանակով մը հասաւ
Երասխ գետին ափը, Նախիջեւանի դիմաց:

Հայերը չվախցան, այլ, ընդհակառակը
փոքրիկ դունդ մը կազմեցին 400 հոգիէ, եւ
ղրկեցին պարսից դէմ: Սպարապետն ու հայ
մարզպանը Դուին մնացին ընդհ. յարձա-
կումը հսկելու համար:

Հայկ. գունդը գնաց եւ բանակեցաւ Ա-
կոռի դիւղին մօտ: Պարսիկները զարմացան
հայերու քիչութենէն եւ անմիջապէս
յարձակեցան Հայկ. գունդին վրայ: Կռուին
սկզբին՝ դարձեալ դաւաճանութիւն. Գար-
ջոյլ Խորխոռունի իր խումբով անցաւ պար-
սից կողմը, բայց, հայերը կռուեցան կա-
տաղութեամբ: Կռուին մէջ ինկաւ պարսից
հրամանատարը Ատրվշնասպ. զօրքը չփո-
թութեան մատնուեցաւ եւ փախչիլ սկսաւ.
հայերը հալածեցին զանոնք լեռ ու ձոր:
Գարջոյլ ժողվեց ցրուած զօրքին մէկ մասը
եւ փորձեց զարնել հայերու կռնակէն, բայց
Հրահատ եւ Ներսէհ կամսարականները վը-
րայ հասան եւ փախցուցին հայ իշխանը, որ

կը ջանար թշնամիին զօրքը փրկել փճացու-
մէ: Յաղթութեան լուրը Դուին հասաւ.
ցնծութիւն ամէն կողմ:

Ձմեռը՝ հանդիստ. ամէն ոք զարնան
կը սպասէր նոր կռիւներ մղելու համար:

Գարունը բացուեցաւ վերջապէս: Պար-
սիկները Ատրներսեհի առաջնորդութեամբ
մտան Հեր եւ Զարեւանդ գաւառը: Պար-
սիկներուն ուղեցոյցն էր Գղեհոն Սիւնի:
Վահան Մամիկոնեան աճապարեց Արտազ
գաւառը, ուր երեսուն տարի առաջ հայերը
կռուեր էին քաջութեամբ պարսից դէմ:
Ներսեհապատ դիւղին մօտ Վահան կարգի
դրաւ իր զօրքը. կաթողիկոսական օրհնու-
թենէն վերջ պատերազմն սկսաւ: Կռուին
սկիզբը՝ հայկ. զօրքը չփոթեցաւ պարսից
բուռն յարձակումէն. մեր բանակին աջ թե-
ւը ետ մղուեցաւ եւ խուճապի մատնուեցաւ:
Վահան տեսաւ, որ իր հրամաններն անլսելի
կը մնային. ուստի, երեսը խաչակնքեց եւ
կամասարական եղբայրներուն հետ ինկաւ
պարսից ձախ թեւին վրայ եւ մեծ կոտորած
տալով՝ ետ մղեց զայն: Հայկ. զօրքը, որ
կը վախչէր, տեսաւ այս եւ քաջալերուե-
ցաւ: Նոր յարձակում՝ թշնամիին վրայ:
Հայոց յաղթութիւնը կատարեալ եղաւ:
Պարսիկները ցրուեցան: Երբ հայերը յաղ-
թական կը վերադառնային, զօրքին մէջ
լուր տարածուեցաւ, որ Վահան սպարապե-
տին եղբայրը Վարդ, որ պատանդ կը մնար
Պարսկաստան, բանտէն ազատած՝ կը վե-
րադառնար իր ծառաներուն հետ (482):

Հայերը նոր կռիւ մըն ալ ունեցան պար-

սից դէմ, բայց, պարտուեցան վրաց խարդախութեան եւ նենգութեան պատճառով: Վահան սպարապետը, թէեւ հասկցաւ վրաց դաւին ու վատութեան իմաստը, բայց, ա՛լ ուշ էր. հերոսաբար կռուեցաւ, բայց, չկրցաւ փրկել կացութիւնը: Այս ծուղակին մէջ ինկան եւ մեռան Սահակ մարզպանը եւ Վասակ Մամիկոնեանը, իսկ Հրահատ Մամիկոնեանը գերի ինկաւ: Բաբդէն Սիւնին գտնուեցաւ վիրաւոր վիճակի մէջ եւ ազատեցաւ Վահանի ձեռքով:

Ասկէ վերջ, Վահանի առջեւ ցցուեցան նոր դժուարութիւններ: Վահան ցոյց տուաւ աջալրջութիւն, անվեհերութիւն եւ ռազմագիտութիւն: Վահանն էր, որ մտածեց հրոսակային կռիւներ մղել թշնամիին դէմ, որովհետեւ բանականաչափ զօրք չունէր բաց դաշտի վրայ դիմագրաւելու պարսիկները: Վահանի զինուորական այս հնարամտութիւնը շատ յոգնեցուց եւ թուլացուց թշնամին, որ մշտապէս ենթակայ էր հայերուն յանկարծական եւ անակնկալ յարձակումներուն: Պարսիկ հրամանատարը, Միհրան, որ վրաց նենգութեան միջոցաւ, Վահանի զօրքը ցրուեր էր, միամտութիւն ունեցաւ հետապնդելու Վահանը, որուն տրամադրութեան տակ կային միայն 100 զինուոր: Միհրան յուսահատ՝ դարձաւ Պարսկաստան, ուրկէ հրաման առած էր լքելու գործողութիւնները Հայաստանի մէջ եւ վերադառնալու: Այս դարձի ընթացքին՝ Հրահատ կամաբարականը, որ գերի ինկեր էր, կը փախչի եւ կ՝ազատի:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԻՐ.

Ե. ԴԱՐՈՒ ՖԻՏԱՑԻՆ

Վահան դարձաւ Այրարատ նահանգը եւ Վաղարշապատի մայր եկեղեցիին մէջ ուխտապահ նախարարներուն հետ Աստուծոյ գոհունակութիւն մատոյց, եւ գնաց Դուինի ձմեռը հոն անցնելու համար: Այս առիթը, վրացիները նոր փորձ մը ըրին խաբելու Վահանը, սուտ լուր ղրկելով որ Սահակ մարզպանը եւ Վասակ Մամիկոնեանը մեռած չէին, այլ միայն վիրաւորուած: Վահան չհաւատաց, հակառակ յիշեալ նախարարներուն ընտանիքներուն պնդումին, թէ կրնար իրական ըլլալ այդ լուրը:

Շուտով երեւան եկաւ, որ Վահանը ճիշդ էր: Գարունը բացուելուն պէս Զարմիհր Հազարաւուխտ զօրապետը մեծ բանակով Հայաստան մտաւ եւ Արտաշատի մօտ երասխը անցնելով՝ իմացաւ, որ հայոց դուդին կէսը Մուշեղ Մամիկոնեանի զեկավարութեամբ Վրաստան է գացեր տարածուած սուտ լուրին վրայ, ազատելու համար վիրաւոր մարզպանն ու Վասակ Մամիկոնեանը: Պարսիկները յարձակեցան Դուինի վրայ: Վահան իր սակաւաթիւ զօրքով՝ քաշուեցաւ Խազտեաց ամրութիւնները. հոն հասաւ նաեւ Մուշեղ՝ ամբողջ ձմեռը Վրաստան

թափառելէ յետոյ: Հազարաւուխտ ինկաւ Վահանի եռեւէն, հասաւ մինչեւ Յունաց բաժնի Հայաստան, ուր լրտեսներէն տեղեկացաւ, թէ հայ սպարապետը Վարաւարոյ գիւղն էր, յոյնի մը տանը մէջ: Պարսիկը գնաց հոն եւ այնտեղ գտաւ Կամսարական տիկիններըը, զոր գերի առաւ, յոյս ունենալով, որ այդ կերպով պիտի կրնար Վահանը որսալ: Հազարաւուխտ զարձաւ Բասէն: Վահանը կարելի չէր ձեռք ձգել. ան ե. պարու հայ Ֆէտային էր, նախակարապետը բոլոր անոնց, որոնք պայքար մղեցին թուրքերուն դէմ վերջին երեսուն քառասուն տարուան ընթացքին:

Հազարաւուխտ կանչուեցաւ: Վահանը հետապնդելու գործը յանձնուեցաւ Շապուհ Մխրանեանին, որուն օգնական տրուեցաւ Գդիհոն Սիւնի: Վահան այս նոր մարդիկն ալ խաղցուց աաեն մը եւ անակնկալ յարձակումներով մեծ վնասներ հասցուց պարսից զօրքին:

Օր մը Վահան Աբշարունեաց երէց գիւղն էր, երբ լսացաւ որ Շապուհ իր բոլոր զօրքով՝ կը մօտենար նոյն գիւղին: Վահան անմիջապէս ժողվելով գիւղին բնակիչները իր վարժ զօրքին հետ գիշերով ինկաւ պարսից վրայ եւ այնպիսի չփոթութիւն մը ձգեց անոնց մէջ, որ սկսան մութին մէջ իրար կոտորել: Իսկ, ինք՝ Վահան Շահ գիւղին դամերուն մէջ անցուց գիշերուան մնացած մասը: Առաւօտուն՝ պարսիկներն իմացան եղելութիւնը. Շապուհ հասաւ Վահանին եռեւէն. Վահան ժողվեց իր զօրքերը եւ

քալելերեց, եւ երբ կ'ուզէր յարձակիլ, չաոեր յուսահատեցան եւ փախան: Մնացին միայն Մուշեղ եւ Կամսարական եղբայրները 40–ի չափ զինուորներով: Ամբէն մէկը ձայն տուաւ. «Զգոյշ եղի՛ր, տէ՛ր, պաշտպանէ անձդ»: «Ա՛լ զգոյշ ըլլալու ժամանակը չէ» ձայնեց Վահան, եւ երեսը խաչակնքելով յառաջ նետուեցաւ: Հաւատարիմ խումբը հետեւեցաւ անոր, ճեղքեց պարսից բանակը, մահ սփռելով աջ ու ձախ: Սպանուածներուն մէջն էր նաեւ հպարտ Գդիհոն Սիւնին, որ պարծենցեր էր այսպէս. «Վահանի եւ բոլոր այդ հայերուն հետ, ոչ թէ նետով կը կռուիմ, այլ, բոլորը կը ցրուեմ միայն նետիս կոթովը»:

Շապուհ յուսահատեցաւ: Այս աաեն լուր առաւ նաեւ որ Պերոզ թագաւորը սպաննուեր էր Հեփթաղաց արշաւանքին մէջ: Շապուհ կանչուեցաւ պետական խորհուրդի կացութիւնը փրկելու համար: Իսկ Վահան սովորական մաղթանքներ կատարեց Վաղարշապատի մէջ, եւ յետոյ Դուին գնաց ուշադրութեամբ հետեւելու համար Պարսկաստանի անցքերուն (483):

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

ՆՈՒԱՐՍԱԿԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսկաստանի պետական խորհուրդը սպանուած Պերոզին տեղ գահ բարձրացուց անոր հեղ եւ խաղաղասէր եղբայրը՝ Վաղարշ:

Երբ նորընտիր թագաւորը իմացաւ հայկ. ապստամբութեան պարագաները եւ տեղեկացաւ լաւ մը ընդհանուր կացութեան, Նիխոր իշխանը Հայաստան ղրկեց հաշտութիւն կնքելու համար Վահանին հետ: Հաշտութեան գաղափարին կողմնակից էին Զարաւուխտ եւ Շապուհ, որոնք փորձեր էին ճզմել Վահանը, բայց ի զուր:

Նիխոր զգուշութեան համար հեռը զօրք առաւ եւ մտաւ Հեր եւ Զարեւանդ գաւառի Նուարսակ գիւղը, որ այն օրէն ի վեր դարձած է պատմական չատ կարեւոր անուն մը մեր պատմութեան մէջ: Նիխոր դեսպան ղրկեց Դուին եւ յայտնեց իր ժամանումին նպատակը: Վահան ժողվեց իր հաւատարիմ զինակիցները եւ անոնց հետ խորհրդակցելէ վերջ, իր պայմաններն ամփոփեց հետեւեալ կէտերուն մէջ.

1.— Քրիստոնէութիւնը պէտք է ճանչ-

ցուի հայոց աշխարհի օրինաւոր կրօնը. ոչ մէկ հայու պէտք չէ ստիպել, որ հաւատքը փոխէ. ոչ ոք պէտք է մեծութեան եւ իշխանութեան արժանանայ հաւատափոխութեան համար: Կրակատուները պէտք է կործանուին ամէն կողմ:

2.— Արժանաւոր եւ անարժան անձերու մէջեւ տարբերութիւն պէտք է դնել. անպիտան եւ վնասակար մարդիկ հեռու պահել, լաւերն ու օգտակարները յառաջ քաշել:

3.— Թագաւորը պիտի չհաւատայ ամէն ամբաստանութիւններու. ինք անձամբ պէտք է քննէ ամէն բան եւ վճիռ արձակէ:

Եթէ այս պայմանները կ'ընդունէք, բաւ Վահան պատգամաւորներուն, կը հաշտուինք ձեզ հետ, իսկ, եթէ չէք ընդունիր, պատրաստ ենք մինչեւ վերջը կռուելու: Այդպէս, աւելի ուրախութեամբ կը մեռնինք, քան պարսիկին առջեւ գլուխ կը խոնարհեցնենք:

Նիխոր ուրախութեամբ ընդունեց հաշտութեան նախապայմանները, եւ Վահանն իր մօտ հրաւիրեց վերջնական դաշնակցութիւնը կնքելու համար: Վահան իր զօրքին հետ գնաց Արտազ գաւառի Եղինդ գիւղը, եւ Նիխորէն պահանջեց իբրեւ պատանդ ութ հոգի պարսիկ մեծամեծներէն. ընդունուեցաւ Վահանի առաջարկը: Ցետոյ, զրօչակները պարզած եւ փողերը հնչեցնելով Վահան գնաց պարսից բանակատեղին: Պարսիկները այլայլեցան, լսելով փողերու ձայնը, կասկածելով թէ Վահան խաբեբայութեամբ իրենց վրայ կուգար կռուելու: Նի-

խորի պատուիրակներն յառաջ գալով յիշեցուցին հայերուն, որ միայն Արեաց սպարապետը իրաւունք ունի փողեր հնչեցնելով բանակ մանելու: «Դու նախ՝ գիս հպատակ ըրէ Արեաց թագաւորին, եւ ես այն ատեն լաւ կը ճանչնամ ձեր երկրին օրէնքներն ու կանոնները», ըսաւ Վահան:

Նիխոր մեծ պատուով ընդունեց Վահանն ու ընկերները, փառաւոր հացկերոյթ տալով եւ ուրախութիւն ընելով անոնց հետ: Հայ ուխտանենգ իշխանները դուրսը ամօթահար կայնած մնացին: Հաչտութիւնը կնքուեցաւ Վահանին ուզածին պէս եւ երկու կողմի բանագնացները բաժնուեցան գոհ սրտով:

Այս՝ Նուարսակի դաշնագրութիւնն է, որ կայացաւ հայոց եւ պարսից մէջեւ իբրեւ քաղաքական իրողութիւն՝ 484 թուին:

* * *

Քիչ ժամանակ յետոյ, Վահան գոյց տրաւ, որ իր խօսքը յարգող մարդ էր: Երբ Պերոզի որդին Զարեհ Վաղարշի դէմ ապստամբեցաւ, Վահան Նիխորի խնդրանքին վրայ՝ օգնական զօրք ղրկեց Պարսկաստան Վրէն Վանանդեցիի գլխավարութեամբ: Զարեհ յաղթուեցաւ եւ սպաննուեցաւ: Յետոյ, հասաւ Վահան իր զօրքով, եւ ներկայացաւ թագաւորին, եւ անկէ առաջաւ Միհրներսեհ տոհմի տանուտիրութիւնը եւ հայ զօրքի սպարապետութիւնը: Յետոյ, Վահան դարձաւ Հայաստան եւ հաստատուեցաւ Դուին մայրաքաղաքին մէջ:

Հայաստան խաղաղ կեանք մը ունեցաւ չորս տարի պատերազմներու թատերաբեմ դառնալէ յետոյ: Վաղարշ հրովարտակ հաներ եւ Հայաստանի մարզպան նշանակեց Վահանը (485):

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ

ԳԼՈՒԽ Լ.

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՏԿԱՐԱՑՈՒՄԸ

Վարդանանց եւ Վահանեանց փոթորկալի ժամանակներէն յետոյ, Հայաստան մէկ ու կէս դար մնաց Սասանեանց գերիշխանութեան տակ: Այս շրջանի պարսիկ թագաւորները առաւել կամ նուազ խաղաղութեամբ՝ հետեւեցան Յազկերտի եւ Պերոզի քաղաքականութեան: Հայ մարզպաններուն տեղ եկան շարք մը պարսիկ մարզպաններ, որոնք ի զուր աշխատեցան քրիստոնէութիւնը ջնջել հայոց մէջէն:

Պարսկաստան սկսաւ տկարանալ հետզհետէ. ներքին խռովութիւնները քայքայեցին Սասանեանց իշխանութիւնը: Այս անկման շրջանին պարսիկները ոչ միայն վարուեցան քաղցրութեամբ, այլ յաճախ խնդրեցին հայոց օգնութիւնը: Պարսիկ մարզպաններուն տեղը բռնեցին հայ իշխանները, որոնք իրենց ոյժը գործածեցին երբեմն Արեաց գահի պաշտպանութեան համար:

Նոյն ժամանակներուն՝ Բիւզանդիոն աչքերը բացաւ արեւմտեան ազգերու արշաւանքներէն եւ ուշադրութիւնը դարձուց

դէպի Արեւելք: Նշանաւոր կայսրեր, ինչպէս Անաստաս, Մօրիկ և Հերակլ՝ Ե. դարէն մինչեւ Է. դար բարձրացուցին կայսրութեան վարկը Արեւելքի ժողովուրդներուն առջեւ: Հայերը բնականօրէն պիտի ուզէին յարիլ Բիւզանդիոնի, բայց, Յունաստանի մէջ գտնուած հայերու վիճակը կ'արգիլէր զանոնք այդ ուղին բռնելէ: Հայերը հակըեցան Յունաց քաղաքականութեան նենգ ոգին: Հայերը համոզուեցան, որ միայն կրօնական միութեամբ կրնային յոյս դնել Յունաց վրայ: Այս առեններէն գումարուեցաւ Քաղկեդոնի կրօնական ժողովը. հայերը չմասնակցեցան, որովհետեւ պէտք չունէին մասնակցելու, եւ յետոյ, մինչ յոյներն ու լատիններէն աստուածաբանական անոտի վէճերով զբաղուած էին, հայերը պատերազմի դաշտին վրայ կը պաշտպանէին քրիստոնէութիւնը: Բիւզանդիոն նեղացաւ հայերու չէզոքութենէն, եւ ուզեց ընդունիլ տալ հայոց՝ Քաղկեդոնի ժողովին որոշումները: Հայերը մերժեցին վազարշապատի մեծ ժողովին մէջ: Այսպիսով, ծայր տուաւ գժտութիւն հայոց եւ Յունաց միջեւ, եւ տեւեց երկար ժամանակ, մինչեւ մեր շրջանը:

Այս հանգամանքներուն տակ, քրիստոնեայ հայերը լաւ համարեցին հեթանոս պարսիկին լուծը, մինչեւ որ վերջապէս է. դարուն՝ Արաբիոյ մէջ երեւան եկաւ Մահմետականութիւնը, եւ իր կանաչ դրօշին տակ առաւ Պարսկաստանն ու Հայաստանը:

* * *

Պերոզի որդի՝ Կաւատի ժամանակ էր,

(492) որ Հայաստան անգամ մըն ալ մոգերով լեցուեցաւ: Վահան սոխպուեցաւ երկրորդ անգամ դէնք վերցնել հաւատքի համար, եւ կոտորել մոգերն ու պարսիկ զօրքը եւ կործանել կրակատուները: Կաւատ զայրացած՝ կը պատրաստուէր անձամբ արշաւելու Հայաստան, երբ ներքին ապստամբութիւն ծագեցաւ եւ ինք գահընկէց եղաւ: Թէեւ դարձեալ գահ բարձրացաւ, բայց, հաչտութիւն կնքեց հայոց հետ, եւ անոնց օգնութիւնը խնդրեց Յունաց դէմ, որոնք կ'ուզէին դարձեալ հաստատուիլ Միջագետքի մէջ:

Անկէ վերջ Վահան խաղաղութեամբ անցուց իր իշխանութիւնը եւ մեռաւ 510-ին՝ 25 տարի իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ իր երկրին ծառայելէ յետոյ:

Վահան Մամիկոնեան Ե. դարու Հայաստանի մեծագոյն մարտիկն է, կարճ, իմաստուն, խորագէտ եւ անընկճելի:

Վահանի տեղ մարզպան նստաւ իր եղբայրը Վարդ Մամիկոնեան, բայց, կաւատ զրպարտութիւններով պաշտօնէ զրկեց զայն, եւ անոր տեղ մարզպան նշանակեց պարսիկ մը: Քանի մը տարի յետոյ, կաւատ եւ կանչեց պարսիկ մարզպանը, եւ Հայաստանի մարզպանութիւնը յանձնեց Մժէժ Գնունի իշխանին (518–548), որ մեծ պատիւ կը վայելէր Հոնաց՝ դէպի Հայաստան կատարած արշաւանքին առաջքն առած բլլալուն համար: Մժէժէն յետոյ Դենշապուհ անունով պարսիկ մը մարզպան նշանակուեցաւ: Այս մարզպանը անիրաւ գտնուեցաւ,

եւ Հայոց կաթողիկոս՝ Մովսէս Բ.ի բողոքին վրայ ետ կանչուեցաւ, բայց, փոխան Հայ մարզպանի, անոր տեղը նշանակուեցան ուրիշ պարսիկներ յաջորդաբար, մէկը միւսէն չար եւ անիրաւ, մանաւանդ վերջինը՝ Սուրէն անունով, որ չափն անցուց: Հայերն ապստամբեցան եւ Սուրէնն սպաննեցին եւ պարսիկ զօրքն ու մոգերը կոտորեցին: Այս առեն պարսից թագաւորն էր Խոսրով Նուշիրվան, որ յաջորդաբար Հայաստան զրկեց երկու բանակ, որոնցմէ առաջինը խորտակուեցաւ Հայերու միաբանութեան առջեւ, իսկ երկրորդ բանակը ծառայեց իր նպատակին Հայերու մէջ ծագած երկպառակութեան երեսէն: Հայերը դիմեցին Բիւզանդիոնի կայսեր՝ Յունաստանի օգնութեան. յոյն զօրքը օգնութեան փութաց, բայց, ուշ էր արդէն, պարսիկները գրաւեր էին երկիրը: Կայսեր զօրքերը ի զուր կռուեցան երկար ժամանակ եւ վերջ ի վերջոյ քաշուեցան Հայաստանէն: Խոսրով մարզպան նշանակեց Վղոն-Ձիհր իշխանը, պատուիրելով, որ Հայոց հետ քաղցրութեամբ վարուէր (578): Վղոն-Ձիհր եղաւ հայոց վերջին մարզպանը:

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

ՑԱՂԹԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐ ՏԱՐՈՆԻ ՄԷՋ

Գայլ Վահան

Խոսրով Նուշիրվան Սասանեաց հարբսուԹեան վերջին կարեւոր Թագաւորն եղաւ: Անկէ վերջ, պարսից ԹագաւորուԹիւնը կամաց կամաց դէպի անկում դիմեց: Իշխաններու ձեռքը խաղալիկ դարձեր էր արքայից արքան, որմէ կը դողային բոլոր հպատակները: Նուշիրվանի Թոռը Խոսրով Բ. իր գահէն զրկուելով Բիւզանդիոնի Մօրիկ կայսեր օգնուԹեան դիմեց: Ներսէս հայ իշխան մը օգնուԹեան ղրկուեցաւ. անոր միացան Տարոնի իշխան Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Սմբատ Բագրատունի: Խոսրով տիրացաւ իր գահին եւ մեծարեց երեք հայ իշխանները, մանաւանդ Սմբատ Բագրատունին, զոր մարզպան կարգեց Հայաստանի եւ Վրկանից. յետոյ, իր զօրքին սպարապետուԹիւնն ալ անոր յանձնեց: Իրրեւ պարսից սպարապետ՝ Սմբատ մեծ յաղԹուԹիւններ տարաւ Խոսրովի Թշնամիներուն վրայ, որոնց Թագաւորն սպաննեց մենամարտի մէջ, եւ կոչուեցաւ բազմայաղԹ:

Բիւզանդիոնի մէջ սպաննուեցաւ Մօրիկ

կայսրը, եւ անոր տեղ կայսր նշանակուեցաւ Փոկաս զօրապետը: Խոսրով Բ. 140,000 զօրքով արշաւեց Յունաստան, իր բարեկամ Մօրիկի վրէժը լուծելու համար: Մուշեղին ալ պատուիրեց, որ Յունաց վրայ երթար, բայց, Մուշեղ յարմար չնկատեց այդ քայլն առնել: Խոսրով բարկացաւ, եւ վերադարձին՝ կարին քաղաքէն իր քեռորդին՝ Միհրանը Մուշեղի վրայ ղրկեց 30,000 զօրքով: Միհրան մտաւ Տարօն եւ Արձան բլուրին վրայ բանակեցաւ. յետոյ 8,000 զօրքով յարձակեցաւ Մեղտիի եւ Ամիկոն բերդերուն վրայ: Մուշեղ անոր դէմ ղրկեց իր ազգականը՝ Վահան, որ Գայլ կը կոչուէր իր արտասովոր քաջուԹեան համար: Գայլ Վահան խորամանկուԹեամբ ուզեց կռուիլ. ուստի դնաց Միհրանի մօտ եւ բարեկամ ձեւացուց ինքզինք, բայց, ծածուկ առանձին գուդեր ղրկեց պարսից վրայ եւ չարաչար կոտորեց զանոնք: Օձ քաղաքին մօտ ջարդեց 4,000 հոգի, յետոյ 2,000 հոգի: Վերջը Մեղտի գետին մօտ կոտորեց 1,000 մարդ, ուրիշ 1,000 մըն ալ նոյն օրը ուրիշ կէտի մը վրայ: Այս բոլորը չատ արագ եւ վճռական կերպով կատարեց, առանց ժամանակ տալու պարսից, որ մտածէին: Միհրանն ալ չաղատեցաւ նոյնիսկ Գայլ Վահանի ձեռքէն. իննջոյքի ժամանակ սպաննեց պարսիկը իր բոլոր օգնականներով: Այս բոլորը կատարուեցան 604 Թուին: Նոյն տարին մեռաւ Մուշեղ, եւ Տարօնի իշխանուԹիւնն անցաւ Գայլ Վահանի ձեռքը, որ 88 տարեկան էր:

Խոսրով բարկացաւ, եւ Թէեւ զբաղած՝

ուրիշ պատերազմներով, բանակ դրկեց Տարօնի վրայ: Գայլ Վահան ունէր 28,000 ընտիր զօրք. նաեւ Մուշի մէջ, կենդանութեան նշան ցոյց չէր տար: Պարսից զօրավարը 4,000 զօրք դրկեց Գայլի վրայ, որ դուրս եկաւ իր Սմբատ զաւկին հետ եւ դիւցերով լաւ կոտորած մը սարքեց. պարսիկներէն ազատեցան միայն 50 հոգի: Եկան ուրիշ 5,000 հոգի. ասոնք ալ ջարդուեցան: Այս միջոցին մեռաւ Գայլ Վահան. անոր տեղն անցաւ իր որդին՝ Սմբատ (606): Պարսիկները յարձակեցան Սմբատին վրայ, որ 10,000 զօրքով դուրս եկաւ եւ խորտակեց ու ցրուեց պարսիկ բանակը: Սմբատ սպաննեց պարսիկ զօրավարը՝ Վախթանգ, եւ անոր կինն ու զաւակները գերի բռնեց:

Պարսիկներն ա՛լ չյարձակեցան Տարօնի վրայ, որովհետեւ այժ եւ դիմադրութիւն տեսան այդ ճակատին վրայ: Քսան տարի յետոյ Վախթանգի եղբայր՝ Սուրէն ուզեց լուծել իր եղբօր վրէժը, բայց, կոտորուեցաւ ասոր բանակը եւ ինքն ալ սպաննուեցաւ 625–ին: Նոյն թախտն ունեցան ուրիշ երկու զօրավարներ, որոնք հետզհետէ եկան Սմբատի վրայ:

Սմբատ մեռաւ 632–ին. անոր յաջորդեց Տարօնի մէջ իր որդին Վահան, որ իր կնոջ տոհմին անունով Համազասպական կը կոչուէր:

* * *

Երբ Տարօն պատերազմի մէջ էր, Հայաստան խաղաղութեամբ կը կառավարուէր հայ մարզպաններու ձեռքով: Սմբատ Բագ-

մայաղթի տեղ Խոսրով Բ. Թագաւորը Հայոց վրայ մարզպան կարգեց Դաւիթ Սահառունին (600), որ յետոյ կասկածի ենթարկուեցաւ իբրեւ Յունաց կուսակից, եւ պարտաւորուեցաւ փախչիլ Յունաստան 23 տարուան մարզպանութենէ մը յետոյ: Անոր տեղ նշանակուեցաւ Սմբատ Բագրատունի որդին՝ Վարազ Տիրոց Բագրատունին, որ նոյնպէս կասկածի ենթարկուեցաւ, եւ վախաւ Յունաց երկիրը:

Պարսկաստան դէպի անկում կը դիմէր ներքին խռովութիւններու երեսէն: Յունաց ազդեցութիւնն սկսեր էր զօրանալ Հայաստանի մէջ: Հերակլ կայսրը Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Դաւիթ Սահառունին, կիւրեղապատ տիտղոսով (630): Բայց, Սահառունիհազիւ երեք տարի իշխեց. նախարարները քշեցին զայն, եւ երկիրը մատնեցին խռովութեան:

Թէոդորոս Ռշտունին ի զուր աշխատեցաւ այս խռովութիւններուն առաջքն առնել եւ անոնց միջեւ միաբանութիւն ստեղծել արտաքին թշնամիներուն դէմ: Ամէն ոք իր անձնական շահուն վրայ կը մտածէր:

Ծերենց այս չջնջանի դէպքերուն եւ դէմքերուն չուրջ վէպ մը գրած է Թէոդորոս Ռշտունի» անունով:

* * *

Է. դարու սկիզբը Արաբացիները դուրս եկան իրենց սահմաններէն եւ սկսան աշխարհակալութիւն ընել Արեւելքի մէջ: Պարսկաստան եղաւ առաջին երկիրը, որ

ինկաւ անոնց սուրին տակ: Յազկերտ Գ. Սասանեան վերջին թագաւորը որմզդական կրակն առած՝ փախաւ Բակտրիա, եւ իր հայրենիքը ձգեց նոր աշխարհակալներուն ձեռքը: Պարսկաստանէն յետոյ, կարգը Հայաստանինն էր: Խալիֆաները Հայաստանի չուրջ յամառութեամբ կռուեցան Բիւզանդիոնի դէմ, եւ յիսուն տարի մեր երկիրը թատերաբեմ դարձաւ ամէն տեսակ կռիւներու եւ անգթութեանց: Վերջապէս Յոյները քաշուեցան եւ Հայաստան ինկաւ Արաբացիներուն ձեռքը Ի. դարուն վերջերը:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԼԲ.

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ

Երբ արաբները տիրեցին Հայաստանի, աշխատեցան տկարացնել երկիրը, ծանր տուրքեր դնելով ժողովուրդին վրայ, եւ ժողովուրդին գլխաւորները գերեվարելով կամ սպաննելով: Պարսիկները կ'ուզէին հայերը ճնշել. այդ բանին միակ արգելքը քրիստոնէութիւնն էր. բայց, արաբներու նպատակն էր հպատակ պահել հայերը եւ օգտուիլ այդ հանգամանքէն:

Հայերը քանի մը անգամ ապստամբեցան, եւ Թ. ու Ժ. դարերուն յաջողեցան քանի մը փոքրիկ հարկատու իշխանութիւններ ստեղծել, որոնց մէջ նշանաւոր եղան Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հարստութիւնները:

Արաբ ամիրապետները կառավարեցին Հայաստանը ոստիկաններու միջոցաւ, որոնք մօտէն կը հսկէին հայկ. մանր իշխանութիւններուն վրայ, եւ թոյլ չէին տար, որ անոնք զարգանային ազատ կերպով:

Արաբացիներն առաջին անգամ ոտք դրին Հայաստանի հողին վրայ 640 թուին՝ Օմարի օրով: Անոնք հասան Տարոն առանց արգելքի եւ աւեր ու մահ սփռեցին ամէն

կողմ: Տիրան Մամիկոնեան, Գայլ Վահանի թոռնորդին հրաւէր ղրկեց հայ իշխաններուն, բայց, ոչ ոք տեղէն չարժեցաւ: Տիրան Մամիկոնեան 8,000 զօրքով ինկաւ Հայաստանի նոր թշնամիներուն վրայ, բայց, դաւաճանուեցաւ: Պատերազմն սկսելուն պէս՝ Սահուա Անձեւացին արաբներուն կողմն անցաւ, եւ պատճառ եղաւ իր հայրենակիցներուն պարտութեան. Տիրան զոհ գնաց հայրենիքի ազատութեան: Արաբները յառաջացան եւ մտան Դուին մայրաքաղաքը, ուր կոտորած սարքեցին եւ այրեցին ամէն ինչ: 35,000 հոգի զերի տարուեցան:

Այս արշաւանքը նախապատրաստական քայլ մըն էր. արաբները քաշուեցան Հայաստանէն: Կոստանդ կայսրը հայոց վրայ կիւրեղապատ կարգեց Վարազ Տիրոց Բագրատունին եւ անոր Սմբատ որդին. Թէոդորոս Ռշտունին ալ սպարապետ նշանակուեցաւ: Բայց, Հայաստանի սահմաններն անպաշտպան էին: Կարճ ժամանակ մը յետոյ, արաբներն աւելի մեծ ուժերով յարձակեցան եւ գրաւեցին Հայաստանի սիրտը՝ Այրարատ: Հայերը յուսահատեցան եւ հպատակութիւն խոստացան (647): Այս որ լսեց Կոստանդ կայսրը, Հայաստան արշաւեց վրէժ լուծելու հայերէն, բայց Ներսէս Գ. միջամտեց եւ կայսեր սիրտը ողոքեց: Վրայ հասան արաբացիները եւ յոյն զօրքը դուրս քշեցին Հայաստանէն (652): Արաբները ծանր տուրք դրին Ժողովուրդին վրայ, որ նեղանալով՝ ուզեց զարձեալ կայսեր թեւարկութեան տակ մտնել: Համազասպ Մա-

միկոնեան կարգուեցաւ Կիւրեղապատ: Ամիրապետը զայրացաւ, եւ իր մօտ գտնուած հայ պատանդները կոտորեց: Հայերը վախցան արաբական նոր արշաւանքներէ եւ հպատակեցան արաբներուն (657):

Ամիրապետը Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Համազասպին եղբայրը՝ Գրիգոր Մամիկոնեան, որ 25 տարի կառավարեց երկիրը խաղաղութեամբ: Դարձեալ Յոյներն սկսան արտնջալ Հայոց դէմ: Յուստինիանոս Բ. անձամբ Հայաստան արշաւեց, չատ մը վայրագութիւններէ վերջ, նուաճեց երկիրը եւ Ներսէհ Կամսարականը հայոց վրայ պատրիկ կարգեց: Յետոյ 30,000 զօրք Հայաստան թողելով՝ վերադարձաւ Բիւզանդիոն՝ իր հետ տանելով իբրեւ պատանդ՝ նախարարներուն տղաքը: Բայց, կամաց կամաց արաբական ազդեցութիւնը զօրացաւ եւ յոյն զօրքերը քաշուեցան Հայաստանէն: Աբդալ-Մելիք ամիրապետին օրով՝ հայերը վերջնականապէս ինկան արաբներու իշխանութեան տակ (693):

Արաբները մէկ ու կէս դարէ աւելի կառավարեցին Հայաստանը կուսակալներու ձեռքով: Մեր պատմագիրները Ոստիկան կը կոչեն զանոնք, երբեմն ալ Ամիրա:

Առաջին Ոստիկանն եղաւ Ապտուլլահ, որ 694-ին՝ Հայաստան մտաւ արաբ զօրքով եւ իր բնակութիւնը հաստատեց Դուինի մէջ: Ապտուլլահի առաջին գործն եղաւ հալածանքը կազմակերպուած ձեւով յառաջ տանիլ:

Այս տաեն հայերը Սմբատ Բիւրատեան

Բագրատունիի ղեկավարութեամբ կռուեցան արաբներուն դէմ, և յարդեցին զանոնք: Բիւզանդիոնի մէջ դահ բարձրացաւ այս ատեն Լեւոն կայսրը, որ Սմբատ Բագրատունին նշանակեց հայոց Կիւրեղապատ: Սմբատ քաչուեցաւ Հայոց աշխարհը՝ ապահովութեան համար:

704–ին՝ Հայաստան ղրկուեցաւ կաչմ ոստիկանը, որ հայ իշխանները հաւաքեց Նախիջեւանի եկեղեցիին մէջ եւ վառեց զանոնք: Կաչմ եւ իր յաջորդները քառասուն տարի չարչարեցին հայերը խիստ հալածանքներով, մինչեւ որ եկաւ Մրուան Ոստիկանը 742–ին: Այս խաղաղասէր իշխանը քաղցրութեամբ վարուեցաւ հայոց հետ, եւ առանձին սէր ցոյց տուաւ Աշոտ Բագրատունիին հանդէպ, զոր իշխանաց իշխան անուանեց: Յետոյ, Մրուան Հայաստանի իշխանութիւնն Աշոտին յանձնեց եւ ինք հայոց ուղարկ աղգերու օգնութեամբ գնաց Արաբիա, խռովութիւնները դադրեցուց եւ Ամիրապետութեան գահը բարձրացաւ:

Ը. դարու կէսին՝ նոր խռովութիւններ ծագեցան արաբներուն մէջ: Մրուան սպանուեցաւ, եւ իշխանութիւնն անցաւ Աբասեանց ձեռքը: Այս շրջանի ոստիկան եղաւ Եզիտ (758), որ հայերը ծանրաբեռնեց տուրքերով: Նախարարներն որոշեցին գլուխ բարձրացնել: Աշոտ Բագրատունին չհամաձայնեցաւ, եւ բռնութեամբ՝ Դաւիթ եւ Գրիգոր Մամիկոնեանց ձեռքով աչքերը հանուեցան: Ապստամբութիւնը գլուխ չելաւ, սակայն: Եզիտ եա կանչուեցաւ, եւ անոր տեղ կարգուեցաւ Սահակ Բագրատունի պատրիկը (760–767):

Պէքիր եւ Հասան ոստիկաններու օրով՝ ապստամբութեան կրակը նորէն բռնկեցաւ: Այս ոստիկանները անպատմելի տառապանքներ բերին հայ ժողովուրդին գլխին: Հայերը կատաղաբար ինկան Պէքիրի զօրքին վրայ, եւ կոտորեցին, բայց, Մինջագէքէն օգնութեան հասան եւ ապստամբութիւնը նուաճեցին եւ Սահակ պատրիկն ալ սպանեցին (770): Հասանի դէմ գլուխ բարձրացնողն եղաւ Մուշեղ Մամիկոնեան, որ Դուինի վրայ գնաց եւ ոստիկանը վռնտեց անկէ: Միւս նախարարները քաջալերուեցան, եւ մխրանեցան: Ընդհ. ապստամբութեան դրօշակը բարձրացաւ 780–ին: Արաբները արշաւեցին 30,000 զօրքով. հայերը յաղթուեցան, որովհետեւ արաբները վեց անգամ չատ էին: Մուշեղ ինկաւ 3,000 քաջերու հետ: Հայաստան դարձեալ ոտնակոխ. միայն Բագրատունիներն ու Արծրունիները քաջաբար դիմադրեցին թշնամիին: Այս խռովութիւնը տեւեց մինչեւ Հարուն–էլ–Բաշիտ, որուն օրով Եզիտ ոստիկանն եկաւ եւ մեծ անգթութեամբ նուաճեց հայերը (786): Ակկ վերջ Հայաստան տարաւ անտրտունչ՝ արաբին լուծը մինչեւ Թ. դարու սկիզբը, երբ նոր ապստամբութեան մը կանչերը լսուեցան, այս անգամ Պարսկաստանէն: Սեւադա պարսիկ իշխանը, որ Բագրատունեաց տոհմէն կին առեր էր, միացաւ Սմբատ Բագրատունիին եւ պարզեց ապստամբութեան դրօշը: Հոլ ոստիկանը, որ

հանդարտ մէկն էր, փորձեց սիրաշահիլ, բայց, ի զուր: Հոլ 2,000 զօրքով յանկարծ ինկաւ հայ իշխաններուն վրայ եւ ցրուեց զանոնք: Սահակ իշխանը մեռաւ, Սեւադան փախաւ, իսկ Սմբատը հաշտուեցաւ Հոլ ոստիկանին հետ:

Քանի մը տարի յետոյ, Հոլ ետ կանչուեցաւ, եւ անոր տեղ կարգուեցաւ Բագրատ Բագրատունի պատրիկը: Բաբան պարսիկ իշխանը, որ կ'ուզէր իր երկրին իշխանութիւնը վերականգնել, եկաւ Հայաստան, միացաւ Բագարատին եւ Սիւնեաց երկրին մէջ կեդրոնացուց իր զօրքը (839): Այս զօրքին դէմ ղրկուեցաւ Աֆշին զօրապետը, որուն միացաւ Սմբատ Բագրատունին՝ իր զօրքով: Արարատի կողմը՝ մեծ պատերազմ տեղի ունեցաւ. Բաբան յաղթուեցաւ: Յետոյ, Հայաստան եկաւ Ապուսէթ ոստիկանը, որ նենգութեամբ բռնեց Բագարատը Տարոնի մէջ եւ չգթայական ղրկեց Ամիրապետին մօտ: Ասոր վրայ, սասունցիները զայրացան եւ ինկան Ապուսէթի վրայ, ըսպաննեցին զայն եւ զօրքն ալ ցրուեցին (849):

Ամիրապետը զայրացաւ, եւ Բուղա անունով վատ մէկը Հայաստան ղրկեց զօրքով: Բուղան մարդ չէր, այլ գազան, որ արիւնով ողողեց հայոց երկիրը: Այս գործին մէջ արաբ ոստիկանին գործակից եղաւ Սմբատ Բագրատունին, որ կը կարծէր թէ այդ կերպով ինք պիտի ազատէր: Բայց, Բուղան խաբէութեամբ միւս նախարարներուն հետ Սմբատան ալ բռնեց եւ պաղտատ

տարաւ: Ամիրապետը բանտ նետեց զանոնք եւ չարչարեց, պնդելով որ հաւատքնին ուրանային: Ոմանք թուլցան, ուրացան և ազատեցան, ուրիշներ ամուր մնացին եւ չարչարուեցան: Ասոնց մէջն էր Սմբատ Բագրատունին, որ բանտին մէջ իր մատնութեան յանցանքը քաւեց եւ կոչուեցաւ խոստովանող:

ՄԱՍՆ Գ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

(885–1045 Ք. Ե.)

Գ Լ Ո Ւ Խ ԼԳ.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԸ

— Զաւակներս, բաւական երկարօրէն ձեզի պատմեցի հայերու գերութեան եւ տառապանքներուն մասին:

Այս իրիկուն պիտի խօսիմ նոր շրջանի մը մասին, Բագրատունեաց Տան իշխանութեան: Հարիւրաւոր տարիներու գերութենէ մը յետոյ, հայ ժողովուրդը դարձեալ ոտքի կանգնեցաւ եւ հաստատեց իր անկախութիւնը, որուն ղեկավարներն եղան Բագրատունիները:

Ո՞վքեր են Բագրատունիները:

Դուք կը յիշէք, հարկաւ, որ Պարոյրի զաւակն ու անոր յաջորդը Հրաչեայ բարեպաշտ Նարուգոդոնոսոր թագաւորին օգնութեան գնաց հրէաներու թագաւորութիւնը կործանելու համար Քրիստոսէ 600 տարի ա-

ռաջ: Հրաչեայ իր գործը կատարելէ վերջ, պաղեստինէն փոքրիկ հրէայ գաղթականութիւն մը Հայաստան բերաւ: Այդ գաղթականներուն մէջ կը գտնուէր Շամբաթ անունով հրեայ իշխան մը, որ նախահայրն է Բագրատունեաց նախարարութեան: Այս նախարարութեան պաշտօնն էր հայ թագաւորներու թագադրութեան հանդէսը: Այս պաշտօնը տեսակ մը կնքահայրութիւն էր, որ Բագրատունիները պահեցին մինչեւ վերջը:

Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն վերջ, երբ մեր երկիրը կը չարչարուէր օտարներու ոտքերուն ներքեւ, զանազան ըմբոստութիւններ տեղի կ'ունենային հայերուն կողմէն, իրենց անկախութիւնը ձեռք բերելու համար: Այդ ապստամբութիւնները ճախողեցան ներքին մաոնութիւններու, ուրացումներու եւ անհամերաշխութեան պատճառաւ:

Ինչպէս տեսաք ասկէ առաջ, չատ մը նախարարական տուներ անազատութենէ մղուած՝ ամէն միջոցներու դիմեցին:

Երբ ժամանակը հասունցած էր Հայաստանի անկախութիւնը վերահաստատելու, ամենէն կարճ նախարարական տունը, Մամիկոնեանները, յանդուգն գինուորներ՝ ըմննալու վրայ էին: Մամիկոնեան տան վերջին չառաւիղն եղաւ Գրիգոր Մամիկոնեան: Ուրիշ նախարարներ վարկաբեկ եղած էին հայ ժողովուրդին առջեւ, ինչպէս Արծրունիները ու Սիւնիները, որոնց մէջէն «դա-

ւաճաններ» դուրս եկան։ Կը յիշէք անշուշտ Մեհրուժանը եւ ուրիշներ։

Բագրատունեաց գերդաստանը չատ համբաւ էր, եւ հաւատարիմ՝ հայ ժողովուրդին։ Անոնք ոչ միայն թագ կը դնէին հայ թագաւորներու գլուխը, այլ նաեւ, հայ թագաւորութեան կործանումի չրջաններուն՝ զանազան պաշտօններով եւ տիտղոսներով՝ կը կառավարէին Հայաստանը օտարներու հրամանին տակ։

Բայց երբ ժամանակը հասաւ, Բագրատուններու խելօք նախարարութիւնը մտածեց վերականգնել կործանուած անկախութիւնը։

Այս նոր չրջան մըն է մեր ազգային պատմութեան մէջ, Բագրատունեաց թագաւորութեան չրջանը, որ կը սկսի Քրիստոսի 885 թուականին եւ կը վերջանայ 1045ին։

Բագրատունիները իշխեցին 160 տարի։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

ԱՇՈՏ Ա.

Բագրատունեաց թագաւորութեան առաջին թագաւորն եղաւ Աշոտ Ա., գեղեցիկ եւ մտացի մարդ մը, որ իր անուշ բնաւորութեամբ եւ բարձր նկարագրով ամենէն կը սիրուէր։ Միւս հայ իշխանները ոչ թէ կը նախանձէին անոր, ինչպէս առհասարակ կը պատահի, այլ, ընդհակառակը կը յարգէին եւ կը մեծարէին զայն։

Աշոտ չատ հարուստ էր ամէն կերպով — կալուածներով, խելքով եւ հոգւով։ Հասարակ ժողովուրդը կը սիրէր զայն, կղերականները կը մեծարէին զայն, եւ կը քաշուէին անկէ. պաղտատի արաբ Խալիֆաները վատահութիւն ունէին անոր վրայ։ Իր նախահայրերը չատ մը կալուածներ ժառանգ թողուցեր էին իրեն։ Այս ժառանգութիւնները բազմապատկուած էին ուրիշ կալուածներով, զոր Բագրատունիները գնած էին ուրիշ հայ նախարարական տուներէ, ոմանք ակարացեր էին եւ անհետանալու վրայ։

— Գիտէ՞ք, զաւակներս, այս նախարարական տուները մեր այն ատենուան ազ-

նուականներն էին, ամիրանները, որոնք չատ հողերու տէր էին: Ամբողջ նահանգները այս նախարարութիւններուն կը պատկանէին, եւ որդիէ որդի կը փոխանցուէին: Հասարակ ժողովուրդը զուրկ էր հողի տէր դառնալու իրաւունքէն: Անոնք միայն կ'ապրէին, կ'աշխատէին այդ հողերուն վրայ, իբրեւ մշակներ աւատատէրերուն, եւ պատերազմի կ'երթային ամէն անգամ երբ նախարարները զանոնք զէնքի կը հրաւիրէին: Այս ատեն բոլոր երկիրներու մէջ ալ նոյն ձեւը գոյութիւն ունէր. մինակ մեր ժողովուրդը չէր, որ զուրկ էր ստացուածքէ: Եւ յետոյ, հայերն երկար ժամանակ գերի եղած ըլլալով օտար իշխաններու եւ թագաւորներու, չէին վչտանար, երբ կը տեսնէին, որ փոխան օտարին, հայ նախարարը կամ ազնուականը տիրացած էր Հայաստանի հողերուն: Հայերն ընդհակառակը չատ գոհ էին և հպարտ՝ այդ բանին համար: Անոնք միայն կը փափաքէին, որ օտարներուն ոտքը կորէր մեր հայրենիքէն:

Աչոտին կալուածները չատ չատ էին: Մեծ թագաւորութիւն մը կազմելու չափ հողեր ունէր ան:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

ԱՇՈՏ ԻՐ ՆԶՊԻՍ ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՂԱՒ

Շէխի անուն պարսիկ մը 855–ին Հայաստանի կառավարիչ նշանակուած էր: Աչոտ այս մարդուն հետ լաւ յարաբերութիւն ունէր. Շէխին ալ Աչոտի յանձնած էր Հայաստանի ներքին խաղաղութեան հսկելու պաշտօնը:

Յետոյ, Շէխի Պաղտատ կ'երթայ եւ Աչոտին մասին գովեստով կը խօսի: Այդ առենուան ամիրապետը Աչոտին լաւ անունը լսելով՝ «Իշխաններու իշխան» կը կոչէ զայն:

Ասոր վրայ, Աչոտ աւելի զօրացած եւ բարձրացած՝ կը սկսի երկիրը կարգ ու կանոնի բերել, բանակը զօրացնել, Հայաստանի չուրջը ապրող ըմբոստ ցեղերը զսպել իր եղբօր՝ Աբբասի ձեռքով, կարեւոր հայ իշխաններն ու ազնուականները իրարու եւ իրեն բարեկամացնել: Իր երկու փեսաները, Սիւնեցի Վասակ–Գաբուռ եւ Արծրունի Գրիգոր–Դերենիկ, իրեն չատ օգնեցին հայոց թագաւորութեան վերականգնումի մեծ եւ դժուարին գործին մէջ:

Այս ժամանակ, Պաղտատի ամիրապե-

տը տկարացած ըլլալով՝ նահապ անունով պարսիկ իշխան մը,— որ Բագրատունեաց ցեղէն Արտաշակ իշխանուհիի մը հետ ամուսնացած էր,— բազմաթիւ զօրքով Հայաստան մտաւ:

Աչոտ վարպետ կերպով չարժեցաւ: Մըտածեց որ տակաւին Հայաստանը պէտք ունէր զօրաւոր պետութեան մը կռթնելու, այսինքն՝ Պաղտատի իշխանութեան: Միւս կողմէն Բիւզանդիոնը կար, բայց, Աչոտ խելացի մարդ էր, եւ գիտէր որ բիւզանդացիները չէին կրնար հայերուն օգնել, ուստի Աչոտ որոշեց Պաղտատի կապուած մնալ, քանի որ ամիրապետը լաւ կարծիք ալ ունէր իր մասին: Աչոտի միտքը յարմար առիթի սպասել էր: Պարսիկ իշխանին դէմ ղրկեց դարձեալ իր եղբայրը Աբաս զօրավար, որ Երասխ գետին եղերքը ջախջախեց Արտաւաակին ամուսնին բանակը:

Ասոր վրայ, Աչոտին պատիւն աւելի բարձրացաւ Պաղտատի ամիրապետին եւ հայ միւս իշխաններուն մօտ: Վերջապէս, այդ առենուան ամիրապետը տեսաւ որ Աչոտ արժանի է աւելի բարձրանալու, եւ մտնաւանդ հաւատարիմ է իր իշխանութեան՝ անոր թագ եւ պատմուճան (վերարկու) ղրկեց: Աչոտ ընդունեց այդ պատիւը եւ գահ բարձրացաւ Անիի մէջ 885–ին: Յետոյ, հայոց Գէորգ Բ. կաթողիկոսը ամբողջ ժողովուրդին առջեւ թագաւոր օծեց զայն առաջ փառաւոր եւ Աստուծոյ օրհնութիւնը տալով անոր, զայն անուանեց Աչոտ Ա. թագաւոր հայոց:

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

ՆԵՐՔԻՆ ԿՌԻՒՆԵՐ

Երբ թագաւոր մը կը մեռնի, առհասարակ թագաւորական գահին համար կռիւ կը ծագի: Դժբախտաբար, հայերուս մէջ այս բանը շատ պատահած է:

Հո՛ս, Պապիկը երկար ա՛ժ մը խաշեց: Սուրէն եւ Շուշանիկ Պապիկին նայեցան տխուր ակնարկով: Բայց, Պապիկը շարունակեց:

Աչոտ Ա. Աբաս անունով քաջ եղբայր մը ունէր, որ զօրավարն էր հայոց բանակին եւ շատ մը յաղթութիւններով հպարտացած: Աբաս ուզեց թագաւոր ըլլալ: Բայց, որովհետեւ Աչոտի զաւակը՝ Սմբատ պահաժառանգն էր, այսինքն՝ մեռած թագաւորին օրինական յաջորդը, Աբաս սպարապետը իր զինուորներով քալեց գահաժառանգ Սմբատին վրայ, իր եղբօրորդին, որ նորընտիր թագաւորն էր: Այն առենուան կաթողիկոսը, Գէորգ Բ. շատ աշխատեցաւ, որ Աբասը եւս կենար իր մտքերէն, բայց չյաջողեցաւ: Վերջապէս Աբաս սպարապետ եւ Սմբատ նորընտիր թագաւորը իրարու դէմ

ելան, կռուեցան եւ աւելորդ արիւնհեղութեան պատճառ եղան: Վերջ ի վերջոյ, Աբաս սպարապետը կարսի բերդին մէջ պաշարուեցաւ, եւ անձնատուր եղաւ: Սմբատ ներեց անոր:

Այս ներքին պատերազմէն վերջ, Սմբատ՝ Թագաւոր օծուեցաւ Գէորգ կաթողիկոսին ձեռքով 892 թուին: Պաղտատի այդ ատենուան Ամիրապետն ալ անոր թագ եւ դաւազան ղրկեց: Ան ալ իր հօր Աշոտի պէս աշխատեցաւ խաղաղութեան մէջ պահել Հայաստանը, բայց, չյաջողեցաւ դժբախտաբար:

Հայերուն մէջ անհամաձայնութիւնը դարձեալ ծայր առած էր: Շատ մը իշխաններ անափառութենէ մղուած՝ կ'ուզէին բոլորն ալ թագաւոր ըլլալ: Բայց, այդ կարելի չէր...

Հո՛ս, Պապիկը պահ մը լռեց: Սուրէն եւ Շուշանիկ տխրութեամբ իրարու երես նայեցան: Պապիկը շարունակեց:

Օտարները տեսան հայերու անհամաձայնութիւնը եւ սկսան Հայաստանի վրայ յարձակիլ մեծ զօրութեամբ: Առաջին յարձակողն եղաւ Աֆշին, որ ասկէ առաջ Պաղտատի Ամիրապետին հրամանով՝ Աշոտին եւ Սմբատին թագ բերեր էր Հայաստան:

Աֆշին կ'ըսէր որ հայոց թագաւորը Սմբատ Բիւզանդիոնի հետ բարեկամ ըլլալով, կ'ուզէր հակառակ դործել Պաղտատի Ամիրապետին: Բայց, անոր բուն միտքը տարբեր էր: Կ'ուզէր տկարացնել Հայաստանի թագաւորութիւնը, որ թէեւ նոր

կազմուած՝ հետզհետէ կրնար զօրանալ եւ բարձրանալ: Աֆշին Սմբատի օրով ծագած ներքին անհամաձայնութիւններէն ուզեց օգտուիլ:

Սմբատ թագաւորն առանց ժամանակ կորսնցնելու զգալի դարձուց իր բանակին զօրութիւնը: Աֆշին նկատեց որ հայերուն մէջ թէեւ անհամաձայնութիւն կար, բայց դարձեալ զօրաւոր էին: Ասոր վրայ քիչ մը մեղմացաւ: Սմբատ թագաւորն ալ խոհեմութիւն սեպեց վտանգակ կռիւ ընելու, կարդ մը բացատրութիւններով՝ համոզել Աֆշինն:

Վերջապէս, Աֆշին ինքզինք համոզուած ցոյց տալով՝ Հայաստանէն դուրս ելաւ:

Բայց, մի՛ մոռնաք, զաւակներս, որ Աֆշին դուրս ելաւ Հայաստանէն ո՛չ թէ Սմբատ թագաւորին խօսքերէն համոզուած, այլ անոր բանակէն վախնալով, որովհետեւ Աֆշին չէր ակնկալեր, որ հայերը կրնային ա՛յդքան զինուորական ոյժ ցոյց տալ, անհամաձայնութեամբ ապրելով հանդերձ:

— Կը տեսնէ՛ք, զաւակներս, այժմ ի՛նչ լաւ բան է այս աշխարհի մէջ...

ԳԼՈՒԽ ԼԷ.

ՍՄԲԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ ԵՒ ԱՖՇԻՆ

Սմբատի եւ Աֆշինի յարաբերութիւնը անկէ վերջն ալ տեւական չեղաւ: Սմբատ նոր յաղթութիւններ կը տանէր եւ Հայաստանի սահմանները կը լայնցնէր: Աֆշին ուզեց կոտրել Սմբատի ոյժը. ուստի, խորամանկութեամբ Հայաստան մտաւ մեծ բանակով:

Սմբատ պատրաստ չէր եւ յանկարծակի եկաւ, բայց, չյուսահատեցաւ: Անմիջապէս, իր բանակը կազմակերպեց եւ Աֆշինի հետ կռուի բռնուեցաւ: Արաբ զօրավարը ջախջախուեցաւ, եւ երդում ըրաւ, որ անգամ մըն ալ Հայաստանի սահմաններէն ոտքը ներս չդնէր:

Սուրէնի եւ Շուշանի երեսներուն վրայ ուրախութեան նշաններ երեւցան: Պապիկը նկատեց այդ պարագան եւ ժպտեցաւ:

Աֆշին տեսաւ որ զէնքով գլուխ չէր կրնար ելնել Սմբատ Թագաւորին հետ: Ուստի մտածեց որոմ ցանել հայ իշխաններուն եւ Սմբատի միջեւ:

Այս առեն, Սմբատ Թագաւորին քրոջ զաւակը Աչոտ Արծրունի ականջ տուաւ Աֆշինի թելադրութիւններուն, եւ անոր խոս-

խումներէն չլացած՝ ըմբոստացաւ իր քեռիին՝ Սմբատ Թագաւորին դէմ: Բայց, Աչոտ Արծրունիին ձեռքը բան մը չանցաւ, ընդհակառակը կորնցուց ամէն բան, եւ բանտարկուեցաւ:

Ահմէտ անունով մէկը, Պաղտատի Ամիրապետին դէմ ըմբոստ՝ ելաւ եւ Հայաստանի վրայ եկաւ: Քանի մը գաւառներ ալ գրաւեց անմիջապէս: Սմբատ Թագաւոր բազմաթիւ զօրքերով յարձակեցաւ Ահմէտի վրայ, բայց, վտանգակ ինք վարելու բանակը, այդ գործը յանձնեց Գագիկ անունով իշխանի մը, որ իրրեւ թէ լաւածանօթ էր այդ տեղերուն:

Ցետոյ, դուրս եկաւ, որ Գագիկ վատ մըն էր, դաւաճան մը իր Թագաւորին եւ իր հայրենիքին դէմ, որովհետեւ, հայ բանակը քարուքան եւ անջուր ճամբաներէ առաջնորդելով՝ չատ դէշ կէտի մը վրայ ճակատ կազմեց Ահմէտի դէմ: Ցետոյ, յայտնուեցաւ, որ Գագիկի եւ Ահմէտի խօսքը մէկ է եղեր:

Սակայն, հայ բանակը չյուսահատեցաւ. ընդհակառակը, իր Թագաւորին օրինակին հետեւելով՝ քաջաբար պատերազմեցաւ: Երբ հայ զօրքերը յաղթանակը տանելու վրայ էին՝ Գագիկ իր զինուորներով փախաւ իրեն յանձնուած ճակատը պարապ ձգելով: Հայ զինուորներն ասոր վրայ յուսահատեցան, եւ Սմբատ Թագաւորն ալ ըսպիսպուեցաւ ետ քաշել իր զօրքերը: Բայց, հայերն ա՛յնքան ճարպիկութեամբ ետ քաշուեցան, որ Ահմէտ վախցաւ անոնց ետեւէն

զարնել. ուստի ան ետ դարձաւ:

Իսկ Գագիկ իշխանը, երբ ջորիի մը վրայ նստած՝ վանի փողոցներէն կ'անցնէր, Գագիկ Արծրունի անունով հայ իշխան մը սպաննեց զայն:

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

ԱՖՇԻՆ ԿԸ ԴՐԺԷ ԻՐ ԵՐԴՈՒՄԸ

Յետոյ Աֆշին, որ երդում ըրած էր Հայաստանի հողին վրայ անգամ մըն ալ ոտք չդնել, քաջալերուելով Սմբատի վերջին անյաջողութենէն եւ իշխաններու մէջ տիրող հակառակ ոգիէն, անգամ մըն ալ յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ:

Սմբատ կոչ ըրաւ նախարարներուն, որ մեացած ճակատով թշնամիին դէմ ելնէին: Նախարարները մտիկ չըրին: Սմբատն ալ ամուր լեռներու մէջ ապաստանեցաւ:

Աֆշին պաշարեց Կարսը, ուր կը գտնուէին Թագուհին եւ ուրիշ իշխանուհիներ: Վերջապէս Կարսը անճնաոուր եղաւ, որովհետեւ դուրսէն օգնութեան յոյս չկար, եւ անկարելի էր երկար դիմանալ Աֆշինի պաշարումին: Աֆշին գերի տարաւ Թագուհին եւ իշխանուհիները, բայց, պատուով պահեց զանոնք:

Սմբատ Թագաւորը մարդ ղրկեց Աֆշինի մօտ, եւ յիշեցուց անոր, որ ինք երկու անգամ բարի գանուած էր իրեն հանդէպ: Սմբատ մանաւորաբար կը խնդրէր, որ ազատ թողուր Թագաւորական ընտանիքը:

Աֆշին տեսաւ, որ ձեռք չէր կրնար ձգել Սմբատը: Վերջապէս, համաձայնեցաւ, պայմանաւ որ Թագաւորին զաւակը պատանդ մնար իր մօտ եւ Շապուհի աղջիկն ալ

իր կինն ըլլար:

Սմբատ չատ նեղուեցաւ, բայց, ի՞նչ ը-նէր: Նախարարներն անմիաբան էին եւ չէ-ին միանար: Ուստի, ցաւի սիրտ հաւանեցաւ Աֆչինի պայմաններուն:

Առեն մը վերջ, Աֆչին նորէն յարձակե-ցաւ Սմբատի վրայ ուղղակի հայ իշխաննե-րու դրդռւթեամբ, որովհետեւ Սմբատ վը-բաստանի Ատրներսեհ իշխանապետը, որ միշտ լաւ մարդ եղած էր, թագաւորական աստիճանի բարձրացուց իր հրամանին տակ: Աֆչին վերջապէս համոզուեցաւ, որ անկարելի էր գերի բռնել Սմբատը, իր բա-նակը ուրիչի մը յանձնեց եւ հեռացաւ գը-նաց Ատրպատական (Պարսկաստան): Ցե-տոյ Սմբատ Աֆչինի բանակին նոր հրամա-նատարին հետ բարեկամացաւ եւ այդ կեր-պով գերութենէ ազատեց իր որդին Աշոտը, որ Աֆչինի պատանդն էր իր կնոջ հետ: Աֆ-չին բարկացաւ: Կը պատրաստուէր անդամ մըն ալ Հայաստան արշաւել, երբ յանկարծ հիւանդանալով մեռաւ:

Ինչպէս կը տեսնէք Սմբատի թագաւո-րութիւնը չատ աղմկալի եղաւ: Միշտ պա-տերազմ, միշտ անհամաձայնութիւն:

Երբ Աֆչին մեռաւ, անոր պաշտօնը տրուեցաւ աւելի զէշ արարի մը, որ Եու-սուֆ կը կոչուէր: Եուսուֆ ալ յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ, բայց, վախնալով Սմբ-բատի զօրութենէն, բարեկամացաւ հայոց թագաւորին հետ եւ ետ քաշուեցաւ:

Այս առենները Եուսուֆ եւ Պաղտատի Ամիրապետը իրարու հետ աւրուեցան: Սմբ-

բատ ճարպիկօրէն աշխատեցաւ երկուքին հետ ալ լաւ ըլլալ, որովհետեւ գիտէր որ ա-նոնք օր մը չէ օր մը՝ իրարու հետ լաւ պիտի ըլլային եւ հայերուն պիտի վնասէին: Իրաւ ալ այդպէս եղաւ: Սմբատի համար լաւ չէր անոնց հաշտութիւնը:

Հայերն այս ժամանակ հարկ կը վճարէ-ին Պաղտատի Ամիրապետին: Երբ Եուսուֆ եւ Ամիրապետը հաշտուեցան, հայերու տա-լիք հարկը կրկնապատկեցին: Սմբատ հրա-ման հանեց, որ ամէն մարդ իր ստացուած-քին մէկ հինգերորդը այդ հարկին յատկա-ցնէր, որովհետեւ նախարարները կը մերժէ-ին ոեւէ օգնութիւն թշնամիին դէմ: Նախա-րարները բարկացան ա՛յդքան ծանր հարկե-րուն համար, եւ դաւ կազմեցին Սմբատի կեանքին դէմ: Վրացիներու Ատրներսեհ թագաւորը, որ Սմբատի մկրտութեան բարձրացած էր, մխացաւ հայ իշ-խաններուն, որովհետեւ Սմբատն ատկէ ա-ռաջ անոր դէմ ըմբոստացած եգերացիներու իշխանին հետ ներողամտութեամբ վարուած էր: Եգերացիներու այդ իշխանը վրաց թա-գաւոր Ատրներսեհի փեսան էր: Սմբատ զայն ազատ արձակեր էր, տեսնելով, որ ե-գերացիները կը պատրաստուէին նոր իշ-խան մը դահ բարձրացնել: Սմբատ այդ քայլն առաւ եգերացիները բարեկամ ընե-լու համար: Ատոր վրայ Ատրներսեհ նեղա-ցաւ Սմբատէն եւ քէն պահեց, եւ երբ հայ իշխանները դաւադրութիւն սարքեցին Սմբ-բատի կեանքին դէմ, միացաւ անոնց, մոռ-նալով Սմբատին ըրած բոլոր բարիքները:

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

ՍՄԲԱՏԻ ՏՀՈՒՐ ՎԱԽՃԱՆԸ

Սմբատ իմացաւ, որ հայ իշխանները օտարներու միացած՝ ղինք սպաննել կ'ուզէին. ուստի յարձակեցաւ դաւադիրներու վրայ, որոնք փախան եւ ցարնուցիր եղան: Այս խնդրին մէջ հայ ժողովուրդը կանգնեցաւ իր թագաւորին կողքին: Վերջապէս Սմբատ բռնեց վրաց թագաւոր Ատրներսեհ, որ իր ընկերակիցները մատնեց: Սմբատ նեղեց Ատրներսեհին, բայց մխաներուն մէկ քանիին աչքերը փորել տուաւ:

Սմբատ բնաւ հանգիստ չեղաւ: Օրը նոր՝ փորձանքը՝ նոր: Մէկ կողմէն օտարները, միւս կողմէն՝ հայ իշխանները:

Սմբատ հազիւ ի դերեւ հաներ էր իր կեանքին դէմ սարքուած դաւադրութիւնը, երբ իր քրոջ տղան Գագիկ Արծրունին, որ առիթ առած անգամ մը դաւաճաներ էր հայ բանակին, Եուսուֆին ձեռքը գործիք դարձաւ: Եուսուֆ Հայաստանը բաժնելու համար Գագիկ Արծրունին թագաւոր նշանակեց վասպուրականի:

Գագիկ Արծրունեաց թագաւորութեան հիմնադիրն եղաւ եւ իշխեց 908–ին մինչեւ 937 թուականը:

Եուսուֆ եւ Գագիկ Հայաստանի վրայ յարձակեցան եւ սկսան աւերել ու քանդել: Աբաս զօրավարը սպաննուեցաւ երբեւ պե-

րի: Սմբատ քաշուեցաւ Վրաստանի լեռները: Ժողովուրդը ի՛նչ ընելիքը չէր գիտեր: Ազգին գլուխ չէր մնացեր: Այդ առենուան կաթողիկոս Յովհաննէս Ջ. պատմաբան՝ Եուսուֆին կողմէ բանտարկուած էր, երբ ան Սմբատին կողմէ նուէրներ տարած էր Արաբին, անոր բարեկամութիւնը չհեղլու համար:

Վերջապէս Սմբատ որոշեց ճակատ ճակատի գալ թշնամիներուն հետ, բայց, հայկական բանակը դարձեալ պառակտեցաւ, եւ հայերը պարտուեցան: Թշնամիներն աւերեցին երկիրը: Ժողովուրդը փախաւ լեռները:

Գագիկ յանկարծ զղջաց տեսնելով իր հայրենակիցներու թշուառութիւնը: Մարդ ղրկեց Սմբատին մօտ եւ փափաք յայտնեց անոր հետ բարեկամանալու: Սմբատ մերժեց դաւաճանի մը բարեկամութիւնը: Իր հաւատարիմ գունդով ապաստանեցաւ Կապոյտ բերդը, ուր մնաց ամբողջ տարի մը, որովհետեւ Եուսուֆ պաշարած էր զայն: Այս պաշարումին ժամանակ, հայերը քաջաբար կռուեցան եւ Եուսուֆի զօրքերուն մեծ ջարդ տուին:

Եուսուֆ իր ձեռքին տակ գտնուած զօրքերը չարեց բերդին առջեւ, որպէսզի Սմբատ մեղքնար իր հայրենակիցներուն վրայ եւ դիմադրութեան վերջ տար: Սմբատի զինուորները այդ պարագան ալ նկատի չունեցան եւ չարունակեցին իրենց կռիւը:

Բայց, վերջապէս հայ զօրքերուն պաշարը հատաւ: Սմբատ որոշեց անձնատուր

ըլլալ, մանաւանդ նկատի ունենալով որ երկու կողմէն ալ հայեր կը կռտորուէին: Սմբատ պայման դրաւ որ իրենց կեանքին վնաս չպիտի հասնէր: Եուսուֆ նախ հաւանեցաւ, բայց յետոյ, միտքը փոխեց եւ Սմբատ թագաւորը բանտարկեց:

Եուսուֆ վերջապէս խաչի վրայ սպանեց Սմբատ թագաւորը 914 թուին:

ԳԼՈՒԽ Խ.

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ

(915–925)

Սմբատի առջինեկ որդին Աշոտ, որ ատեն մը պատանդ մնացեր էր Ափչինի մօտ, իր հօրը տխուր վախճանը տեսնելով՝ արդար վրէժխնդրութեամբ լեցուեցաւ, եւ իր քաջերով թշնամիներուն վրայ յարձակելով՝ բոլորն ալ մէկիկ մէկիկ Հայաստանէն դուրս քշեց զանոնք: Աշոտ Բ. իր հօր վրէժը լուծեց աւելիով՝ թշնամիներուն զօրքերն ու զօրավարները կոտորելով:

Ասոր վրայ յուսահատ հայ նախարարներն ու իշխանները սիրտ առին, եւ բոլորուեցան Աշոտ Բ. թագաւորին չուրջ: Աշոտ Բ. իր հօր գահը բարձրացաւ 915–ին:

Կ'ըսեն որ Աշոտ օր մը Պոլսոյ մէջ երկաթէ ճոպ մը երկու ծայրերէն բռնելով կը լորցուցեր էր զայն, օտարներուն հիացումը գրաւելով: Այս բանին համար Աշոտ մեր պատմութեան մէջ Աշոտ Երկաթ կոչուած է: Աշոտ այդ տիտղոսին կրնայ արժանացած ըլլալ նաեւ իր քաջասրտութեան համար:

Աշոտ Երկաթի օրով՝ Եուսուֆ դարձեալ յարձակեցաւ Հայաստանի վրայ: Եուսուֆ միւս կողմէն կը ջանար որոմ ցանել հայ նախարարներուն եւ թագաւորին միջեւ:

Եուսուֆի զօրքերն ամէն բան քանդե-

ցին Հայաստանի մէջ: Այդ պատճառաւ սով ինկաւ մեր դժբախտ երկրին մէջ: Թշնամիին անգթութիւնը չափ ու սահման չունէր:

Այս առեն, Բիւզանդիոնի կայսրն էր Կոստանդին Պերփերուժէ (Ծիրանազարդ), որ հայկական ծագում ունէր: Աչոտ Երկաթ եւ Յովհաննէս կաթողիկոսը, որ վերջապէս Եուսուֆի գերութենէն ազատած էր, դիմում ըրին հայազգի կայսեր: Աչոտ Բիւզանդիոն գնաց եւ յունական կարեւոր ուժով մը Հայաստան վերադարձաւ:

Եուսուֆ այս տեսնելով՝ զարձեալ խորամանկութեան դիմեց, եւ աշխատեցաւ հայ իշխաններն Աչոտ Երկաթի դէմ հանել:

Այս առեն Եուսուֆի մօտ պատանդ կը մնար Աչոտ Երկաթի հօրեղբօր՝ Շապուհի տղան, Աչոտ:

— Պապիկ, պատանդն ի՞նչ է, հարցուց Սուրէն ֆիչ մը տատանելէ վերջ:

— Զաւակներս, հին ատենները սովորութիւն էր այդ: Օտարները ձեւով մը մեր թագաւորներն իրենց հնազանդ պահելու համար թագաւորական ընտանիքէն կամ ուրեւէ իշխանական ցեղէ մէկը կամ երկուքը իրենց մօտ գերի կը պահէին, որ հակառակ պարագային՝ հայ թագաւորը գոնէ այդ պատանդներուն սիրոյն հնազանդ մնար, վախնալով թէ ապստամբութեան մը պարագային՝ մեր թշնամին կրնար զանոնք սպանել:

Սուրէն եւ Շուշանիկ զարմացմամբ իրարու երես նայեցան: Պապիկը շարունակեց:

Եուսուֆ մտածեց իր պատանդը թագաւոր ընելով Հայաստան ղրկել: Այդպէս ալ ըրաւ: Եուսուֆի միջոցաւ թագաւոր եղած Աչոտ Հայաստանի մէջ սկսաւ որոմ ցանել, եւ յարձակիլ Աչոտ Երկաթի վրայ: Այս կերպով եղբայրն եղբօրը դէմ կռուեցաւ: Թշուառութիւնը ծայր աստիճանի հասաւ: Կաթողիկոսը միջամտեց, բայց առանց արդիւնքի: Այսպէս երկու տարի երկու Աչոտները իրարու դէմ պատերազմեցան, մինչեւ որ օրինական թագաւորը՝ Աչոտ Երկաթ յաղթեց: Եուսուֆի կողմէն թագաւոր նշանակուած Աչոտը յուսահատելով՝ հաշտուեցաւ Երկաթին հետ:

Ֆիչ յետոյ ուրիշ երկու իշխաններ՝ Վասակ եւ Աչոտ ըմբոստացան հայոց թագաւորին դէմ, որ զանոնք ջախջախեց, եւ որոնց հետ չատ խիստ կերպով վարուեցաւ:

Ասկէ վերջ ըմբոստացաւ Մովսէս անունով իշխան մը: Աչոտ Երկաթ պատերազմին մէջ իր սուրով Մովսէս իշխանին գլուխը պատռեց, եւ գերի բռնելով՝ անոր աչքերը փորեց:

Անկէ վերջ Աչոտ Երկաթի անները՝ Սահակ իշխան գլուխ բարձրացուց: Աչոտ յարձակեցաւ իր աներջ վրայ, ջախջախեց եւ գայն իր որդիին հետ գերի բռնեց, ու անոնց աչքերը փորեց:

Այս յաջողութիւններէն վերջ, Ցլիկ անունով իշխան մըն ալ ըմբոստացաւ Աչոտ Երկաթի դէմ. Ցլիկի կ'օգնէր Գուրգէն անունով իշխան մը: Այս առեններըը, Աչոտ որսորդութեան գացեր էր Ցլիկի նահանգին

մէջ. իր հետ չատ գինուորներ չունէը, բայց օգնութիւն ստանալով՝ յարձակեցաւ անոնց վրայ: Աչոտ Երկաթ պաշարուելով՝ նեղն ինկաւ: Իր զօրքերը ճանձրացած ըլլալով՝ ուզեցին զայն յանձնել Յլիկ իշխանին, բայց Աչոտ Երկաթ գիշեր ատեն իր ձիուն վրայ նստած՝ Յլիկի բանակը ճեղքելով փախաւ եւ ազատեցաւ:

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ՝ ԱԶՆՈՒԱՍԻՐՏ

Պաղտատի Ամիրապետը պաշտօնանկ ըրաւ Եուսուֆը եւ անոր պաշտօնին վրայ դրաւ Սբուկ անունով արաբ մը, որ Աչոտ Երկաթին հետ բարեկամացաւ:

Քիչ յետոյ, Պաղտատի Ամիրապետն ու Եուսուֆը նորէն բարեկամացան: Եուսուֆ առաջին յարձակումին զոհն եղաւ Վասպուրականի հայկ. թագաւորութիւնը: Վասպուրականի մէջ Գագիկ Արծրունին կ'իշխէր: Եուսուֆ չատ ծանր տուրք դնելով Վասպուրականի վրայ ետ դարձաւ:

Եուսուֆ Պէշիր անունով մէկը ոստիկանապետ կարգեր էր Հայաստանի վրայ: Ոստիկանապետներուն պաշտօնն էր տուրք հաւաքել Հայաստանէն եւ Պաղտատ ղրկել: Պէշիր յարկաճեցաւ Աչոտ Երկաթի վրայ, որ չատ ճարպիկութեամբ դիմադրեց Պէշիրին եւ վերջապէս ցիրուցան ըրաւ անոր զօրքերը մեծ ջարդ տալով անոնց: Պէշիր այլեւս չհամարձակեցաւ կռուի բռնուիլ Աչոտ Երկաթի հետ:

Աչոտ ամէն կողմէ յաղթական էր: Թէ' ներքին եւ թէ' արտաքին թշնամիները պարտուած էին: Ուզեց խաղաղութեամբ ապրիլ եւ երկիրն երջանիկ ընել:

Իր հարազատ եղբայրը Աբաս իշխան,

որ քանի մը անգամ իր կեանքին դէմ դաւեր լարեր էր, կանչեց եւ ըսաւ. «Հայաստանի թագաւորութիւնը քուկդ է եւ քու զաւակներուդը, եկո՛ւր հաչտութենք եւ եղբօր պէս ապրինք: Ես արդէն զաւակ չունիմ»:

Աբաս յուզուեցաւ իր եղբօր աղնուութենէն եւ անոր անկեղծ եւ հաւատարիմ բնկերը դարձաւ:

Աչոտ երկաթ անկէ վերջ երկար չապրեցաւ: Տասնեւչորս տարուան փոթորկալի իշխանութենէ մը վերջ մեռաւ 928–ին:

— Պապիկ, այդ ո՛րբան չար էին հայ իշխանները, ըսաւ Շուշանիկ մելամաղձոտ շեշտով մը:

— Այո՛, զաւակներս, անոնք շատ չար էին եւ սնափառ: Ժողովուրդին եւ հայրենիքին վրայ չէին խորհիր, հաստատեց Պապիկը տխուր եամբ: Երկիր մը մեծ եւ զօրաւոր կ'ըլլայ, երբ միաբանութիւն կայ, մեծ ու պզտիկ կայ: Մեր նախահայրերը չէին մտածեր այդպէս: Անոնք բոլորն ալ թագաւոր ըլլալ կ'ուզէին: Օրինաւոր թագաւորին չէին հաւնիր, շատ անգամ կը նախանձէին անոր վրայ, երբ ան զօրաւոր կ'ըլլար եւ օտար թշնամիներուն հետ կը չափուէր եւ զանոնք մեր դժբախտ երկրէն դուրս կը ֆշէր: Հայ նախարարները ու իշխանները շարունակ պատրաստ էին օտարին միանալու եւ իրենց թագաւորին եւ հայրենիքին դէմ կըռուելու:

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

ԱԲԱՍ ԹԱԳԱՒՈՐ

(928–951)

Աչոտ երկաթին յաջորդեց իր եղբայրը Աբաս, որուն հետ վերջին տարիներուն՝ բարեկամաբար եւ եղբայրաբար ապրեցաւ Երկաթ իր գահն անոր խոստանալով:

Աբաս թագաւորը փորձառու մէկն էր, թէ՛ քաջ էր եւ թէ՛ խելացի: Բոլոր հայ նախարարներն ալ զինք սիրեցին եւ իր չուրջը հաւաքուեցան:

Աբասի օրով հայ ժողովուրդը խաղաղ եւ հանգիստ ապրեցաւ: Գոնէ ներքին կռիւներ չկային: Վաճառականութիւնն ու երկրագործութիւնը շատ առաջ գացին այս առեն:

Աբաս ո՛չ միայն խաղաղ ապրեցաւ հայ նախարարներուն հետ, այլ, նաեւ հաչտութեան կապեր հաստատեց արաբ ոստիկաններուն հետ, որոնք միշտ Հայաստանի վրայ կը յարձակէին եւ կ'աւերէին գիւղեր եւ քաղաքներ: Այս հաչտութեան չնորհիւ՝ շատ մը հայ գերիներ ազատ արձակուեցան:

Աբաս իր մայրաքաղաքն ըրաւ Կարս քաղաքը. աշխատեցաւ վերաչինել աւերակները եւ հայ ժողովուրդին երջանիկ կեանք մը տալ:

Ատեն մը վերջը, սակայն, Բիւր անունով օտար թագաւոր մը Հայաստանի վրայ քալեց: Աբաս թագաւորը քալեց Բիւրի վրայ, չախչախեց անոր բանակը, զայն գերի բռնեց եւ յետոյ անոր աչքերը փորեց:

Սակէ վերջ հայերու գլխին նոր փորձանք մըն ալ աւելցաւ: Յոյները, որոնք կը բռնամոլ ժողովուրդն են հիմա ալ, սկսան նախանձիլ հայերուն վրայ, որոնք սկսեր էին փառաւոր եկեղեցիներ չինել եւ վանքերը ծաղկած վիճակի մէջ պահել: Յոյները կ'ըսէին որ հայերու կրօնքը ծուռ է, իրենցը՝ ուղիղ, չնայելով որ հայերն ալ իրենց պէս քրիստոնեայ էին: Ասոր վրայ հայերու եւ յոյներու միջեւ մեծ հակառակութիւն մը ծայր տուաւ:

Երբ մէկ կողմէն Աբասի թագաւորութեան մէջ ժողովուրդը հանգստութիւն կը վայելէր, անդին Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութեան մէջ խռովութիւններն անպակաս էին: Այս ատեն, Գագիկ մեռած էր, եւ անոր տեղ թագաւոր եղած՝ իր որդին Աշոտ Դերենիկ, որուն դէմ գլուխ վերցուցեր էր պաշտօնանկ զօրապետ մը: Դերենիկ բռնելով՝ զայն խայտառակեց:

Քիչ յետոյ Աշոտ-Դերենիկ մեռաւ եւ անոր յաջորդեց իր եղբայրը Համազասպ, որ համաձայնութեամբ ապրեցաւ Աբաս թագաւորին հետ:

Աբաս 23 տարի թագաւորեց խաղաղութեամբ եւ մեռաւ 915-ին:

Աշոտ-Ողորմած (952-977): Աբասի յաջորդեց իր որդին Աշոտ Գ., որ յետոյ կոչ-

ուեցաւ Աշոտ Ողորմած, իր բարեսրտութեան եւ գթառատութեան համար:

Աշոտ Գ. իննը տարի վերջը թագաւոր օծուեցաւ, թէեւ իր հօր մահէն անմիջապէս յետոյ գահ բարձրացեր էր:

Աշոտ Գ. երկրին մէջ կարգ կանոն հաստատելէ եւ օտար աւազակախումբերը դուրս քշելէ վերջ, թագաւոր օծուեցաւ Անի քաղաքին մէջ 961-ին:

Աշոտ Գ.ի եղբայրը Մուշեղ՝ անափառութենէ տարուած՝ կ'ուզէր ինքն ալ թագաւոր ըլլալ: Ուստի Վանանդ գաւառին մէջ ինքնիրեն նոր թագաւորութիւն մը հաստատեց, որուն մայրաքաղաքն եղաւ Կարս:

Աշոտ չատ վշտացաւ, որովհետեւ գիտէր որ այս բաժանումը վնասակար էր հայրենիքին, բայց, չուզեց հակառակ երթալ իր եղբօր փափաքին: Աշոտ Ողորմած չէր սիրեր ներքին կռիւները: «Ի՞նչ պէտք կայ եղբայր եղբօր դեմ հանելու», կը մտածէր ան:

ԳԼՈՒԽ ԽԳ.

ԱՇՈՏ Գ. ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՁՄՇԿԻԿ

Արաբացի Համտու անունով զօրապետ մը Պաղտատի ամիրապետին դէմ ըմբոստանալով Հայաստանի վրայ արշաւեց:

Աշոտ Համտուին դասը տուաւ, անոր բանակը Հայաստանի սահմաններէն դուրս վռնտելով, եւ Համտուին ալ գլուխը կտրելով:

Ասկէ վերջ, Բիւզանդիոնի կայսրը, Յովհաննէս Ձմշկիկ, որ Ձմշկազակի հայ մըն էր, արաբներուն դէմ պատերազմի ելած էր:

Յովհաննէս Ձմշկիկ յանկարծ Հայաստան կը մտնէ եւ վնասակար դիրք մը կը բռնէ Հայաստանի անկախութեան դէմ:

Այս պահուն հայկական իշխանութիւնները միաբան էին բարեբախտաբար. բոլորն ալ անմիջապէս բոլորուեցան Աշոտ Ողորմածի չուրջ: Աշոտ Ողորմած մեծ բանակով Յովհաննէս Ձմշկիկի վրայ գնաց, որ հաստատուած էր Տարոն նահանգի մէջ, եւ մարդ ղրկեց անոր մօտ թելադրելով որ Հայաստանէն դուրս ելնէր: Յովհ. Ձմշկիկ տեսաւ հայերու ոյժն ու զօրութիւնը, եւ համակերպեցաւ: Նաեւ Աշոտ Ողորմածէն խնդրեց, որ իրեն օգնէր արաբներուն վրայ յարձակելու համար: Աշոտ Գ. տուաւ այդ

օգնութիւնը:

Քանի մը խօսքով ձեղի պատմեմ, թէ ով էր Յովհ. Ձմշկիկ: Բիւզանդիոնի կայսրութեան գլուխը կը գտնուէր Նիկոփորոս անունով հայ մը, որ շատ քաջ զօրավար մըն էր: Այդ առենուան թագուհին՝ Թէոտորա իր ամուսնին մահէն յետոյ ամուսնացած էր Նիկոփորոսի հետ, անոր համար որ այս վերջինը շատ ազդեցիկ զօրավար մ'էր: Ուրիշներ կ'ուզէին Բիւզանդիոնի թագը խլել: Թէոտորա իր ամուսնին գահը պաշտպանելու եւ զայն իր անչափահաս զաւակներուն համար պահելու նկատումով, ամուսնացաւ Նիկոփորոսի հետ, որ շատ տգեղ մարդ մըն էր: Թագուհին կը մտածէր, որ այդ կերպով պիտի կրնար պաշտպանուիլ Բիւզանդիոնի գահին աչք ունեցող մարդոց դէմ, որովհետեւ Նիկոփորոս մեծ համակրութիւն կը վայելէր իր բանակին մէջ:

Յովհաննէս Ձմշկիկ, Նիկոփորոսի ազգականը Բիւզանդիոնի հայկական բանակին հրամանատարն էր եւ շատ կը սիրուէր իր զօրքերէն: Երբ, Նիկոփորոս՝ թագուհիին հետ ամուսնացաւ եւ կայսր դարձաւ, Յովհաննէս Ձմշկիկ սկսաւ նախանձիլ անոր վրայ, մանաւանդ որ Ձմշկիկը թագուհին ալ կը սիրէր: Նիկոփորոս կը տեսնէր Ձմշկիկի ընթացքը եւ կը դուշակէր անոր դաւադրութիւնները: Ատոր վրայ, Նիկոփորոս սկսաւ խիստ վարուիլ Ձմշկիկի հետ, եւ զայն պաշտօնանկ ալ ըրաւ, բայց, թագուհիին միջնորդութեամբ ներեց անոր: Յովհաննէս Ձմշկիկ աւելի զայրացաւ Նիկոփորոսին դէմ, եւ ծած-

կելով իր զգացումները սկսաւ Թագուհիին հետ դաւադրել Նիկոփորոսի կեանքին դէմ: Թագուհին կը սիրէր Ամչկիկը, որովհետեւ խարտեաշագեղ երիտասարդ մըն էր: Թերեւս, ան զղջացած էր Նիկոփորոսի պէս տգեղ զօրավարի մը հետ ամուսնացած ըլլալուն համար: Նիկոփորոս քանի մը անգամ տեսաւ իր Թագուհիին ընթացքը եւ կասկածեցաւ, բայց զայն չատ սիրելուն համար նեղեց անոր:

Վերջապէս, ամեհի դիչեր մը Թագուհին ժամադրութիւն կազմեց Ամչկիկի եւ անոր մարդոց հետ, եւ զայն սպաննել տուաւ կացիններով:

Սպանութենէն քանի մը ժամ առաջ անծանօթ ձեռք մը Թուղթի կտոր մը երկարեց Նիկոփորոսին սենեակին դռնակէն եւ անհետացաւ: Նիկոփորոս այդ Թուղթի կտորին վրայ գրուածքէն հասկցաւ, որ իր կեանքին դէմ դաւադրութիւն կար. ուստի ծառաներուն հրամայեց, որ ամբողջ պալատը խուզարկէին. բայց, անոնք ոեւէ հետք չկրցին գտնել:

Նիկոփորոս կասկածով պառկեցաւ ո՛չ թէ իր անկողնին մէջ, այլ սենեակին մէկ անկիւնը գայլի մորթերու վրայ:

Ճշդապօծները Թագուհիին առաջնորդութեամբ մտան Նիկոփորոսի սենեակը, եւ ապչեցան անոր անկողինը պարապ գտնելով: Պահ մը կանգ առին չուարած: Յետոյ, չուրջերնին նայեցան եւ տեսան Նիկոփորոսը սենեակին մէկ անկիւնը կծկատած: Անմիջապէս կացիններով յարձակեցան անոր վը-

րայ եւ չարաչար կերպով սպաննեցին զայն:

Նիկոփորոսի բանակը լսեց եւ դէպի պալատ խուժեց: Ամչկիկ անոր գլուխը ցոյց տուաւ բանակին, եւ ինքզինք կայսր հռչակեց Թագուհիին հաւանութեամբ: Բանակն այլեւս կատարուած բանի մը առջեւ գտնելով ինքզինք լսեց եւ նոր կայսրը ծափահարել սկսաւ:

Այդ առենուան յոյն պատրիարքը զըզուած՝ Թագուհիին ընթացքէն նզովեց զայն եւ Ամչկիկէն պահանջեց, որ իբրեւ կին չընդունէր զայն, որովհետեւ եկեղեցին չէր կրնար պսակել զայն այդպիսի կնոջ մը հետ: Ամչկիկ գահը պահելու սիրուն՝ համակերպեցաւ եւ Թագուհին մերժեց, որ աքսորուեցաւ Պոլսոյ կղզիներէն մէկին մէջ:

Ահա այս կայսրն էր, Յովհաննէս Ամչկիկ, որ Աչոտ Գ. Ողորմածէն օգնութիւն ստացաւ, եւ արաբներուն վրայ արշաւեց:

Սուրէն եւ Շուշանիկ ափ ի բերան մտիկ կ'ընէին այս պատմութեան:

— Պապիկ, հայերը ո՛րքան մեծ մարդիկ ունեցեր են, ըսաւ Սուրէն:

Այո՛, զաւակներս, երկար տարիներ մեր հայրենակիցները կառավարեր են Բիւզանդիոնի մեծ կայսրութիւնը:

— Բայց, հո՛ն ալ իրարու հակառակ ընթացք բռներ են անոնք, իրար սպաններ են, վրայ բերաւ Շուշանիկ տխրութեամբ:

—Ցաւ ի սիրտ..., հառաչեց Պապիկը եւ շարունակեց:

Աչոտ Գ. Ողորմած ամէն կերպով օգտակար եղաւ հայ ժողովուրդին: Ան հիմնեց

բարեգործական հաստատութիւնները, դըպրոցները, վանքեր, եկեղեցիներ, հիւանդանոցներ եւ որբանոցներ:

Աշոտ Գ. չատ խոնարհ եւ գթասիրտ մարդ մըն էր: Ան իր հարստութիւնն ու ինչքերը բաշխեց աղքատներուն՝ Աշոտ Ա.ի պէս: Սեղան կը նստէր չքաւորներուն եւ անտուներուն հետ: Այս յատկութիւններուն համար, ժողովուրդը զայն կոչեց Աշոտ Գ. Ողորմած:

Աշոտ Գ. կառավարեց երկիրը 23 տարի եւ մեռաւ խաղաղութեամբ եւ հանգիստ խղճով:

ԳԼՈՒԽ ԽԴ.

ՍՄԲԱՏ Բ. (977–990)

Աշոտ Գ.ի յաջորդեց իր որդին Սմբատ Բ., որ խաղաղ պայմաններու տակ թագաւոր եղաւ:

Այս տեւողութիւնը բիւզանդական կայսրութիւնը տկարացուցեր էր արաբները, որոնք միշտ Հայաստան կ'արշաւէին տակէ առաջ եւ զայն կ'աւերէին անխնայ:

Սմբատ Բ. աշխատեցաւ ամրացնել եւ զօրացնել մայրաքաղաքը՝ Անին, որ իր հօր օրով զարդարուած էր արդէն հոյակապ շէնքերով:

Հազիւ թէ Սմբատ Բ. իր շինարար զբաղումներուն ձեռնարկեր էր, երբ Կարսի իշխանը՝ Մուշեղ սկսաւ ազմկել հրապարակը եւ անհանգստացնել հայ ժողովուրդը: Մուշեղ վատ եւ սնափառ անձ մըն էր: Սմբատ Բ. անմիջապէս կխսատ ձգեց իր շինարար զբաղումներն ու յարձակեցաւ Մուշեղի վրայ, որ իր հօրեղբայրն էր: Մուշեղ մխացաւ Դաւիթ անունով իշխանի մը եւ բուռն դիմադրութեամբ դուրս քշեց Սմբատը իր տիրապետութեան սահմաններէն: Վերջ ի վերջոյ Սմբատ Բ. եւ Մուշեղ պարտաւորուեցան հաշտուիլ:

Ատեն մը վերջ, Մուշեղին յաջորդեց իր որդին Աբաս, որ իր փոքրիկ իշխանութիւնը խաղաղութեամբ կառավարեց եւ զարգացուց զայն: Իր օրով Կարսի մէջ կրթութիւնը շատ առաջ գնաց:

Միւս կողմէն Սմբատ Բ. չէնցուց եւ գեղեցկացուց Անին, միաժամանակ չմոռնալով անոր ամրացումը:

Այս ատեն թէ՛ Անին եւ թէ՛ Կարսը գեղեցկութեան եւ վայելչութեան մէկ մէկ օրինակներ էին:

Սմբատ Բ. կը կոչուի «տիեզերակալ», իր կատարած մեծ եւ գնահատելի ներքին աշխատանքներուն համար:

Սմբատ Բ. զաւակ չունէր: Իր յաջորդն եղաւ Գագիկ:

Գագիգ Ա. (990–1020).— Գագիգ Ա. եղաւ բախտաւոր թագաւոր մը, որովհետեւ երբ ան գահ բարձրացաւ, Հայաստանի ժողովուրդը խաղաղութեան եւ երջանկութեան մէջ կ'ապրէր:

Գագիգ Ա. չարունակեց իր նախորդներուն գործը եւ Հայաստանի բարգաւաճումը հասցուց աւելի բարձր կէտի մը: Օտարները տկարացած էին եւ չէին համարձակիր այլեւ Հայաստանի վրայ քալելու: Արաբները մասնաւորաբար Գագիգ Ա.ը շատ կը յարգէին եւ անկէ կը քաշուէին: Հայ իշխաններն ալ կը սիրէին զայն եւ կը գործակցէին անոր:

Այս տեսիլները Անին՝ մայրաքաղաքը դրախտ դարձեր էր: Հոն կ'ապրէր մէկ միլիոնի չափ ժողովուրդ: Հին ատեն այսքան

բազմամարդ քաղաք չատ քիչ կար: Անին այնքան գեղեցիկ եւ հրապուրիչ դարձեր էր, որ ամէն մարդ կը փափաքէր հոն ապրիլ եւ հոն մեռնիլ: Նոյնիսկ այդ ատենուան կաթողիկոսը, որուն անունը Սարգիս էր, իր աթոռը Աղթամարէն Անի փոխադրեց:

Անին ոչ միայն հրաշալի պալատներով եւ չէնքերով գեղեցկացած էր, այլ նաեւ հոն կային բազմաթիւ եկեղեցիներ: Ժողովուրդը կ'ըսէր. «Անիի հազար ու մէկ եկեղեցիները»:

Գագիգ Ա. երեսուն տարի խաղաղութեամբ եւ փառքով կառավարեց Հայաստանը եւ մեռաւ քաղցր յիշատակներով:

— Կը տեսնէ՞ք, զաւակներս, ասելուց Պապիկը Սուրէնն եւ Շուշանիկ ազատ թողել առաջ այդ իրիկուն: Երբ հայերն ազատ են եւ խաղաղութեամբ կ'ապրին, երբ օտարները չեն արշաւեր եւ չեն կոտորեր, բաղաքրթութիւնը շատ յառաջ կ'երթայ: Մի՛ մոռնաք, որ երբ միաբանութիւն կայ մեր մէջ, օտարները բարեկամ կը դառնան մեզի: անմիաբանութեան ժամանակ է, որ մեր թշնամիները կը շատնան:

— Մէյ մը տեսէք թէ մեր նախահայրերը ի՛նչ վիճակի մէջ դրած էին Անին, մեր բաղաքրթութեան եւ բարգաւաճումին կեդրոնը Միջին դարու մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԽԵ.

ԳԱԳԻԳ Ա.Ի ԾԱՋՈՐԴՆԵՐԸ ԾՈՎՀԱՆՆԷՍ–ՍՄԲԱՏ ԵՒ ԱՇՈՏ

(1020–1040)

Երբ Գագիկ Ա. մեռաւ, իր երկու զաւակներն սկսան իրարու դէմ կռուիլ գահին համար:

Առջինեկ զաւակը Ծովհաննէս–Սմբատ յարմար չէր Թագաւոր ըլլալու, որովհետեւ երկչոտ էր եւ պատերազմական գործէ չէր հասկնար. բայց, որովհետեւ անդրանիկ զաւակն էր, օրէնքով անոր կ'իյնար իր հօրը գահը:

Իսկ մէւս որդին Աշոտ քաջասիրտ եւ ճարպիկ երիտասարդ մըն էր, բայց, կըրտսեր զաւակն ըլլալուն համար, իրաւունք չունէր իր հօր գահին աչք տնկելու, որքան ատեն որ իր մեծ եղբայրը կար: Եթէ Ծովհաննէս–Սմբատ անզաւակ մեռնէր, այն ատեն միայն Աշոտ իրաւունք կը ստանար գահը բարձրանալու: Այս՝ օրէնք էր հայոց Թագաւորութեան մէջ:

Աշոտ իր չուրջը քանի մը կարեւոր համախոհներ հաւաքեց, եւ սկսաւ իր դիտաւորութիւնը ցոյց տալ, մասնաւոր կերպով

չեչտելով այն պարագան, որ իր մեծ եղբայրը անյարմար էր Թագաւորութիւնը կանգուն պահելու:

Այս առենները Վասպուրականի Արծրունեաց Թագաւորութեան գլուխը կը գտնուէր Սենեքերիմ իշխանը (1003), որ անցաւ Աշոտին կողմը եւ այժ տուաւ անոր պահանջներուն:

— Կը նկատէ՞ք, զաւակներս, Վասպուրականի Թագաւորները շարունակ կ'անցնէին անոնց կողմը, որոնք հակառակ էին Բագրատունեաց իշխանութեան եւ կամ այժ կուտային անոնց, որոնք ապօրինի պահանջներ ներկայացնելով՝ կը ձգտէին տկարացնելու Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը: Բացառութիւն են միայն մէկ երկու Արծրունիներ:

Աշոտ Սենեքերիմի օգնութեամբ քալեց Անիի վրայ: Ծովհաննէս–Սմբատ թէեւ լաւ բանակ մը ունէր իր ձեռքին տակ, բայց վախկոտ ըլլալուն համար չուարեցաւ մնաց՝ առանց ինչ ընելիքը գիտնալու:

Վրացի իշխան մը, որ Վրաստանի դեսպանն էր Անիի մէջ, անցաւ հայկական բանակին գլուխը եւ եկաւ Աշոտին ու Սենեքերիմին դէմ: Աշոտ տեսնելով օտար իշխանին յոխորտանքները՝ բարկացաւ եւ ձեռքին սուրը խլելով կտոր կտոր ըրաւ անոր գլուխը: Ծովհաննէս–Սմբատ փախաւ, անոր բանակին մէկ մասը գետին մէջ խեղդուեցաւ, իսկ Աշոտ կանգ առաւ Անիի դռներուն առջեւ: Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը եւ վրացիներու Գէորգ Թագաւորը մէջ ինկան

եւ աչխատեցան երկու եղբայրները հաչտեցնել: Հաչտութիւնը կնքուեցաւ հետեւեալ կերպով. Յովհաննէս–Սմբատ պիտի իշխէր Անիի եւ չրջակայ գաւառներուն վրայ, իսկ Աչոտ՝ պարսիկներու եւ վրացիներու սահմաններուն վրայ գտնուած գաւառներուն վրայ: Երկու եղբայրները հաւանեցան, բայց, յետոյ Աչոտ սկսաւ դժգոհիլ այդ կարգադրութենէն:

Աչոտ միչտ հակառակ գործեց իր եղբօր եւ աչխատեցաւ անոր իչխանութիւնը տկարացնել: Աչոտ վրացիներն ալ գրգռեց իր եղբօր դէմ: Յովհաննէս–Սմբատ գիչեր մը իր մայրաքաղաքէն դուրս մնալով՝ կ'իյնայ վրացիներու ձեռքը: Վրաց թագաւորը երեք հայկ. բերդեր իբրեւ փրկանք առնելով՝ զայն ազատ կը թողու:

Աչոտ այդ կարգադրութենէն գոհ չմնալով՝ ուրիչ միջոցներ կը խորհի իր եղբայրը մէջտեղէն վերցնելու համար: Օր մը սուտ հիւանդ ըլլալով՝ լուր կը ղրկէ Յովհաննէս–Սմբատին, որ գինք տեսնելու երթայ: Յովհաննէս–Սմբատ երբ Աչոտին կը մօտենար, որ պառկած էր անկողնին մէջ, կանխաւ ծուղակի մը մէջ կ'իյնայ: Աչոտ զայն կը յանձնէ իր իչխաններէն մէկին, որ անծանօթ տեղ մը տանի եւ անհետացնէ, բայց, այդ իչխանը, ընդհակառակը, զայն ուղղակի Անի կը տանի եւ իր գահին վրայ կը բազմեցնէ:

Վերջապէս Աչոտ ուրիչ փորձեր ալ կ'ընէ իր նպատակին հասնելու համար, բայց, չի յաջողիր եւ վերջնականապէս կը հրաժարի իր ծրագրէն:

— Կը տեսնէ՞ք, զաւակներս, Յովհաննէս–Սմբատ թէեւ վախկոտ էր եւ թոյլ, վերջապէս դիմացաւ իր եղբօր հակառակութիւններուն, եւ թագաւորեց հսաւ տարի: Ժողովուրդը զգուած էր Աչոտէն, թէեւ քաջ ու յանդուգն, եւ փարած՝ Յովհաննէս–Սմբատին, թէեւ վախկոտ եւ խոհեմ: Վերջ ի վերջոյ, այդ վախկոտ թագաւորը, սակայն, ծախեց Հայաստանը օտարին՝ միայն իր կաշին փրկելու համար: Այդ մասին պիտի պատմեմ վաղ իրիկուն:

ԳԼՈՒԽ ԽԶ.

ՆՈՐ ՓՈԹՈՐԻԿՆԵՐ ԴՈՒՐՍԷՆ

Երբ Աչոտ իր դաւերով եւ թշնամական արարքներով իր եղբօր իշխանութիւնը տկարացնել կը փորձէր, իր ճամբան բանալու համար դէպի գահը, Հայաստանի սահմաններուն վրայ նոր վտանգներ կը կուտակուէին:

Թուրքերն էին, որ կուգային: Տուղրիլ, Սելճուքներու իշխանը իր վայրենի բանակներով սկսաւ Հայաստանի վրայ յարձակումներ գործել:

Սելճուքները, վայրագ, կատաղի եւ արիւնարբու ցեղ մը, առաջին անգամ մտան Վասպուրական: Սենեքերիմ Թագաւորը չի կրցաւ զսպել զանոնք: Տուղրիլ սկսաւ աւերել եւ կոտորել: Այնքան այլանդակ կերպարանք ունէին Սելճուքները, որ ժողովուրդն անոնց տեսքէն ի՛ւր-Ախանար, կը սարսափէր:

Տուղրիլ Վասպուրական աւերակ դարձնելէ վերջ, մտաւ Բագրատունիներու Թագաւորութեան մէջ: Վասակ Պահլաւունի սպարապետը, որ Նիդ գաւառի Բզնի բերդին մէջ կը գտնուէր 500 զօրքերով յարձակեցաւ Տուղրիլի բանակին վրայ, մաւ անոր զօրքերուն մէջ եւ մէկ հարուածով սպան-

նեց Թշնամի բանակին պետերէն մէկը, «Եօթնագլուխ» խաբչիկ մը: Յետոյ Պահլաւունի սպարապետը հանգստանալու պահուն՝ կը սպաննուի դժբախտաբար, այնպիսի առեն մը, երբ մեր հայրենիքը պէտք ունէր անոր պէս քաջ եւ յանդուգն զօրապետներու:

Տուղրիլ չարունակեց իր բարբարոսութիւններն ամէն կողմ: Հայաստանէն յետոյ մտաւ Պարսկաստան եւ իր ձեռքին տակ առնելով՝ աւելի զօրացուց զայն:

Հայերը տեսան որ նեղ վիճակի մէջ կը գտնուէին. չորս կողմէն Թշնամիներ: Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորը միայնակ անկարող էր դիմադրելու Տուղրիլի վայրագութիւններուն, միւս կողմէն Յովհաննէս-Սմբատ Թոյլ էր եւ կռիւներէ հեռու մնացող: Ի՞նչ ընէին: Սենեքերիմ Թագաւորը մարդ ղրկեց Բիւզանդիոնի Թագաւորին, եւ յայտնեց, որ կը փափաքէր իր Թագաւորութիւնը (Վասպուրական) փոխանակել Սեբաստիոյ նահանգին հետ: Բիւզանդիոնի կայսրը ընդունեց այս առաջարկը: Սենեքերիմ Թագաւորն ալ իր զօրքով, պալատականներով եւն. փոխադրուեցաւ Սեբաստիա 1021 Թուականին, իսկ Վասպուրականը, ուր Արծրունիները Թագաւորեր էին 113 տարի, ինկաւ օտարներուն ձեռքը:

Այսպէս, երբ Սենեքերիմ Թագաւորը յուսահատած՝ Սեբաստիա կը փոխադրէր իր Թագաւորական գահը, միւս կողմէ Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը ուրիշ օտարի մը ծախելու գրաւոր

խոստումը կուտար:

Ի՞նչպէս պատահեցաւ այդ: Այս առեն-ներն ինչպէս կ'ըլլայ վրաց Գէորգ թագա-ւորը Բիւզանդիոնի կայսեր դէմ գլուխ կը բարձրացնէ: Յոյն կայսրը վրացիները հնա-զանդեցնելէ վերջ, կը մօտենայ Հայաստա-նի, որովհետեւ մեր վախկոտ թագաւորը դաշտնի կերպով օգներ էր վրաց բանակին: Յովհաննէս-Սմբատ այդ տեսնելով՝ անմի-ջապէս Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին հետ թուղթ կը ղրկէ յոյն թագաւորին, ա-նոր խոստանալով իր թագաւորութիւնը իր մահէն վերջ: Յոյն թագաւորն ալ դոհ մնա-լով այդ գրաւոր խոստումով, առանց Հա-յաստանի վրայ յարձակելու, ետ կը դառ-նայ, դէպի Բիւզանդիոն:

Այս դէպքը տեղի ունեցաւ 1024 թուա-կանին: Յովհաննէս-Սմբատ այդ քայլն ա-րաւ իր Աչոտ եղբօրմէն դաշտնի, որովհե-տեւ դաշնագրութիւնով ընդունուած էր որ Յովհաննէս-Սմբատի յաջորդը Աչոտը պի-տի ըլլար:

Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը այս ամօթալի առեւտուրին մէջ միջնորդ ըլլա-լուն համար, վարկէ իննկաւ, եւ թափառա-կան դարձաւ: Յովհաննէս-Սմբատ բարկա-ցաւ անոր դէմ եւ յետոյ կանչելով Անիի մէջ բանտարկեց զայն: Նոր կաթողիկոս մը ընտ-րած ըլլալով՝ ժողովուրդը ու կղերականու-թիւնը բարկացան թագաւորին դէմ եւ չու-զեցին ճանչնալ թագաւորին կաթողիկոսը: Վերջապէս Պետրոս Գետադարձի կողմնա-կիցները յաջողեցան եւ կաթողիկոսական

գահին վրայ վերահաստատեցին օրինական հայրապետը:

Քիչ էին արտաքին եւ ներքին խռովու-թիւնները, այդ ալ աւելցաւ հայոց մայրա-քաղաքին մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԽԷ.

ԿԻՐԱԿՈՍ ՔԱՀԱՆԱՑԻ ՎԱՏԱՍՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ԳԱԳԻԳ Գ.Ի ԽԱՐԽՈՒԼ ԳԱՀԸ

Բիւզանդիոնի կարսրը Վասիլ, որ Հայաստանի վաճառման թուղթը իր քով կը պահէր, կը մեռնի եւ անոր կը յաջորդէ իր եղբայրը Կոստանդին Բ.: Այս վերջինը մի-այն երեք տարի կը թագաւորէ: Իր մահ-ւան մահիճին մէջ, Կոստանդին, որուն մօտ կը մնար Վասիլի ձեռք բերած Հայաստանի վաճառման թուղթը, կը խղճահարի հայ ժողովուրդին դէմ կատարուած անիրաւու-թենէն՝ կը կանչէ Կիրակոս անունով քահա-նայ մը, եւ անոր կը յանձնէ Ցովհաննէս-Սմբատի ստորագրած թուղթը, յայտարա-րելով մեռնելէ առաջ, որ չուզեր իր եղբօր անիրաւութեան մասնակից ըլլալ:

Բայց Կիրակոս քահանան վատասըր-տութեամբ թուղթը փոխանակ հայոց թա-գաւորին յանձնելու, կը պահէ իր մօտ ա-պագայ ակնկալութիւններով: Վերջապէս, հայ կղերականութեան այս անամօթ մէկ անդամը թուղթը կը ծախէ Միքայէլ Բ. կայսեր:

Իսկ Ցովհաննէս-Սմբատ անհոգ եւ ան-տարբեր մնաց իր գահին վրայ, գիտնալով

հանդերձ որ իր մահէն վերջ Հայաստանն օտարին պիտի պատկանէր: Վերջին տարի-ներուն ամուսնացաւ Բիւզանդիոնի կարսր՝ Ռոմանոս Գ.ի եղբօր աղջկան հետ: Որդի մը ունեցաւ, բայց, երկար չապրեցաւ ան:

Ցովհաննէս-Սմբատ մեռաւ անժառանգ իր անուան կապելով ամենասեւ արատը — «Հայաստան վաճառող»ի անունը:

Ցովհաննէս-Սմբատէն ոչ շատ առաջ մեռած էր իր եղբայրը Աշոտ, որուն զաւա-կը Գագիգ, օրինական ժառանգորդն էր Հա-յաստանի գահին: Բայց, այդ գահը վաճառ-ուած էր արդէն իր հօրեղբօր ձեռքով: Գա-գիգ, որ անչափահաս ալ էր, ինքզինք գտաւ տակարացած, վաճառուած եւ անմխիթար երկրի մը գահին վրայ: Բագրատունեաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը՝ Անին պայքարի եւ աղմուկի բեմ դարձեր էր ար-դէն: Այս ներքին անկարգութիւններէն զատ, արտաքին թշնամութիւններն ալ կը սպառնային Հայաստանի անկախութեան:

Բիւզանդիոնի կայսրը՝ Միքայէլ Ե. իր քով ունեցած թուղթին համաձայն սկը-սաւ պահանջ ներկայացնել Անիի եւ շրջա-կայ գաւառներուն մասին:

Հայ ժողովուրդը սարսափած՝ այս ա-նիրաւ պահանջէն, միացաւ եւ մերժեց Մի-քայէլ Ե.ի պահանջը, բայց, այս միաբա-նութիւնն երկար չտեւեց: Կուսակցական կռիւներն սկսան քիչ վերջ: Կուսակցական պետերէն մին Վեստ Սարգիս Սիւնի տէրու-թեան խնամատար նշանակուած էր գահա-ժառանգին անչափահասութեան պատճա-

ռաւ: Հակառակ կուսակցութեան պետն էր Վահրամ սպարապետը, որ ազնիւ եւ հայրենասէր մարդ մըն էր եւ կ'աշխատէր պաշտպանել հայրենիքի անկախութիւնը:

Վեստ Սարգիս Սիւնի, թէեւ ճարպիկ էր, բայց, չատ փառամոլ եւ անխիղճ: Տէրութեան բոլոր գանձերն իր ձեռքն էին: Տէրն ըլլալով նաեւ բերդերուն եւ ամրութիւններուն՝ կը փափաքէր Հայաստանի թագաւորական աթոռն իրեն պահել: Ան որոշած էր հակառակ պարագային՝ Անին եւ շրջակայ գաւառները յանձնել Մանուէլ Ե. կայսեր:

Հայերը նախ մերժեցին Բիւզանդիոնի կայսեր պահանջը: Ասոր վրայ բիւզանդացիները բարկացան եւ Վեստ Սարգիսի կուսակցական եւ անձնական վատ նկատումներէն քաջալերուած՝ բազմաթիւ զօրքերով յարձակեցան Հայաստանի վրայ:

Այս տակնուվրայութենէն օգտուեցաւ նաեւ Դաւիթ Բագրատունի իշխան մը, որ ուզեց աւելի օգուտ քաղել: Ան ալ սկսաւ յարձակումի մը իր հայրենիքին դէմ թագաւոր ըլլալու մտքով եւ յաջողեցաւ: Շարք մը գաւառներու վրայ թագաւոր հռչակեց ինքզինք 1035–ին՝ եւ իշխեց մինչեւ 1046:

ԳԼՈՒԽ ԽԸ.

ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ ԿԱՊԱՀՈՎԻ ԳԱԳԻԳԻ ԳԱՀԸ

(1042–1045)

Բիւզանդիոնի կայսրը նոր բանակ մըն ալ ղրկեց Հայաստան, կարծես թէ եղածները չբաւէին: Անիի առջեւ կռիւն սկսաւ: Հայ ժողովուրդը զայրացած՝ հերոսական ճիգ մը ըրաւ Վահրամ սպարապետի առաջնորդութեամբ եւ յաջողեցաւ բիւզանդական բանակները: Յոյն բանակին մէկ մասը կոտորուեցաւ, իսկ վախկոտները Ախուրեան գետին մէջ խեղդուեցան: Վահրամ սպարապետ դժուարութեամբ կրցաւ մեղմացնել հայկական զօրքին արդար կատաղութիւնը:

Այս անակնկալ եւ փառաւոր յաղթութեամբ զօրացաւ Վահրամ սպարապետին կուսակցութիւնը, իսկ երեսէ իննկաւ Վեստ Սարգիս Սիւնին: Յաղթական կուսակցութիւնն անմիջապէս Վահրամ սպարապետի դեկավարութեամբ Աչոտի տղան Գագիկը Անի բերել տուաւ եւ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի ձեռքով թագաւոր օծեց զայն մեծ փառքով ու շուքով:

Գագիկ Բ. տակաւին պատանի՝ գահ բարձրացաւ 1042–ին եւ իշխեց միայն երեք

տարի, մինչեւ 1045: Թէեւ պատանի,— հազիւ 16 տարեկան,— Գագիկ Բ. լաւ կրթըւած էր եւ մարմնով ալ վայելուչ եւ գրաւիչ: Ան ժառանգած էր նաեւ իր հօր՝ Աշոտի քաջասրտութիւնը: Վահրամ սպարապետը զայն առաւ իր խնամքին տակ: Երկրին վիճակն սկսաւ լաւնալ, բայց, հակառակորդ կուսակցութիւնը հանգիստ չթողուց ո՛չ պատանի թագաւորը եւ ո՛չ ալ Վահրամ սպարապետը:

Հակառակորդ կուսակցութեան պետը՝ Վեստ Սարգիս մտած էր Անիի միջնաբերդը եւ դուրս չէր ելներ: Գագիկ Բ. անձամբ անոր քով դնաց եւ փորձեց համոզել զայն: Վեստ Սարգիս թէեւ հեռացաւ Անիէն, բայց հաստատուեցաւ ուրիշ բերդի մը մէջ եւ շարունակեց իր դաւաճանական ընթացքը:

Վեստ Սարգիս բանակցելով բիւզանդացիներուն հետ, կը ջանար ծախել հայկական անկախութեան որբանը, Անին Բիւզանդիոնի յանձնելով, քանի որ իր ձեռքը չէր մնացեր:

Գագիկ Բ. յարձակեցաւ դաւաճանին վրայ եւ զայն գերի բռնեց: Ցետոյ Գագիկ ելաւ Թուրքերուն դէմ, որոնք Հայաստանի կը սպառնային: Գագիկ լաւ ջարդ մը տուաւ Թուրքերուն:

Գագիկ Բ. այս յաջողութիւններէն քաջալերուած՝ ներեց Վեստ Սարգիսին, մտածելով, որ ան այլեւս անվնաս դարձեր էր: Ոչ միայն ներեց, այլ նաեւ բարձր պատիւներու արժանացուց զայն: Բայց, Գագիկ Բ. շատ սխալեցաւ: Վեստ Սարգիս նորէն

սկսաւ դաւաճանել Անիին: Բիւզանդիոնի կայսրը դարձեալ սկսաւ Անին պահանջել Վեստ Սարգիսի թելադրութիւններէն քաջալերուած: Ուստի դեսպան ղրկեց Գագիկ Բ.ի մօտ եւ կրկնեց իր նախորդներուն պահանջը: Գագիկ Բ բնականաբար պիտի մերժէր: Ասոր վրայ, բիւզանդացիները նորէն Հայաստան արշաւեցին Անին գրաւելու համար: Բարեբախտաբար, բիւզանդական բանակը պարտուեցաւ եւ ետ դարձաւ: Բիւզանդիոնի կայսրն ալեւի բարկացաւ եւ ալեւի զօրաւոր բանակ մը Հայաստան ղրկեց, միեւնոյն ժամանակ արաբ ոստիկան մը դրդռելով որ արեւելքէն յարձակէր Հայաստանի վրայ:

Գագիկ չյուսահատեցաւ: Նախ արաբ ոստիկանը ընծաներով ետ ղրկեց, յետոյ յարձակեցաւ բիւզանդական բանակին վրայ եւ խորտակեց անոր ոյժը: Այլեւս կայսրը հրաժարեցաւ Անին գրաւելու գաղափարէն:

ԳԼՈՒԽ ԽԹ.

ԴԱԻԵՐ՝ ԱՆԻԻ ԵՒ ԳԱԳԻԿ Բ.Ի ԴԷՄ

Գագիկ Բ. յաղթանակէն վերջ անդրադարձաւ իր սխալին: Անմիջապէս հասկցաւ, որ վերջին պատերազմին բուն պատճառը Վեստ Սարգիսն էր, զոր սիրաշահելու համար պաշտօններու եւ պատիւներու արժանացուցեր էր, հակառակ անոր վատ եւ խառնակիչ ընթացքին:

Գագիկ Բ. ուզեց պատժել զայն իբրեւ հայրենիքի դաւաճան, բայց Վեստ Սարգիս իր չողոքորթ ձեւերով եւ կեղծաւոր վերաբերումով՝ Գագիկի միտքը փոխեց, եւ ամէն յանցանք հակառակորդ կուսակցութեան պետերուն վրայ նետեց: Գագիկ Բ. ա՛յնքան չատ տարուեցաւ Վեստ Սարգիսի խորամանկ լեզուէն, որ թշնամացաւ իր նախկին պաշտպաններուն եւ գործակիցներուն դէմ եւ Վեստ Սարգիսն իր մօտ պահեց իբրեւ հաւատարիմ խորհրդական:

Գրիգոր Պահլաւունի, որ չատ մը կռիւներու մէջ օգներ էր Թագաւորին, եւ ի դերեւ հաներ՝ Վեստ Սարգիսի դաւերը Անիի դէմ, զզուած եւ ձանձրացած՝ մեկնեցաւ Բիւզանդիոն: Պահլաւունի մեծ պատիւներու եւ փառքերու հասաւ իր խմաստութեամբ եւ խոհականութեամբ: Ասոր վրայ, Գագիկ Բ.

աւելի զօրացուց իր կասկածները Պահլաւունիի մասին: Գագիկ մտածեց.— Ի՛նչպէս կրնայ ըլլալ որ Պահլաւունին այսքան բարձրանայ Բիւզանդիոնի մէջ, քանի որ ան հակառակ գործած էր կայսեր. ըսել է որ ան Հայաստանի դաւաճան մըն էր»:

Գագիկ Բ.ի այս տրամաբանութիւնը սխալ էր: Այդպէս մտածելով, աւելի պատեհութիւններ տուաւ Վեստ Սարգիսին, որ ազատ ղգալով ինքզինք՝ սկսաւ դաւել Գագիկ Բ.ի եւ Անիի դէմ:

Այս առենները Բիւզանդիոնի կայսրը Անին ձեռք բերելու ամէն յոյս կորսնցուցեր էր: Բայց, Վեստ Սարգիս նոր յոյսեր տուաւ անոր, ձեռք բերելու նոր հնարք մը ցուցնելով: Ի՞նչ էր այդ: Վեստ Սարգիս լուր ղրկեց Բիւզանդիոնի կայսեր, թելադրելով անոր որ Գագիկ Բ. ու անոր համախոհները Պոլիս կանչէր իբրեւ բարեկամ. այս կերպով, կը չեշտէր Վեստ Սարգիս, պատեհութիւն պիտի ունենար Անին յոյներուն յանձնելու:

Բիւզանդիոնի կայսրը չատ ուրախացաւ այս թելադրութեան վրայ, եւ սկսաւ բարեկամի պէս նամակ գրել հայոց թագաւորին, զայն Բիւզանդիոն հրաւիրելով: Գագիկ Բ. թերեւս կասկածելով՝ մերժեց կայսեր հրաւէրը: Կայսրը դարձեալ գրեց եւ երդումներով վստահացուց զայն, որ ոեւէ վնաս չպիտի հասնէր անոր՝ իր մայրաքաղաքին մէջ: Գագիկ Բ. գիտէր որ յոյները նենգ էին, եւ վերջնականապէս մերժեց կայսեր երդմնալից հրաւէրն ալ:

Ասոր վրայ, մէջ ինկան Վեստ Սարգիս, Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսն ու ուրիշ նախարարներ, եւ համոզեցին երիտասարդ թագաւորը, որ չմերժէր կայսեր բարեկամական հրաւէրը: Անոնք խօսք տուին եւ երդում ըրին, որ իր բացակայութեան՝ ամէն գնով պիտի պաշտպանէին մայրաքաղաքն ու Հայաստանի թագը:

Վերջապէս Գագիկ Բ. համոզուեցաւ եւ մայրաքաղաքին բանալիները կաթողիկոսին յանձնելով՝ ճամբայ ինկաւ դէպի Բիւզանդիոն:

Կայսրը զայն ընդունեց մեծ պատիւներով, բայց քիչ յետոյ բերանը բացաւ եւ սկսաւ դարձեալ Անին պահանջել:

Գագիկ Բ. հասկցաւ որ ծուղակի մէջ ինկած էր. Ի՞նչ ընէր: Բողոքեց իր դէմ կազմուած այս դաւերուն դէմ եւ բացարձակապէս մերժեց կայսեր պահանջը: Ասոր վրայ, կայսրը կատաղեցաւ եւ զայն աքսորեց Պոլսոյ մօտ գտնուած Իշխանաց կղզիներէն մէկին մէջ:

Երբ այս դէպ լուրը Հայաստան հասաւ, հայ նախարարները հաւաքուեցան եւ սկսան մտածել ճամբայ մը գտնելու համար: Բայց, անոնք ալ չկրցան համաձայնիլ որոշ կարգադրութեան մը շուրջ:

Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոս կայսեր լուր ղրկեց, ըսելով որ պատրաստ էր Անիի բանալիները յանձնելու, եթէ իրեն վարձատրութիւն մը ըլլար: Կայսրը տուաւ հայ կաթողիկոսին՝ ինչ որ ան կը պահանջէր, եւ անկէ ետացաւ Անիի բանալիները:

Բիւզանդիոնի կայսրը հոգեպէս չարչարելու համար հայոց երիտասարդ թագաւորը, զայն բերել տուաւ իր աքսորավայրէն եւ հացկերոյթի մը մէջ անոր ցոյց տուաւ այն նամակը, զոր կաթողիկոսն ու հայ դաւաճան իշխանները գրած էին, Անիի բանալիները յանձնելու առիթով:

Գագիկ Բ. յուզուած՝ բողոքեց այս դաւերուն դէմ եւ Աստուծոյ պատիժը կանչեց իր դաւաճան իշխաններուն եւ նախարարներուն վրայ:

Այլեւս ամէն յոյս կորսուած էր: Բողոք եւ անէծք ոչ մէկ արդիւնք ունեցան: Վերջապէս 1045–ին ստիպուեցաւ համակերպիլ կատարուած իրողութեան եւ իր թագաւորութեան փոխարէն ընդունիլ Կապադովկիոյ Պիզու քաղաքը եւ պալատ մը՝ Ոսփորի ափերուն վրայ: Կայսրը անոր յատկացուց նաեւ կայսերական ռոճիկ մը:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՄԷՋ (1080–1375)

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը.

Հայ իշխանութիւններ Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ

Հայերը չատ կանուխէն առեւտրական յարաբերութեան մէջ էին Կիլիկիոյ հետ: Աստուածաշունչին պատմածին համաձայն՝ հայերը կամ նախահայերը առեւտուր կ'ընէին փիւնիկեցիներուն եւ եգիպտացիներուն հետ: Այս յարաբերութիւնն աւելի ամրացաւ Տիգրանի յաղթական արշաւանքներէն յետոյ: Հայերը այս յաղթութիւններուն շնորհիւ ցրուեցան դէպի արեւմուտք եւ Փոքր Ասիա: Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն յետոյ, մարզպաններու եւ ոստիկաններու օրերուն, ինչպէս նաեւ Բագրատունեաց փոթորկալի իշխանութեան ժամանակ եւ յետոյ, հայերը տարածուեցան դէպի Կիլիկիա, եւ իրենց բնակութիւնը հաստատեցին Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ: Արդէն տասնեմհինգերորդ դարուն՝ հայերը մրցիլ սկսեր էին բազմութեամբ տեղացի Յոյներուն հետ: Այդ ատենները Տաւ-

րոսի մէկ ընդարձակ ճիւղին՝ Ամանոսի վրայ (Սեւ լեռ — կեավուր տաղ) յոյն եւ ասորի վանքերու կողքին կային նաեւ բազմաթիւ հայ վանքեր, ուր հայ կրօնաւորները իրենց լեզուով եւ ծէսով պաշտօն կը մատուցանէին եւ ուսմամբ կը զբաղէին: Ասոնցմէ զատ, հայ գաղթականներու առաջնորդները քանի մը ամուր տեղեր գրաւեր եւ ինքնագլուխ իշխանութիւններ կազմեր էին Կիլիկիոյ մէջ: Այս չարժման ոյժ կուտար Բիւզանդիոն, որուն նպատակն էր պատնէշ կանգնեցնել Մահմետականութեան դէմ: Այդ իշխաններն էին Վասիլ, Քեսունի իշխանը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է Գող մականունով. Օշին, բնիկ արցախեցի, որ մահմետականներէն խլեց Լամբրոնը եւ դղեակն ալ իբրեւ ժառանգութիւն ստացաւ Ալեքս Կոմնենոս կայսրէն, իսկ եղբայրը՝ Բազունի տէր դարձաւ Տարօնի: Այս իշխաններէն էր նաեւ Ապիրատ իշխանը, Ներսէս Շնորհալիի հայրը, որ իր բնակութիւնը հաստատեր էր Վերին Եփրատի կողմերը՝ Ծովք ամուր դղեակին մօտ:

Կիլիկիոյ քաղաքական կացութիւնն այսպէս էր, երբ Ռուբէն իշխանը, Գագիկ Բ.ի մերձաւոր ազգականը վճռեց Գագիկի անարգական մահուան վրէժը լուծել Յոյներէն, եւ հայ ազգն ազատելասոնց հարբուտահարութենէն: Իր նպատակին չուտ եւ դիւրին հասնելու համար, Ռուբէն իշխանը հաստատուեցաւ Տորոսի բարձունքներուն

վրայ: 1080 թուականին իր կուսակիցներով հոն գնաց, եւ իր բնակութիւնը հաստատեց Գոռոմոզոլ գիւղին մէջ, Բարձրաբերդի շրջակայքը: Տեղացի հայերը չուտով խըմբուեցան Ռուբէնի դրօշին տակ: Ռուբէն իշխանն անոնց օգնութեամբ Տորոսի լեռները չուտով մաքրեց Յոյներէն եւ իր տիրապետութիւնը հաստատեց այն կողմերը:

Կիլիկիոյ աշխարհագրական դիրքը.— Կիլիկիան կը կազմէ Փոքր Ասիոյ հարաւարեւելեան մասը: Անոր հին սահմանն էր հիւսիսէն՝ Կապադովկիա, արեւմուտքէն՝ Պամփիւլիա, արեւելքէն՝ Ասորիք եւ հարաւէն՝ Միջերկրական ծով:

Կիլիկիա կը բաժնուի երկու մասի. 1) Դաշտային Կիլիկիա, պտղաբեր, գուարճալի եւ անտառախիտ երկիր մը՝ մանաւանդ հիւսիսային մասը, եւ 2) Լեռնային կամ Քարային Կիլիկիա, որ ցուրտ եւ անբերրի երկիր մըն է, ծածկուած՝ վեհափառ անտառներով:

Կիլիկիոյ նշանաւոր քաղաքներն էին՝ Տարսոն, որուն մէջէն կ'անցնի Կիտնոս գետը. Սիս, որուն շրջակայքը կը գտնուէին հռչակաւոր Դրազարկ եւ Արքակաղին վանքերը, Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ոստանը. նշանաւոր էին նաեւ Անարզաբա, Ատանա, Մամեստիա կամ Մսիս, Այաս, Գերմանիկ կամ Մարաշ, Ուլնիա (Զէյթուն) եւ Աչէ (Հաճին): Երկրին նշանաւոր բերդերն էին՝ Վահկա, Բարձրաբերդ, Կապան, Սիմանա-

կլայ, Լամբրոն եւ ուրիշ ամրոցներ եւ դղեակներ:

Կիլիկիան ունի անմատչելի լեռներ եւ կիրճեր, որոնք ռազմագիտական կարեւոր դիրքեր են պատերազմիկներու համար:

Այսպիսի հոզմասի մը վրայ էր, որ բարձրացաւ անգամ մըն ալ հայկական դըրօշը Ռուբէնի միջոցաւ, որ տասնեւվեց տարի վարեց իր իշխանութիւնը հայրաբար խըրնամելով եւ հովանաւորելով ժողովուրդը եւ իր գերիշխանութեան տակ առնելով հեռատես մերձակայ հայ իշխանները, որոնք Ռուբէնի իշխանութեան աճելուն եւ զարգանալուն չատ նպաստեցին:

Ռուբէնին յաջորդեց իր որդին Կոստանդին Ա. (1095), որ յոյներու ձեռքէն քանի մը ամուր բերդեր գրաւեց, եւ իր իշխանական գահը հաստատեց Վահկայ ամրոցին մէջ:

Կոստանդինի օրով հայերն սկսան ուղղակի յարաբերութիւն մշակել արեւմտեան ազգերուն հետ, որոնք այդ առեններէն բազմութեամբ կ'երթային դէպի Արեւելք, Ս. երկիրն ազատելու համար եգիպտացիներուն ձեռքէն: Ասոնք Խաչակիրներն էին, որոնք ամէն տեսակ աջակցութիւն ցուցին Հայերէն: Կոստանդին Ա. Խաչակիր իշխաններէն ստացաւ Մարքիզ տիտղոսը իր մատուցած ծառայութեան համար, որովհետեւ Կոստանդինն էր, որ ճամբայ ցոյց տուաւ Խաչակիրներուն եւ պաշար ղրկեց անոնց՝ Անտիոքի պաշարման ժամանակ:

Կոստանդին մեռաւ 1,100 թուին, եւ թաղուեցաւ իր հօր մօտ, Կաստաղօն վանքին մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԾԱ.

ՔԱՋ ԵՒ ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԹՈՐՈՍ ԻՇԽԱՆ

Կոստանդին Ա.-ի յաջորդեց Թորոս Ա. որ կառավարութեան սանձը ձեռքն առնելուն պէս զայն բարեկարգելու եւ երկիրն ընդարձակելու եռեւէ եղաւ (1,100): Նախ՝ գնաց յոյներուն վրայ, Անարզաբա քաղաքը գրաւեց իր չրջականերով, եւ կայսեր զօրքերը հալածեց այն կողմերէն:

Գոնիայի Սելճուքներն ու Թուրքմէններըը թերեւս դրդուած՝ Յոյներէն, յարձակեցան Կիլիկիոյ վրայ եւ երկու անգամ թալանեցին եւ աւերեցին Անարզաբա գաւառը: Թորոս առաջքն առաւ այդ ասպատակութիւններուն, եւ այլազգիները դուրս քշեց երկրէն: Թորոսին օգնեցին Գող Վասիլ) եւ Լեւոն իշխան, Թորոսի եղբայրը: Թորոսի համբաւը բարձրացաւ այս յաջողութիւններուն չնորհիւ: Օտարներն ալ ճանչցան անոր իշխանութիւնը եւ Կիլիկիան կոչեցին երկիր Թորոսի:*

Քիչ յետոյ, Թորոս դարձեալ իր զէնքը

*) Լեւոն Շանթի «Ինկած Բերդին Իշխանուհին» թատերախաղը այս Գող Վասիլի կեանքէն կազմուած է:

դարձուց Յոյներուն դէմ, որովհետեւ ատոնք հայերու ամենէն վտանգաւոր ու դաւադիր թշնամին էին: Հիւսիսային կողմէն իր տէրութիւնը տարածեց մինչեւ Կապադովկիա:

Ուզեց ձեռք ձգել նաեւ Կիպիստրա բերդը, երկրին հիւս. սահմանը ապահով վիճակի մէջ դնելու մտքով: Այդ բերդին կ'իշխէին տակաւին Մանդալեան եղբայրները, Դաւիթ Թագաւորի սպաննիչները: Թորոս գրաւեց այդ ջերդը եւ չափով մը լուծեց հայ տարաբախտ Թագաւորին վրէժը: Բերդը գրաւելէն վերջ, ուզեց տեսնել հոն պահուած գանձերը: Երբ Դաւիթ Թագաւորին սուրն ու զգեստները բերուեցան, հայերը սկսան արտասուել, իշխանապետէն մինչեւ յետին զինուորը: Յոյն իշխաններէն մին տեսնելով այդ արտասուքը, կռահեց, որ վերջը բարին չէր, ուստի փախաւ, եւ ինքզինք վար նետեց բերդէն: Երկրորդը եղբայրը յուսահատի մը յանդգնութեամբ Թորոսին սպառնալով ըսաւ. «Ի՞նչ պատասխան պիտի տաս յոյն կայսրին, մեզ, իր իշխաններն այսպէս չարչարելուդ համար»: Թորոս դոչեց. «Դուք ի՞նչ պատասխան տուիք հայոց ազգին, երբ անոր Թագաւորն սպաննեցիք»: Այս խօսքէն վերջ տեղն ու տեղը սպաննեց յոյն իշխանը, եւ բերդին մէջ պահակներ ձգելով՝ դարձաւ Վահկա՝ իր հետն առնելով երրորդ յոյն իշխանը:

Քաջ եւ իմաստուն Թորոս իշխանը մեռաւ 1123-ին եւ թաղուեցաւ իր կառուցած Դրազարկ վանքին մէջ:

ԳԼՈՒԽ ԾԲ.

ԼԵՒՈՆ Ա. ՔԱՋ, ԲԱՑՑ ԱՆԽՈՐՀՈՒՐԴ

Թորոսին յաջորդեց Լեւոն Ա. իշխանը, որ հետեւեցաւ իր եղբօր օրինակին, եւ Յոյներէն գրաւեց Մամեստեան եւ նոյնիսկ Տարսոն մայրաքաղաքը, եւ գրեթէ ամբողջ Կիլիկիոյ տէր դարձաւ: Սակայն, պէտք է ըսել, որ Լեւոն Ա. չունէր իր եղբօր խմաստուքիւնն ու խոհականութիւնը, թէեւ քաջ էր եւ յանդուգն: Լեւոն Ա. պատճառ դարձաւ Ռուբինեան իշխանութեան ժամանակաւոր անկման:

Նախ՝ Լեւոն Ա. միաբանեցաւ Անտիոքի Ռոժեր իշխանին հետ եւ օգնեց անոր, որ Թուրքերուն ձեռքէն առնէր Ազազ բերդաքաղաքը: Բայց, յետոյ, իր զինակից հետ աւրուեցաւ, թշնամացաւ, եւ Թուրքերուն հետ դաշնակցեցաւ: Յետոյ քալեց Անտիոքի վրայ եւ լատին իշխանը նեղ վիճակի մէջ ձգեց (1130): Քանի մը տարի յետոյ Ռոժերի յաջորդը Պոհեմոնդ Մարաշի Պալտուին կոմսին հետ միաբանեցաւ, եւ Լեւոն Ա. ծուղակի մէջ ձգելով բռնեց ու Անտիոք տարաւ բանտարկեց զայն (1135): Իր ազատութիւնը ձեռք բերելու համար, Լեւոն Ա. պարտաւորուեցաւ վերադարձնել Ատանա

եւ Մամեստիա քաղաքները, վճարել 60,000 դահեկան եւ իր մէկ որդին ալ պատանդ ձգել իր թշնամիին մօտ: Բայց, ազատուելէն վերջ, կռուի մտաւ, քաղաքները խլեց, Անտիոքցիներու երկիրը ասպատակեց, եւ Պոհեմոնդը դրաւ նեղ դրութեան մէջ, ու պատանդը ազատեց: Լեւոն Ա. եւ Պոհեմոնդ հաշտուեցան:

Այս ժամանակներուն մէջ, Լեւոն օգնեց Անտիոքցիներուն, որոնք կռիւ ունէին Յովհաննէս Կոմնինոս կայսեր հետ չատ յիմար պատճառով մը: Լեւոն Ա. անցաւ հայ ուլաթին բանակի մը գլուխը եւ գնաց անխորհուրդ կերպով պաշարելու Սելեւկիան: Յոռամանկ կայսրը ձգեց Սելեւկիան եւ Կիլիկեան Դռնէն մտաւ Լեւոնի երկիրը եւ սկսաւ քաղաքներուն վրայ յարձակիլ: Մամեստիա, Ատանա, Տարսոն յանձնուեցան առանց ընդդիմութեան: Կայսեր զօրքերն արդէն Անարզաբայի առջեւ էին, երբ Լեւոն Ա. եկաւ անձամբ այդ քաղաքը պաշտպանելու: Անարզաբացիները պատերազմեցան Յոյներու դէմ՝ մեծամեծ քարեր գլորելով անոնց վրայ: Կայսրը յուսահատեցաւ եւ որոշեց վերցնել պաշարումը. վերջին պահուն՝ իր որդին Իսահակ խորհուրդ տուաւ քիչ մըն ալ համբերել եւ նոր փորձ մըն ալ ընել: Հայրը մտիկ ըրաւ որդիին: Լեւոն տեսնելով որ չպիտի կրնար ազատել քաղաքը, քաշուեցաւ եւ իր զօրութիւնը կեդրոնացուց Վահկա բերդին մէջ: Կայսրը նուաճեց Անարզաբան, եւ գնաց Վահկան գրաւելու: Անտիոքցիները օգնութեան հասան Լեւոնին: Կայսրը, որ

ինքնայատուկ ռազմական թաքթիք մը ունէր, Վահկայի մօտ գունդ մը թողուց եւ Անտիոքի վրայ յարձակեցաւ: Այս միջոցաւ յաջողեցաւ անտիոքցիները ստիպել, որ իրենց գլխուն ճարը նայէին, բաժնուելով Լեւոնէն: Երկու դաշնակիցները բաժնուեցան եւ տկարացան. Կոմնինոս կայսրը նուաճեց երկուքն ալ: Լեւոն անճնատուր եղաւ պաշարի պակասութեան պատճառաւ, եւ իր երկու որդիներուն՝ Թորոսի եւ Ռուբէնի հետ Բիւզանդիոն տարուեցաւ 1136 թուին:

Բիւզանդիոնի մէջ, իր անդրանիկ որդիին՝ Ռուբէնի տառապանքներուն ականատես եղաւ: Ծոյները Ռուբէնի աչքերը հանեցին եւ յետոյ սպաննեցին: Լեւոն սրտին ցաւէն մեռաւ բանտի կապանքներուն մէջ (1141): Թորոս*) իշխանազունը մնաց Բիւզանդիոն, մինչեւ որ ազատեցաւ անկէ եւ գնաց իր հայրենի իշխանութիւնը վերականգնելու:

---

*) Մերենցի »Թորոս Լեւոնի» պատմական վէպը գրուած է Թորոսի կեանքին շուրջ:

ԳԼՈՒԽ ԾԳ.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՆԿՈՒՄ.— ԹՈՐՈՍ ԼԵՒՈՆԻ

Լեւոն Ա.ի գերութեամբ կիլիկեան իշխանութիւնը չնչուեցաւ եւ ժողովուրդն ինկաւ կայսեր գերիշխանութեան տակ: Ծոյները կողոպտեցին, քանդեցին ու սրբապղծեցին ամէն ինչ: Ծոյն կառավարիչները պատեհութիւն տուին Թուրք եւ լատին իշխաններուն, որ հետզհետէ նուաճէին երկիրը: Այս առեն չատ զօրացաւ Ահմէտ Մելիք Ամիրան, եւ յոյներուն ձեռքէն խլեց Վահկան, Կապանը եւ ուրիշ ամրոցներ ու քաղաքներ: Ցովհ. Կոմնենոս կայսրը Կիլիկիա անցաւ իր հետն առնելով Թորոսը, Լեւոնի կրտսեր որդին, որ Բիւզանդիոն կը մնար եւ հօր՝ Լեւոնի մահէն յետոյ բիւզանդական բանակին մէջ կը ծառայէր: Այս արշաւանքին մէջ կայսրը սպաննուեցաւ եւ իր զօրքը ետ դարձաւ: Թորոս յարմար առիթէն օգտուելով՝ փախաւ բանակէն եւ հայ քահանայի մը յայտնեց իր ինքնութիւնը: Հայերը հետզհետէ հաւաքուեցան Թորոսի շուրջը: Եկան նաեւ Թորոսի երկու եղբայրները՝ Ստեփանէ եւ Մլեհ, որոնք մինչեւ այդ ա-

տեն Հալէպ կը մնային, Նուրբէտտին Սուլթանին պալատը: Կարճ միջոցի մը մէջ 10,000 կտրիճներ հաւաքուեցան Թորոսի դրօշին տակ (1145): Թորոս յարձակեցաւ լեռնային ամրոցներուն վրայ եւ գրաւեց Վահկա բերդը, յետոյ Սեմանակլա եւ Առիւծ բերդերը: Ապա, կամաց կամաց լեռներէն իջաւ եւ յարձակեցաւ դաշտային մասերուն վրայ. իրարու եռեւ գրաւեց Ատանա, Անարզաբա, Թիլ եւ Մամեստիա, կոտորելով յոյները եւ հռչակելով դարձեալ հայկական անկախութիւնը:

Մանուէլ Կոմնենոս կամ Կիւ Մանուէլ լսեց Կիլիկիոյ լուրերը և իր Անդրոնիկոս հօրեղբօրորդին Կիլիկիա ղրկեց նուաճելու համար Թորոսը (1152): Թորոս տեսաւ, որ Թշնամիները չատուր էին, և թէ անոնց մէջ ցեր էին քանի մը հայ իշխաններ. ուստի խոհեմութիւն սեպեց պաշտպանողական դիրք բռնել Մամեստիոյ մէջ: Յոյները պաշարեցին զայն. Թորոս մտածեց, որ չպիտի կրնար երկար դիմանալ պաշարի անբաւականութեան պատճառաւ, ուստի որոշեց անձնատուր ըլլալ: Բանակցութիւն կատարեց Անդրոնիկոսի հետ, առաջարկելով, որ կայսրը ճանչնար իր հայրերուն իրաւունքը: Անդրոնիկոս առաջարկեց անպայման անձնատուութիւն: Թորոս բարկացաւ, եւ անձրեւոտ ու խաւար դիշեր մը, մինչ Անդրոնիկոս զբօսանքի եւ կերուխումի մէջ էր, պարիսպին մէկ մասը քանդեց, զօրքը դուրս հանեց եւ Թշնամիին կռնակէն յարձակելով՝ լաւ ջարդ մը տուաւ յոյներուն: 12,000 հո-

դիէն չատ քիչերը միայն ազատեցան և Անդրոնիկոսի հետ փախան: Թորոս հալածեց զանոնք մինչեւ Անտիոքի սահմանները, եւ դերիներով վերադարձաւ Մամեստիա: Գերիներուն մէջն էր Լամբրոնի Օշինը, Օշին Ա.ի թոռը եւ Ներսէս Լամբրոնացիի հայրը, որ իր փրկանքին կէսը՝ 12,000 ոսկի տուաւ, իսկ միւս կէսին տեղը՝ իր Հեթում որդին պատանդ տուաւ: Յետոյ, Հեթում չատ սիրելի եղաւ Թորոսին, որ իր փեսան ըրաւ զայն եւ Լամբրոն ղրկեց:

Կիւ Մանուէլ լսեց իր զօրքերուն փախուստը, եւ Գոնիայի Մաղսուտ Սուլթանը Թորոսի դէմ գրգռեց վատաբար: Սուլթանը մտաւ Կիլիկիա, բայց, վախցաւ Թորոսէն եւ ետ դարձաւ ամօթաբար: Երկրորդ անգամ աւելի մեծ զօրութեամբ յարձակեցաւ, պաշարեց Մամեստիա եւ Անարզաբա, բայց, ի զուր. կանգ առաւ Թիլ ամրոցին առջեւ: Բայց, բնութիւնը օգնեց հայերուն. Սուլթանին բանակը զոհ գնաց ժանտախտին: Մաս մըն ալ կոտորուեցաւ Ստեփանէի գունդին կողմէն: Սուլթանը չուարեցաւ եւ ետ դարձաւ: Թորոս նոյն տարին արդէն աստիճանակելով Սուլթանին հասեր էր: Իր բերած աւարէն չատ աւելին գտաւ Թիլ ամրոցին առջեւ (1154):

Այս ձախորդութենէն յետոյ, Կիւ Մանուէլ նոր գործիք փնտռեց, եւ գտաւ: Այս նոր գործիքն եղաւ Անտիոքի իշխանին խնամակալը Րընօ–տը–Շաղիյօն, որուն յարձակման առջեւ Թորոս ստիպուեցաւ տեղի տալ, մինչեւ որ նոր զօրք ժողվեց եւ Ալեք-

սանտրեդի մօտ մղեց արիւնահեղ ճակատամարտ մը: Բընօ նոր ոյժեր օգնութեան կանչեց. Թորոս խոհեմութեամբ քանի մը բերդ յանձնեց անոնց՝ Անտիոքի սահմանին վրայ, եւ հեռացուց զանոնք: Բընօ մինակ մնաց, եւ կայսրէն խոստացուած կաշառքը ստացած չըլլալով, հաշտուեցաւ Թորոսին հետ: Թորոս ազատեցաւ եւ տիրեց ամբողջ Կիլիկիոյ, և Փռիւգիայի ու Իսաւրիայի լեռնամասերը իր տէրութեան միացուց:

ԳԼՈՒԽ ԾԴ.

ԿԻՒՐ ՄԱՆՈՒԷԼ ԵՒ ԹՈՐՈՍ Բ. ԿԸ ՀԱՇՏՈՒԻՆ

Կիւր Մանուէլ հանգիստ չմնաց, այլ ուրիշ զօրավարներ ղրկեց Թորոսի դէմ, որուն անունն ու համբաւը աւելի բարձրացաւ կըռիւներուն մէջ: Թորոսը ինկաւ յոյներուն վրայ, եւ 3,000 մարդ ջարդեց եւ մնացածները փախցուց. ասոնց զօրավարն էր Անդրոնիկոս Եւփերբեն, որ գերի բռնուեցաւ, եւ միայն Երուսաղէմի թագաւորին միջնորդութեամբ ազատ արձակուեցաւ: Վերջապէս Կիւր Մանուէլ վճռեց անձամբ չափուիլ Թորոսին հետ. ուստի զանազան զգուշական միջոցներով յարձակեցաւ մեծ նաւատորմիղով մը՝ Պամփիւլիոյ ափերուն վրայ: Այնտեղէն յարձակեցաւ Տարսոնի վրայ, ուր կը գտնուէր Թորոսը: Լատին ուխտաւորի մը միջոցաւ Թորոս իմացաւ յոյներու յարձակումը եւ անմիջապէս քաշուեցաւ լեռները: Իր ընտանիքն ու գանձը ապահով կերպով պահեց Տաճկի-Քար բերդին մէջ, իսկ ինք գունդ մը ձիաւոր զօրքերով միշտ կը տեղափոխուէր, որ ծուղակի մէջ չիյնար իր հօր՝ Լեւոնի պէս: Կիւր Մանուէլ յուսահատեցաւ,

միայն գրաւեց չորս քաղաք՝ Անարզաբա, Թիլ, Տարսոն եւ Մամեստիա: Յետոյ, Երուսաղէմի թագաւորը տեսութեան եկաւ Կիւռ Մանուէլին, եւ ուրիշ լատին իշխաններու հետ միջնորդութիւն ըրաւ եւ հաշտեցուց կայսրն ու Թորոս իշխանապետը: Կայսերական հրովարտակով՝ Թորոս հաստատուեցաւ իր իշխանութեան մէջ և ստացաւ Պանեսպաստոն տիտղոսը: Կայսրը իր ձեռքին տակ պահեց Անարզաբա եւ Մամեստիա քաղաքները (1159):

Թորոս քանի մը անգամ օգնեց Խաչակիր իշխաններուն, Հալէպի Սուլթանին դէմ: Թորոսի օգնութեամբ՝ գրաւուեցաւ Կեսարիա քաղաքը: Թորոսի Ստեփանէ իշխանը օգուտ քաղելով սուլթաններու երկպառակութիւններէն, նուաճեց քանի մը քաղաք եւ Սեւ լերան կողմերը հաստատեց առանձին իշխանութիւն մը: Կայսեր տեղակալը՝ Անդրոնիկոս Եւփերբեն նախանձեցաւ Ստեփանէի, եւ խաբէութեամբ, ճաշի հրաւիրելով զայն եռացած կաթսայի մէջ նետեց եւ սպաննեց տարաբախտ, բայց կորիճ հայ իշխանը (1163):

Այս անգութ եւ վայրագ գործը նոր թշնամութիւններու դուռ բացաւ Հայոց եւ Յունաց միջեւ: Թորոս եւ Մլեհ յարձակեցան Կիլիկիոյ յոյներուն վրայ եւ իրենց դըժբախտ եղբօրը վրէժը լուծեցին 10,000 հոգի սպաննելով: Ասոր վրայ դարձեալ Կիլիկիա ղրկուեցաւ Անդրոնիկոս Կոմնենոս, ուր կը սպասէր Թորոս իշխանապետը:

Անդրոնիկոս ամբարտաւան էր եւ իր

հակառակորդին ոյժը չէր գնահատեր, այլ կ'արհամարհէր: Թորոս օգտուեցաւ անոր անմտութենէն, եւ ահաւոր ջարդ մը տուաւ յոյներուն, ու զանոնք վախցուց: Քիչ մնաց որ Անդրոնիկոս Թորոսն սպաննէր իր նիզակով: Քիչ մնաց որ այս յանդգնութեան համար գերի իյնար Թորոսին ձեռքը, բայց, վերջապէս պրծաւ եւ ազատեցաւ: Անոր տեղ եկաւ Կոստանդին Կալամանոս, որուն հետ ճակատեցաւ Թորոս Տարսոնի մօտ: Կալամանոս յաղթուեցաւ եւ գերի ինկաւ, բայց, յետոյ փրկանքով ազատեցաւ:

Թորոս այլեւս տէրն էր Կիլիկիոյ: Իր մահը պատահեցաւ 1168–ին, եւ մեծ ցաւ պատճառեց թէ՛ հայոց եւ թէ՛ օտարներուն:

ԳԼՈՒԽ ԾԵ.

ՆԵՐՔԻՆ ԽՌՈՎՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թորոսի որդին Ռուբէն անչափահաս ըլլալուն համար, իր անունը՝ Թովմաս խնամակալ նշանակուած էր Թորոսին մահէն առաջ: Բայց, Թորոսի մահով ներքին պատերազմներ ծագեցան Մլեհի պատճառաւ: Մլեհ, Թորոսի եղբայրը եւ Լեւոնի որդին, իր հօր գերութենէն յետոյ, անսանձ մեծցեր էր եւ մերթ այս կողմ եւ մերթ այն կողմ կը յարձէր կռուի ժամանակ: Մլեհ Տաճարական Ասպետներու կարգը մտած էր, եւ անոնց կրօնական դաւանանքն ալ ընդունած էր: Ցետոյ, Քրիստոնէութիւնն ալ ձգեց, եւ Թափառական Թուրքմէններուն գլուխն անցաւ: Նոյնիսկ փորձեր էր դաւադրութիւն նիւթել իր եղբօր՝ Թորոսի դէմ, ասոր ողջութեան ժամանկ, բայց, իր չար խորհուրդը ի դերեւ ելած եւ ինքն ալ բռնուած էր: Թորոս ներեր էր անոր եւ չատ գանձեր տալով երկրէն դուրս ըրեր էր: Մլեհ ապաստան գտեր էր իր բարեկամին՝ Նուրէտտինի մօտ և կը ծառայէր անոր, երբ Թորոս մեռաւ: Անմիջապէս օտար զօրքով Կիլիկիա գնաց իր եղբօր իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար: Հայերը չէին սիրեր Մլեհը. ուստի զէնք ա-

ռին եւ քշեցին զայն: Նուրէտտին մէջ մտաւ եւ զէնքի ոյժով Մլեհը Կիլիկիա մտցուց, ուր հայ իշխանը թուրքերէն աւելի անգթութիւն գործեց: 1170 թուին գահ բարձրացաւ օտարին աջակցութեամբ: Գահաժառանգն ու անոր խնամակալը փախան Անտիոք: Խնամակալը աւելի ապահով տեղ մը գտեղած ըլլալու համար, գահաժառանգ Ռուբէնը ղրկեց Հռոմկլայ, Ներսէս Շնորհալիին մօտ, ուր քիչ վերջը մեռաւ անբախտ իշխանը:

Մլեհ միաբանեցաւ թուրքերուն եւ հակառակ գործեց արեւմտեան քրիստոնեաներուն, Տաճարական ասպետներուն, Յաչակիրներուն: Անգամ մը նոյնիսկ ասպատակութեան ելաւ Պաղեստինի կողմերը, բայց, ասպետներու զօրութեան առջեւ ետ քաշուեցաւ: Մլեհ եւ Նուրէտտին «եղբայր» կը կոչէին իրար: Մլեհ բարեկամացաւ նաեւ Գոնիայի Սուլթանին՝ Մանուէլ կայսեր հետ: Մլեհ չատ ատելի իշխան մը դարձաւ իր գործերով: Օր մը հայ իշխանները միացան եւ սպաննեցին զայն Սիսի մէջ (1175):

Ռուբէն Բ.— Հայ իշխանները գահ բարձրացուցին Ստեփանէի անդրանիկ որդին Ռուբէն Բ., որ խմաստութեամբ գրաւեց ժողովուրդին սիրտը, եւ երկիրն ալ ազատ պահեց յարձակումներէ: Միայն, մէկ անգամ ստիպուեցաւ զէնքի դիմել Լամբրոնի տէր Հեթում իշխանին պատճառով, որ ներքին խաղաղութիւնը կը վրդովէր: Կիլիկիոյ մէջ սկիզբէն ի վեր կային քանի մը հայ իշխանութիւններ, որոնք յոյներու հպատակ

էին, եւ չէին ուզեր ճանչնալ Ռուբէնեանց դերիշխանութիւնը: Աւոնք աւելի վտանգաւոր էին քան օտարները, որովհետեւ միշտ դաւեր կը սարքէին: Թորոս Բ. Լեւոնի անոնց մեծ մասը ընկճեց: Այդ իշխաններէն ամենազօրաւորը Օշինն էր, Լամբրոնի տէրը, որուն հետ Թորոս Բ. զգուշութեան համար խնամութիւն էր կնքեր: Ծագած նոր դժուարութիւնները քանի մը տարի յետոյ վերջ դտած էին Ներսէս Շնորհալիի միջնորդութեամբ: Թորոսի մահէն յետոյ, Հեթում ցոյց տուաւ իր պապենական ոխը եւ ձգեց իր կինը, որ Թորոս Բ.ի աղջիկն էր: Հեթում արդէն իր աներէն վախնալով էր, որ պահեր էր զայն մինչեւ այդ առեն: Մլեհ իբրեւ թէ վրէժխնդիր իր եղբօր՝ Թորոս Բ.ի պատուին, իր առենին առպատակեր էր արդէօք Հեթում իշխանի երկիրը, բայց, չէր կրցեր գրաւել անոր բերդը: Թերեւս նոյն պատճառով կամ ուրիշ պատճառներով՝ Ռուբէն Բ. ալ գնաց եւ Լամբրոնը պաշարեց: Հեթում դիմեց Անտիոքի Պոհեմոնդ իշխանին օգնութեան: Օտարը նենգութեամբ Անտիոք հրաւիրեց Ռուբէնը եւ բանտարկեց: Ռուբէնի եղբայրը՝ Լեւոն զայրացաւ, եւ հայ զօրքին գլուխն անցած՝ ճակատեցաւ Անտիոքի իշխանին դէմ: Հեթումը հարկադրաբար հաշտուեցաւ. ազատեցաւ նաեւ Ռուբէնը, որ դարձաւ իր երկիրը եւ չարունակեց կառավարել հայրաբար: Յետոյ, ճանճրացաւ աշխարհային գործերէ, իշխանութիւնը յանձնեց իր եղբօր՝ Լեւոնին, եւ քաշուեցաւ վանք, ուր մեռաւ 1185–ին:

ԳԼՈՒԽ ԾԶ.

ԼԵՒՈՆ՝ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՌԱՋԻՆ՝ ԿԻԼԻԿԻՈՑ

(1199)

Հայերն ամբողջ դար մը մաքառեցան Կիլիկիոյ մէջ, մինչեւ որ կարողացան տէր դառնալ ամբողջ այդ հողամասին եւ Բիւզանդիոնի կայսեր ազդեցութիւնը չքացնել: Անկէ յետոյ, հայերն աշխատեցան կարգ հաստատել երկրին մէջ եւ քաղաքակիրթ պետութեան մը վերածել Կիլիկիոյ հայ իշխանապետութիւնը: Լեւոն Բ. եղաւ այս ծանր աշխատանքին քաջ եւ իմաստուն վարիչը: Իբրեւ յաջողակ զօրավար եւ իբրեւ աշխարհաշէն իշխան և յետոյ Կիլիկեան Հայաստանի առաջին թագաւոր մեծ անուն մը թողուց մեր պատմութեան մէջ: Հետեւաբար իրմէ առաջ եղած Լեւոնը թագաւորը չհաշուելով, այլ միայն իշխանապետ մը՝ Լեւոնը կը կոչենք Լեւոն Ա. թագաւոր:

1185–ին, գահ բարձրանալուն պէս՝ իր գործն եղաւ ապահովել երկրին սահմանները: Նախ՝ յարձակեցաւ Գոնիայի Ռուսթէմ Սուլթանին վրայ, որ Լեւոնի յաջողութիւններէն զրգռուած՝ յանկարծ Կիլիկիոյ սահմանները մտած էր: Լեւոն ցրուեց Սուլթա-

նին բանակը կատաղի ճակատամարտի մը մէջ, ուր ինկաւ նաեւ Ռուսթէմը: Քիչ յետոյ, Հալէպի եւ Դամասկոսի սուլթանները միաբանեցան Լեւոնի դէմ: Հայերը յարձակեցան անմիջապէս եւ երկու սուլթանն ալ ետ մղեցին մեծ կոտորած տալով անոնց (1181):

Այս յաղթութիւններէն վերջ, Լեւոն աշխատեցաւ բարեկարգել երկիրը եւ զայն դնել ապահով վիճակի մը մէջ. բազմաթիւ ամրոցներ չինեց սահմանապուրհներուն վրայ եւ հոն զօրքեր տեղաւորեց: Իսաւրիան, որ իր նախորդներուն օրով Գոնիայի դերիշխանութեան տակ ինկած էր, գրաւեց եւ իր երկրին կապեց: Երկրին մէջ հաստատեց հիւրանոցները, հիւանդանոցները եւ որբանոցները, ինչպէս նաեւ վանքեր, որոնք կրթական ոստաններ էին այն օրերուն: Լեւոն ծաղկեցուց վաճառականութիւնը, նաւարկութիւնը, երկրագործութիւնը եւ սիրելի դարձաւ թէ՛ օտարներուն եւ թէ՛ իր հայրենակիցներուն: Իր օրով՝ Կիլիկիոյ սահմաններն էին արեւմուտքէն՝ Լիկայոնիա, երեւելքէն՝ մինչեւ Եփրատ գետը, հարաւէն՝ Միջերկրական ծովը, եւ հիւսիսէն՝ Տաւրոսի միւս կողերը, ուր Լեւոն քանի մը քաղաքներ գրաւեր էր Գոնիայի Սուլթանէն:

Կիլիկիա այս վիճակին մէջ էր, երբ Ասորիքի եւ Պաղեստինի մէջ ներքին խռովութիւններ ծագեցան: Սէլահէտտին, քիւրտ մը, որ ծնած էր հարաւային Հայաստանի մէջ, եւ Սուլթան Եգիպտոսի, նուաճեց Երուսաղէմը եւ սուրբ վայրերը մահմետա-

կանացուց (1187): Արեւմուտքէն նոր Խաչակիրներ ճամբայ ելան գերմանացիներուն Ֆրեդերիկ Ա. Պարպարոսա կայսեր առաջնորդութեամբ եւ արշաւեցին Ասիա: Կայսրը Գոնիա հասնելուն՝ պատուիրակ ղրկեց Լեւոնին մօտ եւ անոր աջակցութիւնը խընդրեց, խոստանալով որ այդ օգնութեան փոխարէն թագաւոր պիտի պսակէր զայն: Լեւոն անմիջապէս ցոյց տուաւ իր պատրաստակամութիւնը, եւ առաջ պաշար ղրկեց Խաչակիրներուն, որոնք նեղն էին: Երբ Խաչակիրներն Իսաւրիա հասան, Լեւոն եւ Գրիգոր Դ. կաթողիկոսը կայսրը դիմաւորելու գացին Ներսէս Լամբրոնացիին հետ, բայց, չկրցին տեսնել կայսրը, որ խեղդուած էր Կալիկատնոս գետին մէջ լողալու պահուն:

Կայսեր անակնկալ մահուան պատճառաւ Լեւոնի թագաւորացումը քանի մը տարի յետաձգուեցաւ, մինչեւ որ Հէնրիկոս Զ., Ֆրեդերիկի որդին եւ յաջորդը արքայական թագ եւ ոսկեծանչան ղրկեց, Լեւոնի անուան համեմատ, որովհետեւ Լեւոն, Լեւոն ոսկեծ կը նշանակէ լատիներէն կամ ֆրանսերէն: Այդ առենուան Հռոմի պապն ալ, Կեղեստինոս Գ. տուաւ իր հաւանութիւնը: 1198-ին, Ծննդեան օրը Լեւոն մեծ շուքով օծուեցաւ թագաւոր հայոց՝ Տարսոնի մայր եկեղեցիին մէջ Գրիգոր Զ. կաթողիկոսին ձեռքով: Հանդէսին ներկայ էին բոլոր հայ մեծամեծները, կրօնական եւ աշխարհական, նաեւ Կոնրատ Կարտինալը իբրեւ ներկայացուցիչ Պապին եւ կայսեր: Ամէն կողմէ չնորհաւորութեան դես-

պաններ եկան չատ մը ընծաներով: Ալեքս Անկելոս կայսրն անգամ թագ ղրկեց Լեւոնին եւ այդպէս վաւերացուց հայոց իշխանութիւնը Կիլիկիոյ մէջ (1199):

Լեւոն՝ առաջին թագաւորը Կիլիկիոյ, Սկս փոխադրեց իր աթոռը, որ առաջ Տարսոնի մէջն էր: Ամենէն առաջ որոշեց իշխաններուն յարաբերութիւնը թագաւորական տան հետ. սահմանեց զանազան պաշտօններ, պալատական եւ զինուորական. հիմնեց դատարանները, որոշեց հարկերու եւ տուրքերու չափը եւ իր տէրութիւնը եւրոպականացուց: Ամէն կողմ Լեւոն հաստատեց դպրոցներ, ուր պաշտօնավարելու կանչեր էր չատ մը ուսումնականներ, առանց կրօնի եւ ազգութեան խտրութեան. իր պալատին մէջ ընդունեց նաեւ չատ մը Ֆրանսացի, Իտալացի, գերմանացի եւ անգլիացի զօրավարներ, որոնք կը ծառայէին հայկական դրօշին տակ: Ապետական կարգերուն ալ կալուածներ նուիրեց իր տէրութեան մէջ, ճենովացիներուն ու վենետիկցիներուն ալ առևտրական արտօնութիւններ չնորհեց: Այսպիսով Կիլիկիոյ վաճառականութիւնը ընդարձակեցաւ եւ մինչեւ Եւրոպա տարածուեցաւ: Լեւոն սերտ կապ հաստատեց եւրոպացիներուն հետ եւ բաժնուեցաւ յոյներէն: Լատինական Եւրոպայի հետ ստեղծուած այս կապէն օգտուեցան Հռոմի Պապերը: Արդէն, Լեւոնի օրերէն՝ Պապերուն եւ Հայոց կաթողիկոսներուն ու թագաւորներուն միջև կը կատարուէր թղթակցութիւն, որուն նպատակն էր հայ եւ պապական եկե-

ղեցիներու միացումը: Այդ պատճառաւ, ներքին երկպառակութիւն՝ հայոց մէջ:

ԼԵՒՈՆ՝ Առաջին Թագաւոր Կիլիկիոյ

ԳԼՈՒԽ ԾԷ.

ԱՆՏԻՈՔԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Լեւոն Բ.ի թագաւորութեան առաջին տարիներուն՝ Անտիոքի իշխանութեան ժառանգութեան առիթով մեծ վէճ մը ծագեցաւ, որ տասներկու տարի արիւնհեղութեան պատճառ եղաւ: Անտիոքի Պոհեմոնդ իշխանի որդին Ռէյմոնտ՝ երդումով խօսք առեր էր հօրմէն, երբ այս վերջինը մեռնելու վրայ էր, որ իր իշխանութիւնը իր որդուն Ռուբէնին պիտի տրուէր: Այս վերջինը ունեցած էր Լեւոնի Ռուբէն եղբօր Ալիծա աղջիկէն: Այսպէս, ահա, Պոհեմոնտի մահէն յետոյ իշխանութիւնն անցաւ Ռուբէն-Ռէյմոնտի, որուն անտիոքացիները հպատակութեան խոստում տուեր էին իր պապին ողջութեան ժամանակ իսկ: Պոհեմոնտի երկրորդ որդին՝ համանուն Պոհեմոնտ միականին, Տրիպոլսի կոմսը, Անտիոքէն քշեց Ռուբէնը՝ Տաճարական ասպետներու օգնութեամբ եւ անցաւ իշխանութեան գլուխը:

Լեւոն Բ. վերկեցաւ պաշտպանելու համար իր ազգականին իրաւունքները: Քանի մը անգամ հակառակորդը պարտութեան մատնեց եւ Ռուբէնը գահ բարձրացուց (1203), բայց, երբ Կիլիկիա դարձաւ, Տրիպոլսի կոմսը դարձեալ Անտիոք մտաւ եւ եղբօրորդին հալածեց նոյն տեղէն: Լեւոն Բ.ի զօրութիւնը չլսատելու համար Գոնիայի Ռուքնատին Սուլթանը ընծաներով յորդորեց, որ Կիլիկիա արշաւէր: Լեւոն Բ. չրջապատուեցաւ թշնամիներով եւ 20,000 ոսկի տալով Տաճարականներուն, զանոնք օգնութեան կանչեց, սակայն, այս վերջինները դաւաճանեցին թագաւորին եւ ետ քաշուեցան, Լեւոնը ձգելով առանձին՝ Ռուքնատին Սուլթանին դիմաց: Բարեբախտաբար, Սուլթանին բանակը չդիմացաւ հայկ. զօրքին յարձակումներուն, եւ մեծ կորուստով ետ քաշուեցաւ:

Լեւոն Բ. դարձեալ յարձակեցաւ Տրիպոլսի կոմսին վրայ, եւ երբ տեսաւ որ խընդիրը հետզհետէ կը ծանրանար, դեսպան ղրկեց Իննոկենտիոս Գ. Պապին՝ խնդրելով անկէ, որ միջնորդէր եւ դատը լուծէր արդարութեամբ: Սուրբեա եւ Պետրոս Կարտինալները ղրկուեցան Պապին կողմէն, խնդիրը քննելու եւ կարդադրելու համար: Ճիշդ այս առեն Լեւոն Բ. պաշարելու վրայ էր Անտիոքը. գործը թերեւս խաղաղութեամբ վերջանար, եթէ Պապին պատուիրակներէն մին, Պետրոս Կարտինալ չկաշառուէր հակառակորդին կողմէն: Այս պատճառաւ, խնդիրը չկարգադրուեցաւ եւ թշնամութիւնն աւելի սուր կերպարանք ստացաւ:

Յովհաննէս Մեծաբարոյ կաթողիկոսը հրապարակաւ ետ մղեց Պապին երկրորդ պատուիրակին նզովքը, որ արձակուած էր Լեւոնին դէմ. այս վերջինը քալալերուած՝

սատակացուց պաշարումը, եւ առանց սպասելու Երուսաղէմի թագաւորին եւ նոյն քաղաքին ու Անտիոքի պատրիարքներուն վճռին,— Պապն ասոնց յանձներ էր գործին քննութիւնը,— դրաւեց քաղաքը եւ յաղթական ներս մտաւ:

Անտիոքի մեծամեծները դիմաւորեցին Լեւոնիւ.ն ու Ռուբէնը ցնծութեամբ, եւ մեծ չուքով իշխանութիւնը յանձնեցին օրինաւոր տիրոջը (1211): Լեւոն Բ. դարձաւ Կիլիկիա, եւ Տաճարականներուն կալուածները դրաւելով, զանոնք երկրէն դուրս քշեց:

Այսպէս վերջացաւ Անտիոքի խնդիրը, բայց, Լեւոն Բ.ի թշնամիները հանդիստ չձգեցին զայն: Ահա ուրիշ դժուարութիւն մը Լեւոն թագաւորին համար:

Լեւոն Բ. ամուսնութեամբ խնամի էր Կիպրոսի Լուսինեանց հետ, որոնք երբորդ խաչակրութեան ժամանակ Երուսաղէմը թողելով հաստատուեր էին Կիպրոս կղզիին մէջ, առանձին թագաւորութիւն մը հաստատելով հոն: Անդամ մը, երբ հայոց թագաւորը թագուհիին ազգականներուն այցելութենէն կը դառնար, թշնամիին նաւերը թափեցան անոր վրայ: Լեւոն Բ. ճարտարութեամբ ազատեցաւ անոնց ձեռքէն, վերադարձաւ Կիպրոս եւ նաւախումբ մը կազմելով ինկաւ թշնամիներուն վրայ եւ անոնց նաւերուն մեծ մասը խորտակեց ու մնացածն ալ ցիրուցան ըրաւ:

Երբ, Լեւոն Բ. Կիլիկիա հասաւ, լսեց որ Լամբրոնի Հեթում իշխանը ապստամբած՝ երկիրը կ'ասպատակէր: Թագաւորը

վրայ հասաւ անմիջապէս եւ ապստամբը ձերբակալելով անոր երկու որդիներուն հետ բանտարկեց Սիսի մէջ:

Քիչ յետոյ, Լեւոնի թշնամիները նոր հակառակորդ մը գրգռեցին անոր դէմ, բայց, չկրցին վնասել անոր: Այդ՝ Հալէպի Սուլթան Ղայասէտտին Ղալին էր, որ առանց պատճառի դեսպան ղրկեց հայոց թագաւորին մօտ, պահանջելով կամ հպատակութիւն եւ կամ պատերազմ: Միեւնոյն ժամանակ Հալէպի Սուլթանը յարձակեցաւ Կիլիկիոյ վրայ: Լեւոն Բ. զօրք ժողվեց չուտով եւ անակնկալ յարձակումով սարսափեցուց թշնամին: Սուլթանին բանակը մեծ մասով գերի ինկաւ Լեւոնի ձեռքը: Սուլթանը ստիպուեցաւ հարկ վճարել Լեւոն Բ.ին (1212):

Լեւոն Բ. իր վերջին տարիներուն՝ անյաջող կռիւ մըն ալ ունեցաւ, Գոնիայի Իպէտտին Քէյքաուս Սուլթանին դէմ: Այս պատերազմին չկրցաւ մասնակցիլ անձամբ, որովհետեւ հիւանդ էր: Փոքրիկ գունդ մը գնաց Իպէտտինի դէմ կոստանդ Պարոնի եւ Ադամ Պայլին զեկավարութեամբ: Պատերազմի ժամանակ հայ զօրավարներուն միջեւ անհամաձայնութիւն ծագեցաւ. Սուլթանը խորամանկութեան դիմեց եւ մեծ ջարդ մը տուաւ հայոց գունդին:

Մինչ Գոնիայի Սուլթանը իր յաղթութեամբ ուրախացած էր, յանկարծ լուր ըստացաւ որ Լեւոն Բ. կ'ասպատակէր իր երկիրը աւերելով եւ կոտորելով գիւղերն ու գիւղացիները: Սուլթանը աճապարեց Լե-

ւոնի դէմ, բայց, առանց կռուի հաշտուեցաւ Լեւոն Բ.ի հետ (1217):

Լեւոն Բ. մեռաւ 1219–ին, 34 տարուան փառաւոր գահակալութենէ մը յետոյ: Ամբողջ երկիրը տրամեցաւ անոր մահուամբ: Թագաւորին մարմինը թաղուեցաւ Սիս մայրաքաղաքին մէջ, իսկ սիրտը ամփոփուեցաւ իր շինած եւ փայփայած Ակներ վանքին մէջ:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԳԼՈՒԽ ԾԸ

ԼԵՒՈՆ Բ.Ի ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Լեւոն Բ. արու զաւակ չունենալով՝ իր եղբօր թոռը Ռուբէն–Ռէյմոնտը որդեգրեր եւ ժառանգ կարգեր էր: Բայց, իր վերջին տարիներուն՝ մտածելով, որ Ռուբէն–Ռէյմոնտը անկարող էր պահելու իր թագաւորութիւնը, փոխեց իր միտքը եւ թագաժառանգ նշանակեց դեռահասակ Զապէլը, Ադամ Պայլի եւ Կոստանդին Պարոնի խնամակալութեան տակ: Ռուբէն–Ռէյմոնտ Յաչակիրներու օգնութեամբ Կիլիկիա մտաւ. Կոստանդին կռիւ մղեց եւ յաղթեց անոր եւ բանտարկեց զայն Տարսոնի մէջ, ուր մեռաւ: Ցետոյ, Զապէլը ամուսնացուցին Անտիոքի Պոհեմոնտի Միքայէլ իշխանի զաւկին՝ Փիլիպպոսի հետ (1222): Փիլիպպոսին պայման դրին, որ հայ ծէսով եւ սովորութեամբ վարուէր եւ իր նոր հայրենիքին օրէնքները յարգէր:

Փիլիպպոս հաւատարիմ մնաց իր խոստումին, բայց, յետոյ, հօրմէն դրդուած՝ արհամարհեց հայկ. սովորութիւնները: Հայ իշխաններու խրատները ոչ մէկ օգուտ ունեցան: Ոչ միայն չզգաստացաւ, այլ եւ արքունի զարդերն ու զանձերը ծածուկ՝ իր հօրը ղրկել տուաւ: Երբ օր մը, Զապէլն ա-

ռած՝ Անտիոք կը փախչէր գաղտնի, Կոստանդին խումբ մը զինուորներով հասաւ, բռնեց զայն եւ Սիսի մէջ բանտարկեց։ Փիլիպպոս մեռաւ բանտին մէջ 1225–ին։

Կոստանդին մտածեց Զապէլն ամուսնացնել իր որդիին՝ Հեթումի հետ, բայց, թագուհին չհաւանեցաւ եւ քաշուեցաւ Սելեւկիա, իր մօր քով, ու յետոյ վանք առանձնացաւ։ Կոստանդին չկրցաւ համոզել Զապելը, որ դառնար մայրաքաղաք, բայց, ի զուր։ յետոյ, ճարահատ՝ պաշարեց Սելեւկիան, եւ տիրեց Զապէլը, որ իր հաւանութիւնը տար։ Վերջապէս, ան Սիս գընաց եւ ամուսնացաւ Հեթումի հետ, որ մեծ չուքով թագաւոր օծուեցաւ (1226)։

Այսպիսով կիլիկեան թագաւորութեան արքայական տունը փոխուեցաւ, և Ռուբէնեանց տոհմէն անցաւ Պապեռոնի Հեթումեանց, որոնք Լամբրոնի Հեթումեանց ազգական էին, բայց, շատ հակառակ չէին Ռուբէնեանց տոհմին, ինչպէս Լամբրոնի Հեթումեաններն էին։

Հեթում Ա. քառասուն չորս տարի կառավարեց երկիրը խոհեմութեամբ եւ իմաստութեամբ, ցոյց տալով, որ արժանի էր այդ գահին ու փառքին։ Հեթում Ա. տէրութեան կարդապահութիւնը յանձնեց իր հօրը, որ գործունեայ էր եւ փորձառու։ Հեթում ալ զինքնիներ ըրաւ արտաքին թշնամիներուն եւ ներքին հակառակորդներուն, որովհետեւ կիլիկեան թագաւորութիւնը շրջապատուած էր թշնամիներէ։

Այս տաեն հանգամանքները փոխուեցան։ Թագաւորները դուրս գալով իրենց երկրէն, սկսան հուր ու սուր սփռել ամէն կողմ։ Պարսկաստան ու Հայաստանն արդէն ոտնակոխ ըրած էին եւ անցած՝ Փոքր Ասիա, ուր Ղայասէտտին Քէյ–Խիւսրէվ Գոնիայի Սուլթանը անոնց առջեւ ելաւ պաշտպանելու համար իր տէրութիւնը, բայց, յաղթուեցաւ։ Ան նախապէս իր ընտանիքը Կիլիկիա ղրկած էր։

Հեթում Ա. ուրախացաւ Գոնիայի Սելճուկեանց անկման վրայ եւ թաթարներու հաչու զօրապետին առաջարկեց պաշտպանողական եւ յարձակողական դաշինք մը մահմետականներուն դէմ։ Հաչու ընդունեց Հեթումի առաջարկը, պայմանաւ, որ Ղայասէտտինի ընտանիքն իրեն յանձնէր։ Հեթում համաձայնեցաւ այդ պահանջին, իր երկրին ապահովութեան համար եւ դաշինքը կնքուեցաւ։ Ղայասէտտին բարկացաւ եւ վրէժով լեցուած՝ Հեթումի դէմ, Լամբրոնի Կոստանդին իշխանը դրդեց, որ ապստամբէր եւ անոր երկիրն ասպատակէր։ Հեթում զայրացաւ, ոտքի ելաւ եւ ապստամբին կալուածները կոխկռտելով գնաց պաշարեց Լամբրոնը։ Կոստանդին նեղը մընաց եւ Գոնիա ապաստանեցաւ։ յետոյ, Ղայասէտտինն իր հետ առնելով՝ մեծ պատրաստութեամբ մտաւ Կիլիկիա։ Հեթում փչրեց երկուքին ալ ոյժերը։ Սուլթանն ինկաւ ճակատամարտին մէջ, իսկ Կոստանդին եօթ անգամ զարնուելէ վերջ միայն ընկճուեցաւ եւ վերջապէս հպատակեցաւ Հեթումին (1237)։

Հեթում Ա. հաւատարմութեամբ հետեւեցաւ Լեւոն Բ.ի քաղաքականութեան, բարեկամական յարաբերութիւն պահելով արեւմտեան քրիստոնեաներուն հետ: Երբ Լուդովիկոս Թ., Ֆրանսայի թագաւորը, Կիպրոս մտաւ, Հեթում զեսպան ղրկեց անոր գալուստը դիմաւորելու, եւ առաջարկեց անոր՝ իր գործակցութիւնը մահմետականներուն դէմ: Բայց, յետոյ, Հեթում Ա. իբրեւ չրջահայեաց կառավարող տեսաւ որ Եւրոպային մեծ յոյս կապելու չէր հեռատեսութեան պատճառաւ, մանաւանդ որ թաթարները հետզհետէ կը զօրանային եւ կը յառաջդիմէին. մտածեց հաստատուն եւ տեւական դաշինք մը կնքել անոնց հնքնակալին հետ: Այս մտքով՝ նախ իր Սմբատ եղբայրը զեսպան ղրկեց մեծ Խանին մօտ եւ անոր հաւանութիւնն առնելէ վերջ անձամբ գնաց Մանգոյ Խանին քով՝ իր յարգանքը մատուցանելու (1253): Խանը մեծ պատուով ընդունեց հայոց թագաւորը եւ մշտնջենական դաշինք կնքեց անոր հետ: Այս դաշնագրութեամբ Մանգոյ Խանը յանձն կ'առնէր օգնելու Հեթումին, որ պաշտպանուէր թշնամիներուն դէմ եւ ձեռք բերէր Սելճուկներու յափշտակած երկիրները: Հեթումն ալ յանձն կ'առնէր օգնական զօրք տալ Մանգոյ Խանին, որ կարենար Երուսաղէմը գրաւել Մամլուքներէն, եւ ընդհանրապէս թաթարներուն թշնամիներուն դէմ կռուիլ:

Հեթում երկուքուկէս տարի օտարութեան մէջ մնալէ յետոյ դարձաւ իր հայրենիքը Մանգոյ Խանի եղբօր՝ Հուլաղու զօ-

բապետին հետ: Հուլաղու անցաւ Ասորոց երկիրը, իսկ Հեթում գնաց Իզզէտտին Սուլթանին վրայ, որ Հայոց եւ Թաթարաց դինակցութենէն կասկածելով՝ Հեթումի բացակայութեան ժամանակ՝ արշաւած էր արդէն Կիլիկիոյ վրայ եւ քանի մը տեղեր ալ գրաւեր էր: Հեթում յաջողեցաւ ցրուել թշնամին եւ տիրել Գերմանիկուպոլսի, Հեհեանի, Մունդաս եւ Մարաս բերդաքաղաքներուն, ինչպէս նաեւ ամբողջ Խաբիայի:

Քանի մը տարի յետոյ, Հուլաղու հրաւէր ղրկեց Հեթումին, որ Ս. Երկիր երթար Երուսաղէմը գրաւելու համար: Հեթում քառասուն հազար հետեւակ եւ 12,000 ձիաւոր զօրքով գնաց Եդեսիա, ուրկէ երկու զինակիցները յարձակեցան Հալէպի Մէլիք-Նազար Սուլթանին վրայ: Քաղաքը գրաւեցաւ յարձակումով և Սուլթանը գերի ինկաւ իր ընտանիքով ու Պարսկաստան ղրկուեցաւ. երկիրն ալ բաժնուեցաւ զինակիցներուն միջեւ: Մինչ Հուլաղու եւ Հեթում կը պատրաստուէին արշաւելու Ս. Երկիրը, յանկարծ հասաւ Մանգոյ Խանին մահուան լուրը: Հուլաղու փութաց դէպի Թաթարիստան 20,000 զօրք թողելով իր Ապաղա զաւկին քով (1259):

Եգիպտոսի Սուլթանը սիրտ առաւ Հուլաղուի քաշուելէն եւ մտաւ ասորիներու երկիրը. յաղթեց թաթարներուն եւ չատ մը տեղեր գրաւեց: Յետոյ, զեսպան ղրկեց Հեթումին եւ պահանջեց, որ Ասորիներու երկրին ճամբաները ազատ ձգէր իր զօրքերուն

առջեւ, արգելք չըլլար, որ Կիլիկիան ցորեն ղրկէր իրեն, եւ ամենէն վերջն ալ հարկ վճարէր իրեն: Հեթում մերժեց, եւ զօրքն յանձնելով իր երկու որդիներուն՝ Լեւոնին եւ Թորոսին, որ պահպանեն Ծովեզերքի եւ լեռներու միջեւ գտնուած մասերը, ինք գընաց թաթարներէն օգնութիւն խնդրելու:

Մեմլուքները մտան Կիլիկիա. արքայորդիները ի զուր աշխատեցան խափանելու անոնց մուտքը. Թորոս ինկաւ հերոսաբար, իսկ, Լեւոն գերի բռնուեցաւ: Թշնամիներն աւերեցին Կիլիկիոյ մէկ մասը, մինչեւ անգամ թագաւորներու ոսկորները գերեզմաններէն հանեցին բորենիի պէս, եւ այրեցին զանոնք. յետոյ, մեծ աւարով եւ գերիներով ետ դարձան: Հեթում ուշ հասաւ թաթար զօրքով. երկրին աւերումն ու իր որդիներուն կորուստը մեծ վիշտ պատճառեցին իր սրտին: Իր բերած օգնական ոյժն այնքան սակաւ էր, որ չհամարձակեցաւ յարձակիլ թշնամիներուն վրայ: Նորէն դիմեց Ապաղա Խանին, եւ խնդրեց անոր զինակցութիւնը, բայց, ան պատերազմի մէջ ըլլալով, Պարսկաստանի կողմերը, չկրցաւ օգնութեան հասնիլ: Հեթում իր որդին գերութենէ ազատեց Հալէպը տալով Պիպարսին, եւ Սօգօր եգիպտացի զօրավարը թաթարաց ձեռքէն ազատելով:

Յետոյ, Հեթում քաշուեցաւ աշխարհային գործերէ եւ իշխանութիւնը յանձնեց Լեւոնին: Հեթում վանք մտաւ եւ կրօնաւորի կեանք վարեց, Մակար անունով: Քիչ վերջը մեռաւ 44 տարի թագաւորելէ յետոյ (1270):

ԳԼՈՒԽ ԾԹ.

ԼԵՒՈՆ Գ.

Հեթումի մահը մեծ վիշտ պատճառեց Լեւոնին, որ ծանրապէս հիւանդացաւ: Ամէն կողմէ պատգամաւորներ եկան զայն մխիթարելու: Երեք ամիս յետոյ, Լեւոն ոտքի ելաւ եւ իր երկրին իշխանութիւնը ձեռք առաւ եւ 1270–ին թագաւոր օծուեցաւ Տարսոնի մէջ, ուր հաստատեց իր աթոռը:

Լեւոն Գ. իր գահակալութեան օրը ազատ արձակեց քաղաքական յանցաւորները եւ ողորմութիւն բաշխեց աղքատներուն: Հակառակ այն իրողութեան, որ Լեւոն Գ. արդարասէր եւ քաղցրաբարոյ բնաւորութիւն ունէր, չատ չանցած՝ հայ իշխանները դաւադրութիւն սարքեցին անոր դէմ: Լեւոն Գ. յաջողեցաւ բռնել դաւադրութեան պարագլուխները, որոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ իր ազգականներէն ոմանք. բայց, իր սովորական վեհանձնութեամբ ներեց բոլորին ալ, եւ մխայն անոնց բերդերը յարքունիս գրաւեց, որպէսզի իշխաններն այլեւս անկարող ըլլային նորանոր ըմբոստութիւններ սարքելու:

Երբ, Եգիպտոսի Սուլթանը լսեց այս ներքին անհամաձայնութիւններուն լուրը, յարմար առիթ նկատեց նորոգելու իր թըշ-

նամուխիւնը հայոց թագաւորութեան դէմ: Բերաբս Կիլիկիոյ վրայ գնաց իր բանակը առուարացնելով թուրք զօրքերով: Լեւոն Գ. իրեններէն անօգնական՝ լեռները քաշուեցաւ եւ իր երկիրն անպաշտպան ձգեց թշնամիներուն առջեւ, որոնք արձակ համարձակ կոտորեցին եւ թալանեցին: Միայն Սիսն էր, որ քաջութեամբ պաշտպանուեցաւ եւ մեծ կորուստով ետ մղեց Մամլուքները: Տարսոն, Հարուստ եւ բազմամարդ մայրաքաղաքը՝ Թոյլ ընդդիմութենէ մը յետոյ անձնատուր եղաւ. հոյակապ շէնքեր կրակի տրուեցան, 20,000 հոգի կոտորուեցան եւ 10,000 հոգի ալ գերի տարուեցան (1274): Երբ թշնամին հեռացաւ, Լեւոն Գ. վար իջաւ լեռներէն եւ անմիջապէս սկսաւ վերաշինել իր երկիրը եւ առաւօրէն հատուցում տալ վնասուած անձերուն:

Քիչ յետոյ, նոր դժբախտութիւններ եկան առաքինի թագաւորին գլխուն: Նախ՝ մեռան իր երկու զաւակները, ինքն ալ ծանր կերպով հիւանդացաւ. յետոյ, սոսկալի ժանտախտ մը, որուն ֆայորղեց սովը՝ զարհուրելի հետեւանքներով:

Եգիպտոսի Սուլթանը իր առաջին արշաւանքին յաջողութենէն քաջալերուած՝ փորձեց հեղ մըն ալ մտնել Կիլիկիա, բայց, այս անգամ, հայ իշխանները միաբանեցան թագաւորին հետ եւ պատրաստուեցան դիմադրել եգիպտացիներուն: Լեւոն Գ. իր զօրքը քանի մը մասի բաժնեց եւ զարանակալ սպասեց: Ինքն ալ դումարտակի մը գլուխ անցած՝ ծածուկ ճամբաներէ անցաւ

եգիպտացիներուն ետեւէն զարնելու համար:

Մէմլուքները ծուղակն ինկան եւ անխնայօրէն ջարդուեցան. դիակներն այնքան շատ էին, որ կը խափանէին ողջերու փախուստը. Բիբարս աճապարեց օդնութեան հասնիլ իր բանակին, եւ երբ կը պատրաստուէր վերսկսելու պատերազմին, նետ մը ծանրապէս վիրաւորեց զայն: Սուլթանը քաշուեցաւ Դամասկոս, եւ հոն մեռաւ:

Հայերն ալ մեծ կորուստ մը ունեցան նոյն ժամանակ: Քաջ Սմբատ սպարապետը պատերազմին վերադարձին՝ իր ձիէն վիրաւորուեցաւ եւ մեռաւ (1276):

Ապաղա Խանն, ուրախութեան դեսպանները ղրկեց Լեւոն Գ.ին, մեծ յաղթանակը շնորհաւորելու համար, եւ միաժամանակ առաջարկեց անոր՝ Միջագետքի գրաւած երկիրները Կիլիկիոյ միացնել, բայց, Լեւոն Գ. մերժեց խոհեմութեամբ, լաւ գիտակցելով, որ զժուար պիտի ըլլար իրեն կառավարել այդպիսի ընդարձակ տէրութիւն մը այնքան շատ թշնամիներու կողքին:

Եգիպտական արշաւանքին առեններէն՝ Գոնիայի Սուլթանը պատեհութենէն օգտուելով՝ ասպատակեր էր Կիլիկիոյ մէկ մասը, եւ գրաւեր էր քանի մը վայրեր: Լեւոն Գ. իր զէնքը դարձուց անոր դէմ, մեծ յաղթութիւն մը տարաւ եւ խաղաղութիւն պարտադրեց անոր (1278):

Հազիւ թէ երկիրն սկսած էր հանգըստանալ քիչ մը, երբ պատերազմը նորէն բռնկեցաւ Ասորոց երկրին մէջ Թաթարնե-

րուն եւ եգիպտացիներուն միջեւ: Լեւոն Գ. պարտաւոր էր օգնութեան հասնիլ իր զինակցին: Զինակիցները առանց դժուարութեան հասան մինչեւ Հարս քաղաքը (Անտիոքի մօտերը), ուր Սէյֆէտտին-էլ-Ալֆի անոնց կը սպասէր: Լեւոն կռուեցաւ քաջաբար եւ կոտորեց թշնամին. Թաթարներու մէկ ուրիշ զինակիցը, Մամգո-Թամուր, որուն 30,000 զօրք յանձներ էր Ապաղա Խանը, քաշուեցաւ Եփրատի կողմերն, առանց կռուելու: Եգիպտոսի Սուլթանը, որ յուսահատած՝ քաշուելու վրայ էր, սիրտ առաւ եւ իր մնացած զօրքերը կեդրոնացուց բլուրի մը վրայ: Լեւոն եւ Ալմախ (Թաթարներու զօրավարը) նկատեցին, որ իրենց մէկ զաշնակիցն արդէն հեռացեր էր եւ Սուլթանն ալ՝ զօտեպնդուեր. ուստի որոշեցին ետ քաշուիլ եւ անոր եռեւէն երթալ: Հայոց զօրքը չատ նեղուեցաւ պաշարի պակասութենէն, եւ եգիպտացիներուն յարձակումներուն ենթակայ՝ մեծ դժուարութեամբ Կիլիկիա հասաւ, բաւական զգալի կորուստներով (1282): Ապաղա Խանը զայրացաւ, եւ այս արշաւանքէն ետ դարձած թաթարները խստութեամբ պատժեց. հասարակ զինուորներուն հրամայեց կնկայ հագուստ կրել, իսկ զօրավարները, նոյնիսկ իր եղբայրը, Մամգո-Թամուր (կռուի ժամանակ Եփրատի կողմերը անցած զօրավարը) գլխատել տուաւ:

Այս անյաջող պատերազմէն յետոյ, Լեւոն Գ. ապրեցաւ հանգիստ եօթ տարի եւ մեռաւ իր երկրին մէջ՝ մեծ ցաւ պատճառե-

լով ժողովուրդին (1289):

Լեւոն Գ. իր վերջին տարիներուն՝ չատ ուշադրութիւն դարձուց դպրոցներուն եւ հիւանդանոցներուն վրայ, ինչպէս նաեւ զարկ տուաւ երկրագործութեան եւ վաճառականութեան զարգացման:

Պէտք չէ մոռնալ նաեւ այն, որ Լեւոն Գ. ընդօրինակել տուաւ հայ գրականութեան նշանաւոր երկերը եւ ցրուեց զանոնք զանգատան վայրերը, ուսումնական անձերու միջեւ: Եթէ չատ մը ձեռագիրներ անկորուստ՝ մեր ձեռքը հասեր են մինչեւ հիմա, պարտական ենք այդ՝ Լեւոն Գ.ի:

ԳԼՈՒԽ Կ.

ԵՂԲԱՐՑ ԵՂԲՕՐ ԴԷՄ

ԺԳ–րդ դարու վերջերը եւ ԺԴ. դարու սկիզբները Կիլիկիոյ քաղաքական հանգամանքները զգալի փոփոխութիւններու ենթարկուեցան: Թաթարներու կայսրութիւնը ներքին կռիւներէ տկարացած՝ անկարող եղաւ հայոց թագաւորութեան օգնելու. ատկէ զատ, թաթարները մահմետական կրօնքն ընդունելով՝ թշնամացան իրենց նախկին դաշնակիցներուն եւ մեծամեծ վնասներ պատճառեցին անոնց, մանաւանդ հայերուն: Միւս կողմէ Եգիպտոսի սուլթանները տիրելով Պաղեստինի եւ Ասորոց երկրին՝ իրենց զօրութիւնը կեդրոնացուցին Կիլիկիոյ վրայ, նուաճելու համար հայկական անկախութեան վերջին կայանը:

Հայերն իրենց փրկութեան յոյսը դրին Հռոմի վրայ, որուն մինչեւ դուէթեամբ դիմեցին Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններուն, ինչպէս մինչեւ հիմա կը դիմենք: Պապերն ուզեցին օգուտ քաղել հայոց դրութենէն, իրենց կրօնական ազդեցութիւնը զօրացնելու համար հայոց մէջ. անոնց նպատակն էր հայոց եկեղեցին առնել կաթոլիկ եկեղեցիին իշխանութեան տակ: Քրիստոսի հետեւորդները անխղճօրէն, թերեւս

Քրիստոսի ծառայելու անմտութեամբ չարաշահել ուզեցին մահմետական աշխարհի մէջ մինակ եւ անօգնական մնացած փոքրիկ քրիստոնեայ ժողովուրդի մը քաղաքական վատթար վիճակը: Հայերը պառակտեցան, վիճեցին այդ անիմաստ հարցերուն շուրջ եւ իրենց ջանքերը սպառեցին յիմարական բանավէճերու մէջ, ջլատելով ժողովուրդին բարոյական ոյժը եւ թշնամութիւն ու ատելութիւն սերմանելով եղբայրներու միջեւ:

Ներքին եւ արտաքին այս աննպաստ հանգամանքներուն մէջ գահ բարձրացաւ Լեւոն Գ.ի որդին՝ Հեթում Բ., որ աւելի չատ կրօնաւոր ըլլալու յարմարութիւն ունէր քան թէ թագաւոր (1289): Հեթում Բ. թոյլ եւ անհաստատ մէկն էր. տասնեւվեց տարուան ընթացքին՝ երեք անգամ գահէն հրաժարեցաւ կրօնաւորի սքեմ հագնելու համար, եւ երեք անգամ ալ վերստին գահ բարձրանալու համար երկիրը տակնուվրայ ըլլալու պատճառ դարձաւ:

Կիլիկիա հազիւ երկու տարուան խաղաղ կեանք մը ապրեր էր Հեթում Բ.ի իշխանութեան տակ, երբ Ափիի յաջորդը, Մէլիք-իւլ-Էշրէֆ յարձակեցաւ հայկ. թագաւորութեան սահմաններուն վրայ: Հեթում Բ. զօրք ղրկեց սահմաններու պաշտպանութեան համար, եւ միւս կողմէն, թաթարներու Արղու խանին եւ Նիկողայոս Դ. Պապին օգնութեան դիմեց: Արղու խանը պատերազմի մէջ էր եւ չկրցաւ օգնութեան հասնիլ հայոց. Պապն ալ դիմում ըրաւ Ֆրանսայի Փիլիպպոս գեղեցիկ թագաւորին,

որ պարապ խոստումներ ըրաւ միայն:

Մելիք էշրէֆն արդէն մտեր էր Կիլիկիա եւ պաշարեր՝ Հռոմկլան հայ կաթողիկոսանիստ քաղաքը: Երկար դիմադրութենէ մը վերջ, քաղաքն ինկաւ, բնակիչներն անգթաբար կոտորուեցան, Ժողովուրդին մէկ մասն ալ Սեբաստոս կաթողիկոսին հետ գերի տարուեցաւ Եգիպտոս: Յետոյ, սուլթանն անմիջապէս վերադարձաւ, իր մայրաքաղաքն ազատելու համար քրիստոնեաներու ձեռքէն, որոնք Պապէն թելադրուած՝ գացեր պաշարեր էին Ալեքսանդրիան: Հեթում պատրաստուեցաւ հաչտուիլ սուլթանին հետ՝ քանի մը ամուր բերդեր տալով անոր: Կաթողիկոսը գերութենէ ազատեցաւ, բայց օտարութեան մէջ մեռաւ: Լուսաւորչի աջը ետ բերուեցաւ, Կիլիկիա, (1291–1292):

Եգիպտական արշաւանքէն յետոյ, Հեթում Բ. իշխանութիւնը յանձնեց իր Թորոս եղբօրը եւ վանք քաշուեցաւ: Երկու տարի յետոյ, Թորոսն ալ իր եղբօր օրինակին հետեւեցաւ. Հեթում դարձեալ գահ բարձրացաւ եւ գնաց Թաթարներու Ղազան խանի հետ նորոգելու հին դինակցութիւնը: Այնտեղէն վերադարձաւ եւ իր Մարիամ քոյրը Անդրոնիկոս յունաց կայսեր Միքայէլ զաւակին կնութեան տուաւ, ինչպէս Զապէլ քոյրը տուեր էր քիչ առաջ Կիպրոսի թագաւորին Ամօրի եղբօրը: Հեթումի նպատակն էր խնամիական կապեր հաստատել դրացի իշխանութիւններուն հետ եւ այդ կերպով կիլիկիոյ ապահովութիւնը ձեռք բերել: Քիչ

յետոյ, Հեթում Բ. իր իշխանութիւնը յանձնեց միւս եղբօրը՝ Սմբատին եւ Թորոս եղբօրը հետ Պոլիս գնաց, իր քրոջ տեսութեան (1295):

Սմբատ օգտուեցաւ Հեթումի բացակայութենէն եւ իշխաններն ու կաթողիկոսն իր կողմը քաշելով՝ թագաւոր օծուեցաւ Սիսի մէջ: Միեւնոյն ատեն, Թաթարներու Ղազան խանի հաւանութեամբ ամուսնացաւ թաթար տիկնոջ մը հետ, աւելի ամրացնելու համար Թաթարներու բարեկամութիւնը:

Երբ Հեթում Բ. եւ Թորոս երկիր վերադարձան, Սմբատ անոնց առջեւ դուրս եկաւ եւ վռնտեց զանոնք. ասոնք յոյսերնին դրին իրենց խնամիներուն վրայ, բայց, ի զուր: Եւ երբ դիմեցին Ղազան խանի պաշտպանութեան, Սմբատ զանոնք ձերբակալեց թաթար զօրքերու ձեռնտուութեամբ եւ բանտարկեց Բարձրաբերդի մէջ, ուր Թորոս սպաննուեցաւ, իսկ Հեթում աչքերուն լոյսէն զրկուեցաւ (1298):

Կոստանդին, Հեթումի չորրորդ եղբայրը, զայրացաւ այս անօրինութենէն, որովհետեւ ներկայ էր անոր, եւ զօրքն իր կողմն առնելով՝ Սմբատը գահընկէց ըրաւ, բանտարկեց զայն եւ ինք գահ բարձրացաւ: Կոստանդին բանտի կապանքներէն ազատ արձակեց Հեթումը, որուն աչքերը, չատ չանցած՝ բացուեցան: Հայերը չատ ուրախացան այս հրաշքէն, եւ զայն դարձեալ ուզեցին գահ բարձրացնել: Կոստանդին բանտէն արձակեց Սմբատը եւ անոր մէացած՝

փորձեց խափանել Հեթումի գահակալութիւնը, բայց Հեթում յաջողեցաւ ձերբակալել երկուքն ալ, Տաճարական եւ Հիւրընկալ Ասպետներու միջոցաւ, եւ զանոնք Պոլիս ղրկել: Հեթում Բ. գահ բարձրացաւ երկրորդ անգամ (1299):

Այս ժամանակ Դամասկոսի իշխանը Սուսամիչ, եգիպտական զօրքերու գլուխն անցած՝ կը պատրաստուէր Կիլիկիա արշաւելու: Արդէն հայոց սահմաններուն մօտեցեր էր, երբ Հեթում ինկաւ անոր վրայ եւ ջարդուփշուր ըրաւ անոր բանակը: Յետոյ, Դամասկոսի իշխանը ղրկեց Ղազան խանին, որ երկու անգամ փորձեց Հեթումի զինակցութեամբ Աւորիքն ու Պաղեստինը խլել Եգիպտոսի ձեռքէն, բայց, երկու անգամն ալ պարտաւորուեցաւ գործը կիսատ թողուլ եւ իր երկիրը դառնալ ներքին ապստամբութիւնները զսպելու համար: Ղազանի տեղը կը բռնէր Գոթրուղ զօրապետը, որ Հեթումի միացած՝ առաջին առիթով յաջող բաղխումներ ունեցաւ, բայց, յետոյ ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ, մարդու մեծ կորուստներ տալէ վերջ, Եփրատի ջուրերուն մէջ: Այս առինները մեռաւ Ղազան խանը (1302). անոր յաջորդը՝ Ղարբաղանդ ընդունեց Մահմետականութիւնը եւ խզուեցաւ հայոց հետ: Թաթարներն այլեւս իրենց զէնքը դարձուցին իրենց նախկին բարեկամներուն դէմ: Կիլիկիոյ լաւ ծանօթ ըլլալով՝ անոնք յարձակեցան հայոց վրայ եւ ամբողջ տարի մը ասպատակեցին եւ քանդեցին երկիրը: Մահմետական կրօնքը կը մղէր զանոնք ո-

չնչացնելու ինչ որ ոչ-մահմետական էր: Թաթարներէն սիրտ առին Մամլուքներն ու Թուրքերը եւ երեք անգամ յարձակելով Կիլիկիոյ վրայ, մեծ աւերներ գործեցին հոն: Վերջապէս Հեթում սթափեցաւ իր թմբիրէն, հայկ. զօրքին գլուխն անցած՝ ինկաւ թշնամիներուն վրայ, եւ այնպիսի ջարդ մը տուաւ անոնց որ 7,000 հոգի սպանուեցան կամ գերի բռնուեցան: Այս յաղթութենէն յետոյ Եգիպտոսի սուլթանը խաղաղութիւն կնքեց Հեթումի հետ: Ով որ կարող է զէնք վերցնել եւ պաշտպանուիլ, բարեկամներ չատ կ'ունենայ եւ խաղաղութիւնն իր դուռը կուգայ: Աւեն մը այս յաղթանակէն վերջ, թշնամիներու ոտքը կտրեցաւ մեր երկրէն:

ԳԼՈՒԽ ԿԱ.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Բայց, չուտով արծարծուեցան եկեղեցական անիմաստ հարցեր, որոնք վրդովեցին ազգին հոգին եւ երկրին ներքին կեանքը:

Թաթարներու եւ Հայերու մշտնջենական զինակցութիւնը քանդուելէ յետոյ, մահմետականութեան պատճառաւ, Հեթում այն եզրակացութեան եկաւ, որ Հռոմի արքունիքին ղիջումներ ընելու էր, գոնէ քրիստոնեայ ազգերու օգնութիւնն ապահովելու համար մահմետականութեան դէմ, որ չորս կողմէն չրջապատեր էր Կիլիկիան:

Այս քաղաքականութիւնը հարիւր տարեան կեանք ունէր Հայոց մէջ. Լեւոն Բ.ի օրերէն այդ միտքը գոյութիւն ունէր: Շատեր արդէն կազմակերպուած ձեւով կողմնակից էին այդ տեսակէտին. ոմանք համամիտ էին նոյնիսկ դաւանափոխութեան, քաղաքական նպատակներով: Հեթում Բ.ի եւ Լեւոն Դ.ի օրով պապականութեան բաւական կուսակիցներ կային աշխարհական եւ կղերական դասուն մէջ: Նոյնիսկ այն աթենուան կաթողիկոսը Գրիգոր Է. Անաւարզեցին, իբրեւ պարագլուխ այդ կուսակցութեան՝ դաւանափոխութեան թուղթ մը

պատրաստեր էր ինն առանձին գլուխներով: Այդ թուղթով՝ դիտաւորութիւն ունէր հայ եկեղեցին մէջ մացնելու չարք մը ծիսական փոփոխութիւններ, համաձայն՝ պապական եկեղեցիի ծէսերուն: Բայց, մահն արգելք եղած էր անոր: Այդ ժամանակ Կիլիկիոյ գահին վրայ բազմած էր Հեթումի եղբայր Թորոսի որդին Լեւոն Դ., զոր Հեթում 1305–ին իր տեղը գահ բարձրացուցեր էր, թագաւորահայր անունն իրեն վերապահելով: Լեւոն Հեթումի թելադրութեամբ հրովարտակով մը ազգին իշխաններն ու եկեղեցականները ժողովի հրաւիրեց Սիսի մէջ, Գրիգոր Է. Անաւարզեցիին առաջարկութիւնը քննութեան ենթարկելու համար: Ժողովը գումարուեցաւ եւ թագաւորին ճնշումով՝ դաւանաթուղթը ընդունուեցաւ. բայց, երբ եկեղեցականները իրենց տեղերը ցրուեցան եւ սկսան գործադրութեան դնել ժողովին որոշումները, ժողովուրդին մէջ ծագեցաւ մեծ խռովութիւն: Անմիջապէս, նոր հաստատուած կանոնները խափանուեցան. միայն Սիսի մէջ չխափանուեցան անոնք. հոս ալ ժողովուրդը գրգռուեցաւ թագաւորին եւ թագաւորահօր դէմ, եւ թաթարներու Բիլարղու զօրապետը, որ այդ ժամանակ Կիլիկիա կը գտնուէր, գրգռեց Լեւոն Դ.ի եւ Հեթում Բ.ի դէմ: Բիլարղու խարէութեամբ Անարզաբա քաղաքը կանչեց Լեւոնն ու Հեթումը, եւ սպաննեց զանոնք իրենց կուսակից իշխաններուն հետ (1307):

Լեւոն Դ.ի եղբայրը Օշին լսելով իր եղբօր եւ հօրեղբօր դաւաճանական սպաննու-

թեան լուրը, արքունի զօրքով յարձակեցաւ Թաթարին վրայ, զոր դուրս քշեց Կիլիկիայէն եւ կառավարութեան սանձը ձեռք առաւ (1308)։

Օշինի ամենամեծ գործն եղաւ բազմաթիւ բերդերու եւ եկեղեցիներու շինութիւնը, որոնց մէջ երեւելի են մանաւանդ Տարսոնի չուրջը քաչուած հաստատուն պարիսպները։ Այդ քաղաքին մէջ, Օշին շինել տուաւ նաեւ մեծաշուք եկեղեցի մը, որ յետոյ մզկիթի փոխուեցաւ մահմետականներու ձեռքով։ Մինչեւ այսօր այդ եկեղեցին կը կոչուի Քիլիսէ–ճամի (եկեղեցի–մզկիթ)։

Օշինն ալ ուզեց մտնել եկեղեցական կնճռոտ հարցերուն մէջ, որոնք զբաղեցուցեր էին իր նախորդները։ Այդ մտքով 1316–ին, ժողով գումարեց Ատանայի մէջ, ուր վերաքննուեցաւ եւ ժողովականներու ստորագրութեամբ վաւերացուեցաւ Սիսի սահմանադրութիւնը, բայց, այս անգամ ալ չզործադրուեցաւ այդ որոշումը, որովհետեւ ազգին մէջ խռովութիւն ծագեցաւ, եւ թագաւորը խոհեմութիւն սեպեց հրաժարիլ իր մտադրութենէն։

Օշին երկու դեսպանութիւն ղրկեց Եւրոպա՝ Յովհաննէս Իբ. Պապին եւ Ֆրանսայի Փիլիպպոս Վալուա թագաւորին, անոնց ներկայացնելով Աբեւելքի քրիստոնեանեբուն վիճակը եւ խնդրելով անոնց աջակցութիւնը։ Ֆրանսա պատերազմի մէջ էր, եւ անկարող՝ հայոց օգնելու։ Օշին մինակ մնաց, եւ իր երկիրը պաշտպանեց այնչափ,

որչափ որ կարելի էր, մինչեւ 1320 թուականը, որ ատեն մեռաւ։

Անոր յաջորդեց իր Լեւոն որդին, տասը տարեկան, Օշին Պայլի խնամակալութեան ներքեւ (1320)։ Օշին Պայլ ուզեց պայքարիլ լատինականութեան դէմ, որ օրէ օր ծաւալ կը ստանար արքունքին մէջ, եւ այդ մտքով ամուսնացաւ դեռահաս թագաւորին մօրը հետ, իսկ քիչ յետոյ, պատանի թագաւորն ալ պսակեց իր աղջկան հետ։ Բայց, հակառակ այս նախազգուշական քայլերուն՝ ներքին երկպառակութիւնները վերարծարծուեցան։ Լատինականութիւնը հայոց երկրին չար ոգին էր այդ ատեն, որ կը խռովէր անդադար ազգին սիրտը։

Լեւոն Ե.ի օրով Կիլիկիան ամփոփուած էր սկզբնական սահմաններուն մէջ։ Սահմանագլխային բերդերը արշաւանքներու ժամանակ կործանուած էին եւ վնասուած՝ մեծ մասամբ։ Ներքին խռովութիւնները իրարմէ հեռացուցեր էին հայ իշխանները, որոնք եկեղեցական խնդիրներով բաժնուած էին եւ անհաչտ։ Այսպիսի պայմաններու տակ, շատ բնական էր, որ երկիրն հետզհետէ կըծկուէր իր բնական սահմաններուն վրայ եւ քչուէր ներս ու նեղնար։

Մամլուքներու տէրութիւնն ալ այդ ատեն կը գտնուէր իր զօրութեան գագաթնակէտին վրայ, եւ կը տարածուէր Նեղոսի ափերէն մինչեւ Պարսից ծովը։ Միջագետքի, Ասորիքի եւ Պաղեստինի քրիստոնեաները կը հեծէին Մելիք–Նազար սուլթանի լուծին տակ։ Ան կը մտածէր եւ կը պատ–

բաստուէր Քրիստոնէութեան վերջին մէջ-նաբերդը՝ Կիլիկիան ալ խորտակել, եւ Եւրոպան կղզիացնել Երուսաղէմէն:

Մելիք-Նազար, երբ լուր առաւ թէ Ջըրանայի թագաւորը նոր Խաչակրութիւն մը կը կազմակերպէր, անմիջապէս դաշնակցութիւն կնքեց Թաթարներու Թիմուր-Թաշ զօրապետին եւ Թուրքմէն Արաման իշխանին հետ, որպէսզի նոր Խաչակրութեան յարձակումէն առաջ գլուխ հանէր իր ծրագիրը, Կիլիկիոյ թագաւորութեան կործանումը:

Աշխատանքին սկսաւ Թիմուրթաշ, Գոնիայէն, որ այդ ժամանակ Թաթարներու ձեռքն էր: Երեսուն հազար հեծելազօրք սփռուեցան երկրին ամէն կողմերը եւ 25 օր կոտորեցին, թալանեցին եւ վառեցին անխնայ: Մինչեւ անգամ մեռելները գերեզմաններէն հանեցին ու պղծեցին. յետոր աւարով ու գերիներով անցան գացին. ինչո՞ւ սպասել աւերակ երկրի մը մէջ:

Թիմուրթաշէն յետոյ, եկաւ Արաման իր Թուրքմէններով, եւ անվնաս տեղերն աւերատակեց: Երբ աս ալ ետ քաշուեցաւ, եկաւ Մելիք-Նազարի բանակը վերջին հարուածը տալու: Մամլուքները դաշտային Կիլիկիան քար ու քանդ ընելէ յետոյ, մեծ բազմութեամբ յարձակեցան Այաս հարուստ ու վաճառաշահ քաղաքին վրայ եւ ծուխն ու ցամաքէն պաշարեցին զայն: Քաղաքը դիմադրեց յամառութեամբ, բայց, վերջապէս ուժասպառ՝ անձնատուր եղաւ եւ այրուեցաւ, իսկ, բնակիչները սովորականին պէս

կոտորուեցան, միայն փոքր մաս մը Կիպրոսի թագաւորին կողմէ ղրկուած նաւերուն մէջ ապաստանեցան եւ Կիպրոս փախան: Քրիստոնեայ Եւրոպան կը դիտէր այս զարհուրանքը եւ կը լռէր, ինչպէս լռեր է միշտ, ինչպէս լռեց ան մեր օրերու զարհուրանքներուն առջեւ: Կիպրոսի թագաւորին ղրկած նաւերը հեգնանքով չե՞ն յիշեցներ մեզի, այն մարտանաւերը, որոնք վերջին տարիներու հայկական կոտորածներու ժամանակ, հանդիսատեսի դիրք կը բռնէին եւ զոհերուն եւ այրուած քաղաքներուն լուսանկարները կ՝առնէին աճապարանքով:

Հայ ժողովուրդին մեծագոյն դժբախտութիւնը չարունակ կայացեր է այն իրողութեան մէջ որ իբրեւ քրիստոնեայ ազգ չըլլապատուեր է միշտ մահմետական ցեղերէ, եւ նաեւ այն սոսկական հոգեբանութեան մէջ, որ կը մղէր զինք հաւատալու, թէ իր հեռաւոր կրօնակիցները Եւրոպայի մէջ, օգնութեան պիտի փութային, մինչդեռ, իրականին մէջ, երէկ եւ այսօր ալ այդ կրօնակիցները կրօնական չիմար հարցերով մեր ներքին պատակաւմներուն պատճառ եղեր են:

ԳԼՈՒԽ ԿԲ.

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Հայ երիտասարդութիւնը վերջապէս տեսաւ որ իր թագաւորը, նոյնիսկ այդպիսի ճգնաժամային վայրկեաններու մէջ զբաղեր է կրօնական անմիտ խնդիրներով՝ հայրենիքի պաշտպանութեան գործն առաւ իր ձեռքին մէջ: Կազմուեցան ազատ գունդեր. անոնցմէ մին, 200 քաջերով դարան մտաւ կիրճի մը մէջ եւ սպասեց եդիպտ. հեծելազօրքին, որ անկէ պիտի անցնէր: Մօտեցաւ ճակատագրական վայրկեանը. հայ բուռ մը կարիճները 18,000 հոգին ծուղակի մէջ ձգեցին եւ 6,000 հոգիէ աւելին կոտորեցին անխնայ, եւ մէկ մասն ալ գերի բռնեցին: Թշնամին չուարեցաւ այս անակնկալ դիմադրութեան առջեւ. հայերը ոգեւորուեցան եւ համախմբուեցան հետզհետէ. ուրիշ դումարտակ մը, բաղկացած՝ 600 կարիճներէ, ինկաւ Մամլուքներուն վրայ, մինչ անոնք յղփացած՝ Այասի աւարով՝ անհոգ նստեր էին Պերամոս (Ձիհան) գետի ափերուն վրայ: Թշնամին փախաւ խուճապով իր եաին թողելով 5,000 դիակ:

Գոռոզ սուլթանը ընկրկեցաւ եւ զինադադար կնքեց հայոց հետ. զէնքը չարունակ բարերար արդիւնք կուտայ ազգի մը եւ ա-

նոր թշնամիները բարեկամ կը դարձնէ: Զէնքի ճամբան թէեւ փշոտ է, բայց, անպայման օրհնաբեր՝ բոլոր անոնց համար, որոնք ընդունակ են ժամանակաւոր հանդիսաը զոհել տեւական խաղաղութեան եւ ազատութեան:

Դաշինքը կնքուեցաւ Գահիրէի մէջ հայոց կաթողիկոսին միջնորդութեամբ, հետեւեալ պայմաններով.

1.— Հայոց թագաւորը տարին 50,000 ֆիւտին տուրք պիտի տար Եգիպտոսի:

2.— Այասի վաճառականութենէն գոյացած արդիւնքին կէսը, ինչպէս նաեւ ծովէն հանուած աղին կէսը եգիպտացիներուն պիտի երթար:

3.— Սուլթանն ալ յանձն կ'առնէր կիլիկիոյ ոչ մէկ բերդը կամ ամրոցը չգրաւել իր զօրքով:

4.— Այասը եւ ուրիշ կործանուած բերդեր իր ծախքով նորոգել:

Այս դաշինքը կնքուեցաւ 1323–ին: Ոտնակոխուած ժողովուրդի մը համար չատ մեծ նշանակութիւն ունէր այս դաշինքը թէ՛ բարոյապէս եւ թէ՛ քաղաքականապէս:

Բայց, չուտով ծագեցան դարձեալ ներքին խռովութիւններ, եւ առիթ տուին եգիպտացիներուն, որ լուծէին այս դաշինքը: Ունիբորները, տասնեւչորրորդ դարու հայութեան այս ցեղերը կրօնական ազմուկ բարձրացուցին երկրին մէջ եւ ամէն ինչ տակնուվրայ ըրին. մին կողմէն թագաւո-

ըը հասարակաց դժգոհանք ստեղծեց իր դէմ ընթացքով մը, որ հակազդային կարելի է կոչել: Մտիկ ընելով իր լատին ազգականներուն չար խրատներուն՝ հայ իշխանները պաշտօնէ զրկեց եւ անոնց կալուածները խլելով՝ լատին իշխաններուն յանձնեց զանոնք: Տէրութեան խնամակալ՝ Օչին ազգային կուսակցութեան պաշտպան կանգնելուն համար, թագաւորին հրամանով սպաննուեցաւ: Նոյնիսկ թագուհին զրպարտուեցաւ եւ գլխատուեցաւ հրամանովը Լեւոնին, որ վերամուսնացաւ Սիկիլիոյ թագաւորին աղջկան հետ (1330):

Այս անօրինակութիւնները պատճառ եղան, որ ամէնքն ալ հեռանային արքունիքէն, այնպէս, որ երկիրը բոլորովին անպաշտպան մնաց թշնամիներուն առջեւ, որոնք անարգել ջարդեցին, կողոպտեցին ու քանդեցին իրենց ուզածին պէս:

Լեւոն դարձեալ դիմեց եւրոպացիներուն, որոնք յօժարութիւն յայտնեցին ոչ միայն օգնելու հայոց, այլ եւ Պաղեստինն ազատելու մահմետականներէն: Ամէն տեղ փրոպականտիստներ ղրկուեցան, որոնք կը ջանային յորդորել քրիստոնեաները, որ զինուորագրուէին այդ աստուածահաճոյ գործին համար: Շարժման գլուխը կանգնած էր Ֆրանսայի թագաւորը, Փիլիպպոս Զ., որուն ապառնալից համբաւը մինչեւ Արեւելք հասեր եւ հայոց թշնամիներուն զայրոյթն էր գրգռեր: Այս անգամ ալ խոստումներն ու խօսքերը անհետեւանք մնացին. Լեւոն ստացաւ միայն 10,000 ֆիւռին,

Փիլիպպոս Զ.ի կողմէն, եւ քանի մը պարկ կորեն Պենեդիկտոս ԺԲ. Պապէն: Այս չի՛ յիշեցներ ներկայ օրերու ողորմութիւնը, զոր ցոյց կուտան Արեւմուտքի քրիստոնեայ պետութիւնները մահմետականութենէն ջարդուած քրիստոնեայ հայութեան մնացորդներուն հանդէպ:

Եգիպտացիներու սուլթանը Մելիք-էլ-Նազար Մահմուտ լսելով եւրոպացիներու յոխորտանքը, իր ամբողջ զայրոյթը թափեց հայոց վրայ: Մամլուքները երկու անգամ յաջորդաբար արշաւեցին Կիլիկիա եւ աւերեցին (1335–1337): Լեւոն սարսափեցաւ եւ ապաստանեցաւ լեռները: Թշնամին այն աստեն քաշուեցաւ, երբ հայոց թագաւորը խաչէ եւ Աւետարանի վրայ, Սուլթանին գեսպանին ներկայութեան՝ երդում ըրաւ խոստանալով, որ այլեւս բնաւ հաղորդակցութիւն պիտի չունենար եւրոպացիներուն հետ:

Այնուհետեւ, Լեւոն Ե. քանի մը տարի ալ ապրեցաւ, եւ մեռաւ առանց ժառանգի (1341):

Այսպէս վերջացաւ Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան Ռուբէնեան տոհմի իշխանութիւնը, որ 1226–ին, անցած էր Պապեռոնի Հեթումեանց ձեռքը, Հեթում Ա.ի գահակալութեամբ:

Հայոց կիլիկեան թագաւորութիւնը իր վախճանին կ'երթար թաւալագլոր:

ԳԼՈՒԽ ԿԳ.

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐԸ

Լուսինեան Ֆրանսական ցեղ մը Ռուբէնեան տոհմին հետ խնամիացաւ Հեթում Բ.ի օրով, որուն Ջապել քոյրը կնութեան գացեր էր Տիւրոսի Ամօրի կոմսին (1295): Այս ամուսնութենէն քանի մը տարի յետոյ Ամօրին գրգռուած՝ Օշին թագաւորէն, իր եղբայրը Հենրիկոս Բ. Կիպրոսի գահէն զրկեց եւ նոյն երկրին իշխանութիւնն իր ձեռքը առաւ: Բայց, Ամօրի երկար չվայելեց այդ փառքը, որովհետեւ Կիպրոսի մեծամեծները դաւաճանութեամբ սպաննեցին զայն, եւ որոշեցին զարձեալ Հենրիկոսը գահ բարձրացնել:

Օշին մէջ մտաւ եւ ուզեց Կիպրոսի գահը բարձրացնել իր Ջապել մօրաքոյրը, որպէսզի այդ կերպով անոր զաւակները ժառանգէին այդ թագաւորութեան իրաւունքը: Հետեւաբար, Օշին մերժեց ազատ արձակել Հենրիկոսը, որ բանտարկուած էր Լամբրոնի մէջ: Ասոր վրայ, Կիպրոսի իշխանները որոշեցին Ջապելն իր երեք զաւակներով պատանդ պահել, մինչեւ որ Օշին յօժարէր ազատ արձակելու Հենրիկոսը: Օշին տեսնելով, որ խնդիրը կը ծանրանար, եւ կարող էր պատերազմի պատճառ դառնալ, սիպուեցաւ

արձակել Հենրիկոսը:

Ջապելը, սակայն, կարող չէր այլեւս մնալ Կիպրոսի մէջ. ուստի առաւ իր զաւակները եւ չատ մը լատին իշխաններով՝ եկաւ Կիլիկիա: Նոր գահ բարձրացեր էր Լեւոն Ե., որ մեծ ընդունելութիւն ցոյց տուաւ եկուորներուն: Օշին պայլը տեսնելով, որ լատինական աղդեցութիւնն երթալով կը զօրանար արքունիքին մէջ, բացէ ի բաց մաքառիլ սկսաւ այդ օտարասէր չարժման դէմ, որուն գլուխը կանգնած էր թագաւորին մեծ հօրաքոյրը: Թշնամութիւնն այն աստիճանի հասաւ, որ երկու կուսակցութիւնները զէնքի դիմեցին եւ արիւնահեղ կռիւ մը մղեցին Սիսի դաշտին վրայ: Ջապել պարտուեցաւ, եւ իր Հենրիկոս զաւկին հետ բանտարկուեցաւ Սիսի բերդին մէջ, իսկ անոր երկու միւս որդիները, Յովհաննէս եւ Գուիտոն ապաստանեցան Կիպրոս եւ իրենց հօրեղբօր օգնութեան դիմեցին: Կիպրոսի թագաւորը, որ չատոնց առիթի կ'ըսպասէր վրէժ լուծելու հայերէն, պատերազմ հրատարակեց Օշին պայլի դէմ, եւ երբ կը պատրաստուէր Կիլիկիա արշաւելու, Յովհաննէս Իբ. Պապը միջնորդեց եւ հաշտութիւն յառաջ բերաւ (1322):

Ջապելի երկու որդիները խաբուեցան իրենց ակնկալութեան մէջ, եւ անցան Ռուսաստան ու կայսեր ծառայութեան մէջ մրտան: Քանի մը տարի յետոյ Յովհաննէս Կիլիկիա կանչուեցաւ, եւ Օշինի տեղ, որ սպաննուած էր, տէրութեան պայլ (խնամակալ) կարգուեցաւ: Այս պաշտօնով՝ ան

կառավարեց Կիլիկիան, Լեւոն Ե.ի մահէն ալ յետոյ, մինչեւ որ իր եղբայրը Գուիտոնն ալ Կիլիկիա անցաւ, ուր նոր թագաւորի ընտրութիւն կատարուեցաւ: Ընտրուեցաւ Յովհաննէսը, որ թագաւոր հռչակուեցաւ Կոստանդին Գ. անունով (1342):

Կոստանդին Գ. նորանոր չարիքներու պատճառ եղաւ, իր վատ ընթացքով: Նոր ընտիր թագաւորը յարաբերութիւն պահեց Հռոմի հետ. հայ իշխանները խրատեցին զայն, բայց, ան կարեւորութիւն չտուաւ եւ ամէն աջակցութիւն ցոյց տուաւ Ունիթորներուն, որոնք կը քայքայէին հայ ազգին ներքին կեանքը, աղարտելով ամէն ինչ որ հայկական դրոշմ կը կրէր: Վերջապէս, հայ իշխաններն ու զօրքը չկրնար տանելով այն նախատինքը, որուն ենթարկուած էր հայոց եկեղեցին, ապստամբեցան եւ սպաննեցին Կոստանդին Գ., անոր թագաւորութեան առաջին տարին (1343):

Սիսի մէջ անմիջապէս խորհուրդ գումարուեցաւ նոր թագաւոր ընտրելու համար: Գուիտոն, Կոստանդինի եղբայրը Յունաստանէն կանչուեցաւ իր եղբօր տեղը բռնելու համար: Եկաւ եւ գահ բարձրացաւ:

Կիլիկիոյ այս տակնուվրայ վիճակը, դարձեալ առիթ տուաւ եգիպտացիներուն, որ Հայոց վրայ յարձակէին: Գուիտոն անպատրաստ՝ փակուեցաւ բերդի մը մէջ, եւ դեսպան ղրկեց Կղեմէս Զ. Պապին, անոր օգնութիւնը խնդրելու: Այս վերջինն ալ դիմեց Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ գահակալներուն, որոնք այն ժամանակ պատերազմի

մէջ էին. ուստի անոնք մերժեցին Պապին առաջարկութիւնը:

Եգիպտացիները ոտնակոխ ըրին Կիլիկիան, եւ քաշուեցան: Բայց, յաջորդ տարին կրկին մտան Կիլիկիա եւ աւերեցին զայն: Թագաւորը, փոխանակ երկրին մնացած զօրութիւնն ամրացնելու եւ իր գահը պաշտպանելու, ինքզինք շրջապատեց լատին անհարազատ իշխաններով: Հայ իշխանները դժգոհ՝ մէկ կողմ քաշուեցան, ոմանք նոյնիսկ Կիլիկիայէն հեռացան: Գուիտոն անգամ մըն ալ Պապին դիմեց, խոստանալով, որ ամէն ջանք պիտի թափէր երկու եկեղեցիներու միութիւնը հնարաւոր դարձնելու համար: Պապն ալ անոր ղրկեց 1,000 ձիաւոր եւ 1,000 բիւզանդական զահեկան:

Հայերը տեսան թագաւորին հակազգային ընթացքը ու անոր յիշեցուցին իր եղբօր վախճանը: Գուիտոն ականջ չդրաւ եւ արհամարհեց հայ իշխանները, մինչեւ իսկ, խլեց անոնց կալուածները եւ տուաւ լատին իշխաններու: Հայ իշխաններն ալ սպաննեցին զայն, իր թագաւորութեան երկրորդ տարին (1345):

Գուիտոնի տեղ գահ բարձրացաւ Կոստանդին Դ. (1345), Լեւոն Ե.ի մերձաւոր ազգականը, եւ Պալտին հայ սպարապետին որդին, որ թագաւորեց 18 տարի: Կոստանդին Դ. խելացի էր եւ ընդունակ, բայց, դժբախտաբար, թագաւորեց չատ անբախտ օրերու մէջ:

Գ Լ Ո Ւ Խ ԿԴ.

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆՆԵՐԸ (շար.)

Կոստանդին Դ. նկատելով որ Կիլիկիոյ դժբախտութիւններուն գլխաւոր պատճառը կրօնական երկպառակութիւնն էր, աշխատեցաւ առաջքն առնել խռովութիւններուն, եւ իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձուց երկրին պաշտպանութեան վրայ:

Եգիպտոսի սուլթանը նկատեց հայոց պատրաստութիւնները, եւ ստուարացուց իր բանակը բաբելական եւ ասորական զօրքերով ու ինկաւ Կիլիկիոյ վրայ: Առաջին յարձակումին զոհ գնաց Այաս քաղաքը:

Առանց սպասելու եւրոպացիներու օգնութեան, Կոստանդին Դ. ելաւ սուլթանին դէմ եւ մեծ կոտորածներով ետ մղեց զայն, թէեւ չկրցաւ Այասը վերագրաւել:

Անմիջապէս, դեսպան ղրկուեցաւ Եւրոպա, աւետելու այս յաղթանակը եւ նոր օգնութիւն խնդրելու եգիպտացիներուն դէմ: Հայ դեսպանը Հռոմէն անցաւ Վենետիկ, Փարիզ եւ Լոնտոն, բայց, ոչ մէկէն օգնութեան խոստում առանալով՝ դարձեալ դիմեց Կղեմէսին, որ բացէ ի բաց ըսաւ, թէ, որքան ատեն որ հայոց թագաւորը չէր գոհացներ Հռոմի բոլոր պահանջները թող օգնութիւն չակնկալէր: Կոստանդին մնաց բո-

լորովին մինակ եւ անյոյս, բայց, չյուսահատեցաւ. միայն Հռոտոսի ասպետներու թեթեւ օգնութեամբ գնաց եգիպտացիներուն վրայ եւ ահեղ պատերազմով մը յաղթեց անոնց եւ երկրէն դուրս քշեց զանոնք: Յետոյ, չարունակելով իր յառաջխաղացքը դէպի Արեւելք, Մամլուքներէն յարձակումով գրաւեց Ալեքսանդրիա բերդաքաղաքը Իսոսի ծոցին վրայ (1357):

Այս յաղթանակներէն վերջ, Կիլիկիա քանի մը տարի խաղաղութիւն վայելեց, բայց, Կոստանդինի մահով այդ խաղաղութիւնը դարձեալ վրդովուեցաւ եւ երկիրն անգամ մըն ալ ենթարկուեցաւ եգիպտական արշաւանքներուն (1362):

Կոստանդին Դ.ի մահով՝ Կիլիկիոյ հայկ. գահը երկու տարի թափուր մնաց: Շատեր ուզեցին խլել թագը, բայց, վերջապէս, հայ եւ լատին իշխանները միաբանեցան եւ թագաւոր հռչակեցին Լեւոն Լուսինեան իշխանը, որ Կիպրոսի Պետրոս թագաւորին ազգականն էր (1365):

Լեւոն քաջ եւ առաքինի անձնաւորութիւն մըն էր, բայց, Կիլիկիոյ հայոց գահը բարձրացաւ այնպիսի ատեն մը, երբ երկրին նիւթական եւ բարոյական ոյժերն սպառած էին: Լեւոնի բոլոր ջանքերն ալ ի զուր անցան. անկարելի էր այլեւս խափանել հայոց ափրութեան անկումը:

Լեւոնի թագաւորութեան երկրորդ տարին՝ եգիպտացիները յարձակեցան Կիլի-

կիոյ վրայ: Լեւոն անոնց դէմ ելաւ եւ Թըչ–նամիին բազմութենէն յաղթուեցաւ եւ հաշ–տութիւն կնքեց հարկադրաբար (1366):

Եգիպտացիները քաշուեցան, բայց, հինգ տարի յետոյ նորէն արշաւեցին (1374): Լեւոն այս անգամ ալ դուրս եկաւ պաշտ–պանելու իր գահը, բայց, կռուին մէջ վի–րաւորուեցաւ, եւ ապաստանեցաւ լեռները: Հայոց երկիրն անպաշտպան մնաց Թչնամի–ին առջեւ, որ կոտորեց եւ այրեց ամէն ինչ:

Մարիամ Թագուհին կարծելով որ Թա–գաւորը մեռած էր կռուին մէջ, այս դըժ–բախտութիւնը դեսպանի մը ձեռքով հաղոր–դեց իր ազգական՝ Փիլիպպոս Տարենտացի իշխանին, խնդրելով անկէ, որ այս ցաւալի վիճակին դարման մը տանէր: Այս նպատա–կով որոշուեցաւ Թագուհին ամուսնացնել Բրաունշվէյգի Օթօն իշխանին հետ, որմէ կարելի էր օգնութիւն ակնկալել: Բայց, այս ծրագիրը խախտեցաւ Լեւոնի յանկար–ծական երեւումով, որ մեծ ուրախութեան առիթ մը եղաւ արքունիքին եւ ազգին հա–մար:

Բայց, այս ուրախութիւնն երկար չտե–ւեց: Մելիք–էչրէֆ Շապան, Եգիպտոսի սուլթանը կիլիկիոյ ընկած վիճակը տեսնե–լով՝ վճռեց վերջնական հարուած մը տալ անոր եւ վերջացնել ամէն բան: Սուլթանին եղբօր Ահմէտի առաջնորդութեամբ, Մա–լուքները յարձակեցան 1374–ին, եւ հուր ու սուր սփռելով ամէն կողմ, գրաւեցին երկ–րին գաշտային մասը:

Լեւոն ի զուր օգնութեան կանչեց Եւրո–

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

պայի քրիստոնեաները. անոնք չլսեցին եւ օգնութեան չփութացին: Հայերը տեսան թ–րենց հայրենիքին աւերումը. ամանք ապաս–տանեցան բերդերն ու լեռները, ուրիշներ ձգեցին հեռացան Կիլիկիայէն: Լեւոն ճա–րահատ՝ իր գերդաստանին եւ քանի մը իշ–խաններու հետ ամրացաւ Կապան բերդին մէջ: Թչնամին հալածեց զանոնք, եւ պաշ–րեց Կապանը, մինչ Թչնամի զօրքին մէկ ու–

ըիչ մասը տիրեց Սխի, Ատանայի, Մամեստիայի, Անարզաբայի եւ ուրիչ քաղաքներու: Կործանեցան քաղաքներն ու գիւղերը: Ահմէտի զինուորները փորեցին թագաւորներու եւ իշխաններու գերեզմանները եւ այրեցին անոնց ոսկորները: Գերիները խումբ խումբ տանջանքներու ենթարկուեցան, անոնց ուրանալ տալու համար քրիստոնէական հաւատքը: Անմեղ գիւղացիները ողջ ողջ մորթազերծ եղան, կրօնաւորներու աչքերը չիկացած երկաթներով փորուեցան, աղնուականներու լեզուները եւ մատներո կտրատուեցան եւ երախաները գերի տարուեցան եւ վաճառուեցաւ Արեւելքի աղտոտ չուկաներուն վրայ:

ԳԼՈՒԽ ԿԵ.
ԿԱՊԱՆԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Լեւոն փակուած կը մնար Կապանի բերդին մէջ, ուր քիչ յետոյ սովը երեւցաւ իր ղրկանքներով: Պաշարն սպառեր էր, եւ մարդիկ սկսան կերակրուիլ անասուրբ կեներու մսով: Վերջապէս պաշարման իններորդ ամսուն՝ Լեւոն անձնատուր եղաւ, նախապէս խօսք առնելով եգիպտացի զօրապետէն, որ խնայէր իրեն եւ իր գերդաստանին: Թագաւորին հետ էին Մարիամ թագուհին, Բիննա դուստրը եւ Շահան փեսան (1375):

Ահմէտ, սակայն, իր երդումը չյարգեց: Բերդին թագաւորական գանձերը յափշտակելէ վերջ, չղթայեց Լեւոնը եւ արքայական գերդաստանին հետ տարաւ Երուսաղէմ, անկէ ալ Գահիրէ, ուր ան ներկայացաւ սուլթանին, իբենները:

Մէլիք Աշրաֆ զայրացած՝ այսպէս խօսեցաւ հայոց վերջին թագաւորին. «Ինչո՞ւ չհնազանդեցաք ինձ եւ զթութեանս չդիմեցիք»: Այս խօսքէն անմիջապէս վերջ հրամայեց որ բանտարկէին հայոց արքայական գերդաստանը եւ կապանի կալանաւորը՝ Լեւոն Լուսինեան, վերջին թագաւորը ոչ միայն Ռուբէեան հարստութեան, այլ ամբողջ հայկական պատմութեան: Կապան եղաւ հայ անկախութեան վերջին միջնաբերդը, որ իննամսեայ դիմադրեց թշնամիին եւ վերջապէս անձնատուր եղաւ սովին եւ դիպատացիին:

Գահիրէի մէջ, եգիպտացի պալատականները տեսան Լեւոնի եւ անոր գերդաստանին վիճակը եւ մեղքցան. ուստի միջնորդեցին եւ հրաման առին, որ անոնք գոնէ պարապատասխան քաղաքի մը մէջ ապրէին: Սուլթանն ըսաւ. «Թո՛ղ հրաժարին իրենց հաւատքէն, եւ ձեր խնդիրքը կը կատարուի»: Թագաւորն ու թագուհին մերժեցին, եւ քանի մը տարի այդ վիճակով ապրեցան Գահիրէի բանտին մէջ: Յետոյ, սուլթանը զիջեցաւ իր մերձաւորներուն աղաչանքներուն եւ հրամայեց որ Մարիամ թագուհին եւ արքայադուստրը ազատ արձակուէին: Անոնց պատեհութիւն տրուեցաւ երթալու, ուր որ ուզէին, բայց, տեղ մըն ալ չուզեցին երթալ, ընդհակառակը նախընտրեցին մնալ Լեւոնին հետ:

Լեւոնին մէկ յոյս կը մնար ազատու-

թեան, Եւրոպայի քրիստոնեաներուն մի-
ջամտութիւնը: Ուստի նամակներ գրեց
Պապին եւ Ֆրանսայի ու Սպանիոյ թագա-
ւորներուն, և Եւրոպա հասցուց իր փեսին
ձեռքով, որ կրցեր էր բանտէն փախչիլ: Լե-
ւոնի փեսան օգնութիւն չգտաւ Պապէն եւ
Ֆրանսայի թագաւորէն, անցաւ Սպանիա,
ուր Գաղիլիոյ Յովհաննէս թագաւորը մեծ
համակրանքով ընդունեց զայն:

Այդ միջոցին Մէլիք Էշրաֆը մեռաւ,
եւ անոր տեղ անցաւ Ա.հմէտ: Յովհաննէս
թագաւորը պատուաւոր դեսպանութիւն
մը ղրկեց նոր սուլթանին, խնդրելով անկէ,
որ բանտէն ազատէր հայոց թագաւորը եւ
արքայական գերդաստանը: Յովհաննէս
թագաւորին հետեւեցաւ նաեւ Արակոնի
Պետրոս Դ. թագաւորը: Վերջապէս Ա.հմէտ
ազատութիւն չնորհեց հայ թագաւորին եւ
անոր գերդաստանին (1382):

Լեւոն գնաց նախ՝ Երուսաղէմ. թագու-
հին եւ իր աղջիկը մտան Ս. Յակոբայ հա-
յոց վանքը: Ինք Կիպրոսի գծով անցաւ Հռ-
ոմ, որպէսզի Ուրբանոս Զ. Պապը յորդո-
րէր խաչակրութիւն մը ստեղծելու Եւրո-
պայի մէջ: Լեւոն կը յուսար այդ կերպով
ձեռք բերել իր կորսուած թագը: Հռոմէն
անցաւ Սպանիա, չնորհակալութիւն յայտ-
նելու իր բարերարներուն, մասնաւորաբար,
Յովհաննէս թագաւորին, որ նշանակեց Լե-
ւոնին համար տարեկան թոշակ մը, և Մատ-
րիտ, Վիլլարէալ եւ Անտուջար քաղաքնե-

րուն իշխանութիւնը, մինչեւ մահ (1383):

Լեւոն երեք տարիէ չափ Սպանիա մը-
նաց. յետոյ անցաւ Ֆրանսա, ուր կարողա-
Զ. արքայավայել ընդունելութիւն մը ը-
րաւ անոր, 5,000 ֆրանքի տարեկան թոշակ
մը նշանակեց, եւ Սէն-Տընիի Ս. Անտոնի
պալատը լաւ մը կահաւորուելով՝ անոր
պարգեւեց:

Այս տեսնելը, Ֆրանսա եւ Անգլիա կը
մղէին Հարիւր Ամեայ Պատերազմը: Լեւոն
մտածեց հաշտեցնել այս երկու պետութիւն-
ները, յուսալով որ անոնց օգնութեամբ պի-
տի յաջողէր եգիպտացիները քշել Կիլիկի-
այէն եւ վերականգնել հայոց թագաւորու-
թիւնը:

Այս նպատակով՝ Լեւոն առաւ Կարոլոս
Զ.ի հաճութիւնը եւ քանի մը անգամ ճամ-
բորդեց Անգլիա (1383–1386): Անգլիոյ մէջ
ալ իր աստիճանին վայել կերպով ընդուն-
ուեցաւ Ժողովուրդէն եւ Բիչըրա Բ.ի կող-
մէն: Անգլիական Խորհրդարանը յարգեց
հայոց թագաւորին միջնորդութեան առա-
ջարկը, եւ ներկայացուցիչներ ղրկեց Պու-
լոնիը քաղաքը՝ Ֆրանսայի ներկայացու-
ցիչներուն հանդիպելու եւ հաշտութեան
պայմաններուն մասին խօսելու համար:
Դժբախտաբար, բանակցութիւնները յաջող
ելք չունեցան, եւ երկու ազգերը կարճ ջի-
նադադարէ մը յետոյ, դարձեալ բռնեցին
իրարու կոկորդ:

ԳԼՈՒԽ ԿԶ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԱՌՔԸ՝ ԶՈՐՍ ՀՈՎԵՐՈՒՆ

Լեւոն այլեւս իր թագաւորութեան վերականգնումի ամէն յոյս կորսնցուցած էր, քաշուեցաւ Փարիզի կեղեսթինեանց վանքը, ուր կրօնաւորի կեանք ապրեցաւ ու մեռաւ 60 տարեկան հասակին մէջ: Անոր մարմինը ամփոփուեցաւ փառաւոր յուղարկով մը՝ վանքին աւագ խորանին աջակողմեան պատին մէջ չինուած մարմարեայ գերեզմանին մէջ: Առաջին յեղափոխութեան ժամանակ հայ դժբախտ թագաւորին ոսկորները փոխադրուեցան Սէն–Տընիի թագաւորական գերեզմանատունը, ուր մինչեւ այսօր կարելի է տեսնել հայոց վերջին թագաւորին տապանաքարը, որուն վրայ Լեւոն ներկայացած է պառկած՝ իր բոլոր արքայական նշաններով, հագած՝ ծիրանի, գլխուն՝ թագ, ձեռքին՝ գայեան, իսկ ոտքերուն տակ երկու առիւծ: Այս նկարին չուրջը կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը ֆրանսերէն լեզուով. «Աստ հանգչի գերազնիւ եւ փառաւոր Լեւոն Լուսինեան իշխանը, հայոց թագաւորութեան հինգերորդ լատին թագաւորը, որ հոգին աւանդեց Աստուծոյ, Փարիզի մէջ, նոյեմբեր 29–ին, փրկչական 1393 թուականին: Աղօթեցէք անոր համար»:

Մեռնելէ առաջ, Լեւոն Անգլիոյ Բիչըրա թագաւորը նշանակեր էր կտակակատար եւ տնօրիններ էր որ իր հարստութիւնը բաժնէր չորս մասի, մէկը՝ իր հարազատ որդոյն (Լեւոնի այս որդին, որ կը կոչուէր Գիւեօ,

կրօնաւոր դարձաւ եւ եղաւ Բրի քաղաքին աւագ սարկաւագ, եւ յետոյ Սօսսոնի կանոնիկոս), միւսը՝ աղքատներուն եւ կրօնական հաստատութիւններուն, երրորդը՝ իր տան վերակացուին, եւ չորրորդ մասը՝ իր ծառաներուն:

Իսկ Մարիամ թագուհին եւ արքայադուստրը ապրեցան սրբակեաց կեանք մը Ե–րուսաղէմի մէջ: Մարիամ մեռաւ 1405–ին, Լեւոնէն տասներկու տարի յետոյ: Մայր եւ աղջիկ թաղուած են Ս. Յակոբայ հայոց վանքին մէջ:

Լեւոնի մահէն վերջ, Կիպրոսի թագաւորները դարու մը չափ կրեցին Հայաստանի թագաւորին անունը (1393–1489), բայց, այդ անուանական էր: Ժե. դարուն՝ Լուսինեան չաւղին վերջին զարմիկը Հայաստանի թագաւորութեան պատուանունը թողուց Վենետիկի հասարակապետութեան: Յետոյ, Լուսինեան տոհմէն իշխանուհի մը Սավոյեան տան դուքսի մը հետ ամուսնացաւ. Փիէմոնտի թագաւորները իրենց տիտղոսներուն վրայ աւելցուցին այսպիսով՝ Հայաստանի թագաւորին անունն ալ:

— Ի՞նչ եղաւ Կիլիկիան, ի՞նչ եղաւ ժողովուրդը, հարցուցին Սուրէն եւ Շուշանիկ յուզուած շեշտով, երբ Պապիկն արտասանեց վերջին բառը:

— Ա՛հ, Կիլիկիան, հայ ժողովուրդը, վրայ բերաւ Պապիկ նոյնիսկ յուզուած եւ կարկամելով. Ժե. դարուն վերջերը՝ ընկաւնեցաւ Գարամանլը Իպրահիմ պէյի

ձեռքով. յետոյ անցաւ օսմանցիներուն ձեռքը եւ այդպէս կը մնայ մինչեւ հիմա տակաւին, հակառակ այնքան շատ քաղաքական տակնուվրայութիւններու:

— Վերջացաւ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնը, եւ անոր հետ հայ ժողովուրդի դարաւոր անկախութիւնը, որուն համար մեր ցեղն այնքան արիւն թափած էր, այնքան զոհեր տուած: Մինչեւ հիմա, հայ ժողովուրդն անկախութեան երազովը կ'ապրի եւ այդ երազին իրականացման համար կը պայքարի անհաւասար ոյժերով եւ անխախտ հաւատքով: Սուրէն, Շուշանիկ, պահեցէք այդ հաւատքը, ձեր պապերուն կրանիդեայ հաւատքը:

Այդ իրիկուն Սուրէն եւ Շուշանիկ շատ յուզուած էին, եւ չէին ուզեր բաժնուիլ Պապիկէն, որ պահմը լուռ մտածեց եւ յետոյ ըսաւ.

—Գացէ՛ք, վերջացած է:

ՎՐԻՊԱԿ

Հայոց Պատմութեան Ա. Հատորին մէջ սպըրդեր են հետեւեալ տառասխալները.

112	1	*եւ յանձնեց*	*եւ յանձնուեցաւ*
112	25	*Հայաստանի*	*Հայաստանը*
113	18	*հաւատքի ոստանը*	*հաւատքի*
113	9	*Ախուրան*	*Ախուրեան*
117	28	*Մուրացականի*	*Մուրացանի*
118	6	*Բագրատունին դրուեցաւ*	*Բագրատունիին տրուեցան*
121	20	*պատանն*	*պարանն*
126	1	*կայցես*	*կացցես*
126	8	*եղանոյ*	*եղանց*

ՍՊԱՌԵԼՈՒ ՄՕՏ ԵՒ ԱՐԺԷՔԱՒՈՐ ԳՐՔԵՐ

ԱՊԱՀՈՎԵՑԷՔ ՕՐԻՆԱԿ ՄԸ

Ա. ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԷ

Եօթը Պատմուածքներ	$1·00
Ժողովածու Դ.	2·00
Արտիսղը, Ֆաթման եւ Ասաղը, Օրիորդ Լիզա (միասին կազմուած)	1·00

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Լուսթիւնը եւ Մոխիրներէ Տակից (միասին կազմուած)	1·00
Պարտուածները	·50
Հայրենիքիս Համար	1·00

ԲԱՖՖԻ

Ամբողջ Գործերը միասին	22·00
Ոսկի Աքաղաղ, առանձին	·75
Անձկութեան ժամեր, Զ. Եսայեան	·30
Բարիզէթ, Վէպ	·50
Ֆօմա Կորտիէֆ, Մ. Կորքի	1·00
Կիլիկիա Երգարան	1·25
Գրպանի՝ Ընտրուած Երգեր	·35
Ժողովրդ. Երգարան, Երան	2·00
Փերիջէհեր (Հայ Իշխանի մը Օրագիրը)	1·00
Մեծ Ոճիրը, Ա. Անտոնեան	1·00
Այն Սեւ Օրերուն, Ա. Անտոնեան, Լաթ.	1·00
Շէյքսփիրեան Ալանդավէպեր, Մ. Վերածին	1·00
Գիւղը, Համաստեղ	1·00
Սեռ. Առողջապահութիւն, Լաթ.	1·25
Գործ. Առողջապահութիւն, Լաթ.	1·25
Դպ. Առողջապահութիւն, մեծահատոր	3·00
Զէնքերը Վար, 2 հատոր (թրգմ.)	1·00

Հայաստանի Ազգային գրադարան
NL0434679

16070

Գրպանի Բառարան (Երան)	1·50
(Ամէն տեսակ Բառարաններ)	
Ի՞նչ է Ազգութիւնը, Խաժակ	1·00
Ալեակները եւ Ալեակները, Տք. Սալբի	1·00
Դրուագներ Հ. Յ. Դ. Գործունէութենէն, Ա. Նորեան, Լաթ.	1·50
Բաղ. Դէպքերը Հայոց Պատմութեան Մէջ, Ա. Մխքայէլեան	1·50
Խարխափումներ, Մ. Վրացեան	1·00
Մեր Պատասխանը Յ. Քաջազնունիին	·25
Փոցամէ Գաղանիքները	·75
Հայոց Պատմ., Ա. Հատոր Ն. Տէրոյկեան	·75

ԱՄԷՆ ՏԵՍԱԿ ԴՊՐՈՅԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ

Կարեւոր Ջեղչ

Դիմել՝ HAIRENIK BOOK STORE

13-15 Shawmut St., Boston, Mass.

Ն. ՏԷՄՏԷԿԻՒԼԻ ԳՈՐԾԵՐԸ,

Որոնց համար դիմել ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ

Գրելու Արուեստը»	2·00
«Ամերիկահայ Հարսնցուն» (Թատերախաղ)	·50
«Օխտը Շիչը», (Թատերախաղ)	·35